

किमकारि शोभनम् प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । येजन्म ल-
 ब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवोपयिकं स्पृहा हि नैः ॥ २० ॥
 किं दुष्करैर्नः ऋतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा युजयेन फलगुणा ।
 न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥ २१ ॥
 कल्पायुषा स्थानजयात् पुनर्भवात् क्षणायुषां भा-
 रतभूजयो वरम् । क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य सं-
 यात्यभय पदं हरेः ॥ २२ ॥ न यत्र वैकुण्ठकथासुवापगा न
 साधवो भागवतास्तदाश्रयाः । न यत्र यज्ञेशपत्न्या महोत्सवः
 सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २३ ॥ यद्यत्र नः स्वर्गसु-
 खावशेषितम् स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजना-
 भे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् वर्षं हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥ २४ ॥
 हरिकीर्त्तनशीलो वा तद्भक्ताना प्रियोऽपि वा । शुश्रूषुर्वापि मह-
 तां स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ २५ ॥ वेदार्थश्रवणे बुद्धिः पुराण-
 श्रवणे तथा । सत्संगेऽपि हि यस्यास्ति स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः
 ॥ २६ ॥ संप्राप्य भारते जन्म सत्कर्मसु पराङ्मुखः । पीयूष-
 कलशं हित्वा विषभाण्डं स इच्छति ॥ २७ ॥ वासुदेवार्चनं हि-
 त्वा दुष्कर्माणि करोति यः । कामधेनुमतिक्रम्य ह्यर्कक्षीरं स
 इच्छति ॥ २८ ॥ एवं भारतभूभागं प्रशंसन्ति दिवौकसः । तं प्रा-
 प्य विषयासक्तास्ते मुष्टा मायया हरेः ॥ २९ ॥ हिमवहिन्ध्य-
 योर्मध्यं यत्प्राग्बिनशनादपि । प्रत्यगेष प्रयागाच्च मध्यदेशः
 प्रकीर्त्तितः ॥ ३० ॥ आसमुद्रात् तु वै पूर्वात् आसमुद्राच्च प-
 श्चिमात् । तयोरेवान्तरं मिथ्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ ३१ ॥
 सरस्वतीहृषद्वत्योर्दिवनशोर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्र-
 ह्मावर्त्तं प्रवक्षते ॥ ३२ ॥ तस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्य-

१ इत पच श्लोकाः श्रीमद्भागवतस्था । २ पूर्वं हीद भारतमजनाभिमिति प्रसिध्दम् ।
 ३ इत पच श्लोका राजर्षिर्वर्यस्य मनो । ४ इदानीमन्तस्सल्लिञ्ज या सरस्वती सा पुरा
 यमुनासिन्धुशाला शतद्व नाम सरितोरन्तर्ग भूभागे प्रवहतिस्मेति प्रतीयते ।

ऋमागस्तः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाधार उच्यते ॥ ३३ ॥
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृ-
 थिव्यां सर्वमानवो ॥ ३४ ॥ सर्वर्तुक्रुसुमामोदमुदिते सुमनोदरे ।
 शैत्यसौगन्ध्यमान्यादधमरुद्भिरुपवीजिते ॥ ३५ ॥ मत्तकोपि-
 लसन्दोहसंघुष्टविपिनान्तरे । सिद्धर्षिमुनिभक्तैश्च योगित्यागि-
 गणैर्वृष्टे ॥ ३६ ॥ अस्मिन्निजातयो देशं संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।
 शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेदृषिर्ष्वरिषि ॥ ३७ ॥ यत्र
 साक्षादजन्मापि जन्म जग्राह वे हरि । रामकृष्णादिनाम्ना च
 प्रसिद्धोऽद्भुतचेष्टित ॥ ३८ ॥ ध्यासो वशिष्टः कपिलो गोतमश्च
 पतञ्जलिः । मरीचिराङ्गिराश्चित्रिः पुलस्त्यः पुलह ऋतुः ॥ ३९ ॥
 बाल्मीकिर्याज्ञवल्क्यश्च कश्यपश्च पराशरः । विश्वामित्रश्च शुक्र-
 श्च मार्कण्डेयो हि गोमशः ॥ ४० ॥ शाङ्खश्च लिखितश्चैव कणाट-
 कश्च एवच । शाण्डिल्य-जैमिनि-भृगु-भरद्वाजादयो बुधाः
 ॥ ४१ ॥ महर्षयः समुत्पन्ना यत्र त्रैलोक्यपावनाः । यत्र पद्भ्यस्त-
 वः सर्वे दर्शयन्त्यात्मवेभैवम् ॥ ४२ ॥ सेवा जयति सद्भूमि-
 स्त्रिलोकीजनमोषिका । जीविः प्रभूतमुकृतैर्यत्र वे जन्म लभ्यते

१ काठम्पादौ कथं भारतपदं शास्त्रोक्तिः पूर्णविक्रमोऽमृतं तत्तच्च मिश्रबबन्धोमेक-
 विद्वत्कर्मिण निश्चिरुपाध्यायप्रदेशेषु शास्त्रोक्तिपसंविदास्तं कर्मण एवामृतं । वस्तुतस्तु
 वर्तमानतमेव निश्चितजन्मादित्युत्पत्तानीममित्यत्र अमुमात्रं संस्मृतो विद्यते । एतद्विषयकं
 निस्तूलविवरणं अलक्ष्यविश्राम्याध्यायपठितार्थं सदर्भेषु दृश्यम् । १ राजर्षिर्विद्यस्व मनोः ।
 २ शान्त्यज्ञानतर्पणेशास्तरं विमपि पञ्चतुल्यैर्मन्त्रगौरवं वदतीति प्रदर्शयितुम् । अद्वैत वेदो
 बाहु वस्तुतस्तो ववाकाङ्क्षपूर्णसम्पत्ता समविर्भूय अनन्तमपारमुक्तकर्मणतां वज्रन्ति ।
 देशान्तरेषु तु अस्मन्मात्रे वा कृतान् सम्ममति । भारतवर्षस्य तु सर्वत्रैव पञ्चतुल्यम्-
 र्णविक्रमं परिहरते । वस्तुतस्तु प्रतिमास्तेषां वात्र प्रोक्तमेवेन अमुकानुभवस्तत्सम्पत्तीति
 भारतसिद्धिप्रकृतेः परमं वैकल्पिकम् । एवञ्च प्रोक्तविषये वाच्यं प्रीत्यास्तिरेकेति सुलसील-
 ता प्रोक्तान्तरं तद्वैवाद्युपपत्तेः । शम्भुतिशये च प्रोक्तविषये विशाखीन्दर्वमपरञ्च तद्वैव
 गावरीजिह्वते ।

॥ ४३ ॥ देहाङ्गेषु यथा श्रेष्ठं प्राणिनां मस्तर्कं तथा । भूभागे पाव-
 नो देश आर्य्यवर्त्ति इति स्मृतः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मावर्त्तो जनपदस्त-
 त्रापि परमोत्तमः । कालिन्दी वहते यत्र गङ्गा च मुनिसेविता
 ॥ ४५ ॥ ब्रह्मावर्त्तस्य मध्येऽपि नानाहर्म्यविभूषितम् । कान्यकु-
 ञ्जाख्यनगरं सर्वश्रेष्ठं स्वकैर्गुणैः ॥ ४६ ॥ यस्य श्रेष्ठत्वरम्यत्वप-
 वित्रत्वादिकान् गुणान् । श्रुत्वा पुरापि समभूत् विस्मितः सर्वतो
 जनः ॥ ४७ ॥ यत्र च ब्राह्मणगणा जगत्पूज्यपदाब्जजाः । राजानः
 क्षत्रियाश्चासन् प्रथितोरुपराक्रमाः ॥ ४८ ॥ अस्यैव भूमिभागस्य
 लोकस्य वसतो गुणान् । कीर्त्तयंतोऽपि कवयो न वृत्तिं लेभिरे
 पराम् ॥ ४९ ॥ पञ्च तस्मात् कान्यकुञ्जादूतनीता द्विजोत्तमाः ।
 प्राच्येष्वासन् वेदविज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ५० ॥ भट्टनारायणो
 दक्षो वेदगर्भोऽथ छादरः । श्रीहर्षश्च कविश्चैते कान्यकुञ्जात्समा-
 गताः ॥ ५१ ॥ गोयानेष्वधिरूढांस्तान् विप्रान् खड्गादिभिर्युतान् ।
 पत्तिवेशान् समालोक्य विषादो नृपतेरभूत् ॥ ५२ ॥ अश्रद्धावि-
 कलं ज्ञात्वा राजानं ते द्विजोत्तमाः । आशीर्वादार्थनिर्माल्यं मल्ल-
 काष्ठे निचिक्षिपुः ॥ ५३ ॥ प्रक्षिप्तं चैव निर्माल्ये विप्रैस्तैर्ब्रह्मवा-
 दिभिः । अभूत् काष्ठं सजीवं तत् फलपल्लवसंयुतम् ॥ ५४ ॥
 दृष्ट्वैतन्महदाश्चर्यं राजा कम्पान्वितोऽभवत् । स्तोत्रञ्च बहुधा ते-
 षामकरोत् स नृपोत्तमः ॥ ५५ ॥ ततो मनीषिणां तेषां योगशक्तिं
 निरीक्ष्य ताम् । पूर्वभारतभूपालाः सेवातत्परमानसाः ॥ ५६ ॥
 आज्ञानुकूलवर्त्तित्वे शिष्यत्वेऽपि च निष्ठिताः । पौरोहित्ये स्व-
 वंशीये प्रायुंजत महात्मनः ॥ ५७ ॥ पुरासीत् योगिनां श्रेष्ठो ब्रह्म-
 वेत्ता त्रिकालवित् । मुनिभिर्वन्द्यचरणो महर्ष्यश्रयः प्रतापवान् ॥ ५८ ॥
 तेजस्वी च तपोनिष्ठः सर्वशास्त्रार्थवित् कविः । त्रैलोक्यपूजित-
 श्चाऽसौ सर्वजीवोपकारकः ॥ ५९ ॥ पवित्रमूर्त्तिशीलश्च पूतकर्म्म

जिसेन्द्रियः । कर्मणो गतिसविद्या भगद्वाजो महामेति ॥ ६० ॥
 तस्य तेजःप्रभासेन ध्यात्रमाभ्याशवर्तिनः । व्याघादयोऽपि हिंस्र-
 स्वं तस्य जुर्हीनजम्बुपु॥६१॥तस्यैव निर्मले वंशे मुनिराजो महाय-
 शाः । वेदान्तज्ञो महाप्राज्ञः श्रीहर्षोऽजनि धार्मिकः ॥६२॥ तस्य
 वंशे योगिनश्च गुणवन्तस्तपस्विनः । विद्वांसः पुण्यचरिताः प्रसि-
 द्धा बहुशोऽभवन्॥६३॥कवीनां कृतहर्षस्य श्रीहर्षस्य महाकवेः ।
 कियत्स्वपि शताब्देषु गतेषु जगतीतले ॥ ६४ ॥ जातस्त-
 द्विमले वंशे गंगानारायणो द्विजः । वेदादितस्वशास्त्राणां पारा-
 यणपरायणः ॥ ६५ ॥ ज्येष्ठः पुत्रो गुणाधारस्तस्य श्रीमधुसू-
 दन । अभूत् विषयविद्वेपी तेजसा भास्वरूपमः ॥ ६६ ॥ महाप-
 विप्रास्ते देशा ये गंगातीरवर्तिनः । तेषु मुक्तत्रिवेणीति महातीर्थं
 मतं शुभम् ॥ ६७ ॥ यस्मिन् तीर्थे मुनिवरो जम्पाट्टहात् शुभे
 ऽहनि । यत्र प्रवहते गंगा देवर्षिनरपूजिता ॥६८॥ जलोद्धताहृ-
 सोप्रा केननिर्मलहासिनी । कचिद्वेणीकृतजला कचिदावर्षशोभि-
 ता ॥ ६९ ॥ कचित् स्तिमितगम्भीरा कचिद्रयसमाकुला । कचित्
 गम्भीरनिर्घोषा कचिन्निस्तब्धनिस्वना ॥७०॥ भक्तसंधाप्नुतजला

१ विद्वज्जिज्ञासुर्निर्मुक्तिवरो महाजः सुगुरोर्देवर्षिकृतरीडकस्य बहुस्नेहसूजः ।
 तस्यैव महर्षिर्गङ्गाजस्य पुरुषोत्तमरितो वंशवरो मुनिवरा श्रीहर्षे भक्तैर्निष्कलितसत्तिस-
 भ्यक्तसुगुह्यतो बहुविशालविहारीत् । तत्रप्रणीता वैषयचरितप्रदीपन्या मारतीयकाम्यसा-
 गरस्य महासुपरम्परेणाग्निरुत्पत्तेः । महापुरुषगङ्गाप्रति प्रसिद्धान्तं सर्वेकमेव वाच्यवर्तितं
 किमपि विस्मयकरमात्रवदग्राह्यकीर्तनमनुब्रूयते । महापुरुषस्य कविबुद्धामनः श्रीहर्षस्य च
 वाच्यजीवनविपश्चिन्तो मानैव किमन्यथासंभूयते । १ मुनिवरस्य श्रीहर्षस्य कर्तृत्वसतिपुरुषा-
 न्तरितः सुप्रसिद्धो महात्मा श्रीगंगाधर आसीत् । स च श्रीहर्षस्यस्य समुपगच्छतममिष-
 रत्नमप्युत्तत । श्रीगंगाधराय पुरुषोत्तमरितो महात्मा गंगानारायणोऽभूत् । तस्ववैरसज-
 परमाधार्मिको बह्वन्वी वाच्यजीवो गार्हपत्यमैश्वर्येहवान् स्वकुलमुपगम्यमुनिवरः श्रीमधुसू-
 दनमभवात् । पदव न महाकवेः श्रीहर्षस्य त्रिषण्पुरुषोत्तमरितः अर्चयत् । २ गंगायमुक्त-
 सगम्भीरीति बह्वीत्रवाचाभ्यरसरसगङ्गासामानुषागतो बवाकर्म मुक्तत्रिवेणी मुक्तत्रिवेणीति
 महातीर्थद्वयं समुद्भूतम् तत्र मुक्तत्रिवेणीति तीर्थं प्रथमोऽप्युत्त । मुक्तत्रिवेनीत्यस्य वंशरो-
 प्यप्युत्तम् । तस्यैव महातीर्थस्य सत्किङ्करो ग्रामविसेने मुनिवरस्य ग्राममुत्तमस्य जनिभूत् ।

निर्मलोत्पलसंकुला । कचिदुद्भूतपुलिना कचिदुत्कीर्णवालुका
 ॥ ७१ ॥ हंससारससंघुष्टा चक्रवाकोपशोभिता । मत्तैः सदा विहं-
 गैश्च ह्यभिपन्ना समन्ततः ॥ ७२ ॥ कचिच्चीररूहैर्वृक्षैर्मालाकारैर्वि-
 शोभिता । कचित् फुल्लोत्पलाच्छन्ना कचित् पद्मवनाकुला
 ॥ ७३ ॥ कचित् कुमुदपुष्पाणां कुङ्कुमलैरुपशोभिता । नानापुष्प
 रजोध्वस्ता रम्या मुनिनिषेविता ॥ ७४ ॥ व्यपेतमलसंयोगा मणि-
 निर्मलदर्शना । फलपुष्पैः किसलयैर्युक्ता गुल्मैश्च सर्वतः ॥ ७५ ॥
 विष्णुपादोद्भवा दिव्या ह्यपापा पापनाशिनी । शिशुमारैश्च नक्तैश्च
 भुजंगैश्च समाकुला ॥ ७६ ॥ शङ्करस्य जटाजूटात् भ्रष्टा सागर-
 गामिनी । समुद्रमहिषी गंगा सारसकौश्वनादिता ॥ ७७ ॥ रंजिता
 पुष्पमालाभिर्भूषिता भूषणोत्तमैः । मुक्तिदा दर्शनादेव पापघ्नी
 जाह्नवी नदी ॥ ७८ ॥ तत्रैव ब्रह्मचर्येण क्षमया च दमेन च ।
 वैराग्यार्जवसन्तोषैः परोपकृतिवृत्तिभिः ॥ ७९ ॥ सदाचारप्रचारै-
 श्च भगवद्भावभक्तिभिः । आसीन्महर्षिचरितः स श्रीमान् मधुसू-
 दनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा । धुरं
 वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥ ८१ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण
 सिंही स्वपिति निर्भयम् । सदैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी
 ॥ ८२ ॥ कुम्भः परिमितमम्भः पिवत्यसौ कुम्भसम्भवोऽम्भोधि-
 म् । अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ ८३ ॥
 पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षि-
 णोति । द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते सत्पुत्र एव कुलसद्गनि
 कोऽपि दीपः ॥ ८४ ॥ सत्पुत्रस्तादृशः सोऽभूत् श्रीहर्षकुलभूष-
 णम् । धनवानपि निष्पापः प्रकृत्योदारचेष्टितः ॥ ८५ ॥ दान-
 शीलः सुशीलश्च परोपकृतिदीक्षितः । निर्लिप्तो विषयेष्वासीत्
 जलेष्वम्बुजपत्रवत् ॥ ८६ ॥ प्राच्यदेशेषु लब्ध्वा स जन्म कल्या-

णवाछक । यस्त्रियेषु प्रदशेषु शास्त्रशोसननोदितः ॥ ८७ ॥ वि
 प्रमुख्यो मुनिश्रेष्ठ सदसद्भावर्चितकः । ब्रह्मावर्त्तेषु वासं वै मेने
 स शुभवारकम् ॥ ८८ ॥ तपोवनेषु लुप्तेषु प्राचीनेषु बली युगे ।
 स उवास महोपाने श्यामाशुक्लनिनादिते ॥ ८९ ॥ मयूरकेकाक-
 णिते कोकिलेः बलनादिते । विविधे पुष्पसंघिष्व चारुचित्रवि-
 चित्रिते ॥ ९० ॥ माधवीमल्लिकाजातिपुष्पगुच्छविशोभिते । स्प-
 लपद्गेर्गन्धराञ्जै स्वर्णगुल्मेष्व भूपिते ॥ ९१ ॥ रसालैर्बदरीभिश्च
 सिन्दुवारैः शिरीषकैः । वदम्बार्जुनसङ्गैश्च सुरम्यैरुपशोभिते
 ॥ ९२ ॥ चन्दनैर्मलिकेस्तालैस्तपालैरतिमुक्तकैः । पद्मैः सरलै-
 श्चैव दशोर्बेभ्यश्च सञ्चिते । यानीरैस्तिमिदैश्चैव बहुलैः केतकैरपि
 ॥ ९३ ॥ द्रुमैर्बहुविधैर्युक्त विविधैः चित्तदारकैः । गङ्गैः योगसिन्धुयै-
 तत्र पञ्चवटीतले । निर्मयास्तो मुनिस्तस्वो ब्रह्मध्यानपरायणः
 ॥ ९४ ॥ तृदस्याश्रमकर्मणि कुरुन् धर्मरत सदा । भक्तितो भार्ग्य-
 या शम्भत् सेव्यमानो दिवनिशम् ॥ ९५ ॥ दुःखपूर्णोऽपि संसारो-
 यस्य दर्शनमात्रतः । आसीदमन्दसंशावितुस्त्वधर्मालय सणात्
 ॥ ९६ ॥ मानुष्यं वरजम्भ मूरिविभवो दीर्घायुरारोग्यता सग्नि-
 र्बं सुमुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे । विहस्य मुञ्जनस्व-
 मिन्द्रियजयः पात्रेषु दाने रतिः आसस्तस्य सतस्त्रयोदशगुणाः
 संसारिणां दुर्लभाः ॥ ९७ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां मारतोत्कर्षवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

१ अध्यायिककथायाप्रार्थना मित्रैस्तज्ज्ञेयानि मुमुक्षुणा स्वस्वैर्बोधिमुखा कर्मसुमित्र-
 द्वावर्त्तव्येण एकमासावर्त्तमाश्रमजीव इति शब्देषु विहितमव्यते । अत एव मुनिवर श्रीम-
 धुसूदनः पूर्वमावर्त्तसंज्ञतोपि सदैव ब्रह्मावर्त्तेषु वासमियेष । १ अमृतवदवित्त्वध्यामशोकादि-
 पञ्चवटीसुमित्रैः पवित्रस्थानं साक्षेण पञ्चवटीति नाम्नाऽभिधीयते पञ्चवटीस्थानं गंगाती-
 रश्चिमाहतीत्युक्तमिति लक्ष्यशब्देषु कथितम् । विशेषतश्चाप्यात्मिकसाधनविषयेषु सर्व-
 धेयु पञ्चवटीस्थानमाश्रित्य साधने कृते साधकस्त्वानु संश्लिषि संज्ञयत इति प्रसिद्धम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सदाचारवर्णनम् ।

श्रीमधुसूदनं पुण्यं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् । सर्वशास्त्रेषु तत्त्वज्ञं सदा
ध्यानपरायणम् । जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥ १ ॥
पञ्चवट्यां स्थितं सौम्यं सन्ध्योपासनतत्परम् । ब्रह्मविद्भिर्म-
हाभागैर्ब्रह्मणैश्च समावृतम् ॥ २ ॥ गुणज्ञं सर्वभूतानां परार्थक-
प्रयोजनम् । हुवन्तं परमात्मानं मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ ३ ॥ तमे-
वं गुणसम्पन्नं नारीणामुत्तमा वधूः । सुन्दरी या प्रिया वामासुन्द-
री तत्त्वविहरा ॥ ४ ॥ पञ्चवट्या स्थिता साध्वी मुनींस्तौत्साधुक-
र्मणः । प्रणम्य दण्डवद्भूमौ स्वामिनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ दे-
व्युवाच । भगवन् सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत । धर्मतत्त्वं तु मां
ब्रूहि साङ्गोपाङ्गविधानतः ॥ ६ ॥ एवं पृष्टः स भगवान् सभामध्ये
स्त्रिया तदा । मुनीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥ ७ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते देवि तत्त्वविदाम्बरे ।
वक्ष्यामि धर्मसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥ ८ ॥ समाहितमना
देवि शृणु त्वं गदतो मम । इत्युक्त्वा ब्रह्मवित् श्रेष्ठो मुनीन्द्रः स
तपोनिधिः ॥ ९ ॥ नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् । वासु-
देवं जगद्योनिं योगिध्याननिरंजनम् ॥ १० ॥ आनन्दममृतं नित्यं
परमात्मानमीश्वरम् । ध्यायन् हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ।

१ वामासुन्दरीति नाम न विशेषणम् । २ मुनि श्रीमधुसूदनो बहुसमावृतं स्वावसरक्रमेण
धर्मोपदेशदानादिभिर्लोक्योपकारसत्साधने प्रकृत्यैव नितराम्प्रीतिधन्वमावि । पतिप्राणश्रीगिरिवाधरा
सहस्रमिणी च तस्य गृहकार्यतोऽवसरं लब्ध्वैव धर्मरूपिण पतिर्धर्मोपदेशश्चपयेच्छया तत्त्वजि-
ज्ञासादिभिश्च सदैव प्रीणितवती । एव च तत्र श्रोतृमण्डलेषु धर्मज्ञानजिज्ञासिषु सदैव
विविधशास्त्रपुराणतन्त्रादिव्याख्या समाख्याताऽभूत् ।

द्विजैः ॥ २२ ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
 आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २३ ॥ वैदिकैः क-
 र्मभिः पुण्यनिषेकादिर्हिजन्मनाम् । कार्य्यः शरीरसंस्कारः पा-
 वनः प्रेत्य चेह च ॥ २४ ॥ गर्भैर्हर्मैर्जातिकर्मचौडमौञ्जीनिबं-
 धनैः । वैजिकं गार्भिकश्चेनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २५ ॥ मङ्ग-
 ल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसं-
 युक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ २६ ॥ शर्मवत् ब्राह्मणस्य स्यात्
 राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेण्यसंयु-
 तम् ॥ २७ ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् । नाम
 स्याद्दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २८ ॥ गर्भाष्टमेऽब्दे
 कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वा-
 दशे विशः ॥ २९ ॥ गार्हस्थ्यं परमं धर्मं सर्वेषां मनुजन्मनाम् ।
 तदेव कथयाम्यादौ शृणु भामिनि ! तत्त्वतः ॥ ३० ॥ पञ्चय-
 ज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृ-
 यज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः स्यात्पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलि-
 भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्या-
 द्ब्रह्मज्ञानपरायणः । यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्
 ॥ ३३ ॥ न मिथ्याभाषणं कुर्यान्न च शाठ्यं समाचरेत् । देव-

१ सदाचारानुष्ठानमेव मनुष्याणाम् मुख्यकर्तव्यतया निर्दिष्टम् । सदाचारपालनेन हि सद-
 सद्गुणवृत्तिसम्पन्नो जीव सकाम स्वर्गसाधकस्य तत क्रमेण सत्कर्मसाधनादिना चित्तशुद्धौ
 सञ्जातायाविकास्य च ज्ञानराज्यस्य भवत्यधिकारी । अतो हि सदाचारानुष्ठानमेव शास्त्रेषु
 सर्वश्रेष्ठतया समादिष्टम् इदं वचनद्वयम् श्रीब्रह्मस्मृते । अत एव “आचार प्रथम” “एष
 व्यादेश-उपदेश” “वेदोपनिषत्” “एतदनुशासनम्” “एवमुपासितव्यम्” “नो इत-
 राणि” । इत्यादि श्रुति । २ वैदिकैर्भित्यादि पञ्चवचनानि श्रीमत्पूज्यपादराजर्षिवर्यस्य मनो ।
 ३ गर्भसम्बन्धिभि । ४ इदानीं तनकाळे चतुर्वर्षि वर्णेषु (छल घसीटे रूढे सूडे) नामानि
 व्यवहरन्ति स व्यवहारश्च धर्मशास्त्रविरुद्ध एव । ५ श्रीयमस्मृतौ । ६ श्रीमत्पूज्यपादराज-
 र्षिवर्यस्य मनो ।

तातिथिपूजासु गृहस्थो निरतो भवेत् ॥ ३४ ॥ मातरं पितरं
 श्वैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् । मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रपं
 तनतः ॥ ३५ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । आता
 मरुत्पतेर्गृहीर्माता साक्षात्सितेस्तनुः ॥ ३६ ॥ दयाया मगिनी मूर्ति-
 र्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्वयम् । अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वमृतानि
 चात्मने ॥ ३७ ॥ तुष्टायां चैव मातरं दृष्टे पितरि भामिनि ।
 देवमीति भवेत्सन्नि । परं ब्रह्म प्रसीदति ॥ ३८ ॥ आसनं शयनं
 वस्त्रं पानं भोजनमेव च । सप्तस्फालं परिहाय मात्रे पित्रे नियोज-
 येत् ॥ ३९ ॥ श्रावयेन्मृदुलां बाणीं सपदा प्रियमाचरेत् । पि-
 त्रोराज्ञानुसारी स्यात् सत्पुत्रः कुलपावन ॥ ४० ॥ जीवतो वा
 क्यकरणांमृताहे मूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पु-
 त्रस्य पुत्रता ॥ ४१ ॥ औदत्यं परिहासश्च तर्जनं परिभाषणम् ।
 पित्रोस्त्रे न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हिसम् ॥ ४२ ॥ मातरं पितरं वी-
 द्य नस्त्वोचिष्टेत्सर्वभ्रमः । विनाश्या नोपचिष्टेत्संस्थितः पितृश्रा-
 सने ॥ ४३ ॥ विद्याधनमदोऽप्यसौ यः कुर्प्यात्पितृहेतुनम् । स या-
 सि नरकं घोरं सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥ ४४ ॥ मातरं पितरं पुत्रं दारान्
 विधिसोदरान् । हित्वा गृही न भुञ्जीयात्प्राजे कण्ठगतैरपि ॥ ४५ ॥
 वक्ष्यित्वा गुरुन् बभूव यो भुङ्क्ते स्वोदरभारिः । इदं लोके गर्ह्यो-
 ऽसावमुष नरकं भवेत् ॥ ४६ ॥ गृहस्थो गोपयेद्दारान् विषय-
 म्प्राप्तयेत् सुतान् । गोपयेत् स्वजनान् बभूवेष धर्म्यं सनातन ॥ ४७ ॥
 जनस्या बर्द्धितो देहो जनकेन प्रयोजितः । स्वजनेः
 शिसितः प्रीत्या षोऽधमस्तान् परित्यजेत् ॥ ४८ ॥ एषामर्थं
 प्रिये नित्यं कृत्वा कष्टशतान्यपि । प्रीणयेत्सर्वतः शक्त्या धर्म्यं

१ अत्रादि इत्यादि वचनत्रयं श्रीभृगुमूर्तिर्वाक्यत्रयस्य अतएव 'मातृदेवो माय' किरूदेवो
 माय' इति स्मृतिः । २ श्रीभृगुसूदनस्य । ३ श्रीभृगुसूदनस्य पुत्र्ययावत्कण्ठपावकस्य ।

ह्येष सनातनः ॥ ४९ ॥ स धन्यः पुरुषो लोके स कृतो परमा-
 र्थवित् । ब्रह्मनिष्ठः सत्यसन्धो यो भवेद्भुवि मानवः ॥ ५० ॥
 न भार्या ताडयेत् क्वापि धनवत् पालयेत्सदा । न त्यजेत् घोर-
 कष्टेऽपि यदि साध्वी पतिव्रता ॥ ५१ ॥ ऋते स्वीयां चेतसापि
 स्त्रियमन्यां न संस्पृशेत् । दुष्टेन चेतसा विद्वानन्यथा नारकी
 भवेत् ॥ ५२ ॥ विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रिया ।
 अयुक्तभाषणञ्चैव स्त्रियं शौर्ध्यं न दर्शयेत् ॥ ५३ ॥ धनेन वास-
 सा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणैः । सततं तोषयेदारान् नाप्रियं क-
 चिदाचरेत् ॥ ५४ ॥ उत्सवे लोकयात्रायां तीर्थेष्वन्यनिके-
 तने । न पत्नीं प्रेषयेत् प्राज्ञः पुत्रामात्यादिवर्जिताम् ॥ ५५ ॥
 यस्मिन् नरे स्वसर्वस्वे तृष्टा भार्या पतिव्रता । सर्वो धर्मः कु-
 तस्तेन पितृदेवप्रियो हि सः ॥ ५६ ॥ चतुर्वर्षावधि सुतान् ला-
 लयेत् पालयेत् पिता । ततः षोडशपर्यन्तं गुणान् विद्याश्च
 शिक्षयेत् ॥ ५७ ॥ विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् प्रेरयेद्बृहकर्मसु ।
 ततस्तान् तुल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥ ५८ ॥ कन्याप्येवं
 पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः । देया वराय विदुषे धनरत्न-
 समन्विता ॥ ५९ ॥ एवं क्रमेण भ्रातृश्च स्वसृभ्रातृसुतानपि ।
 ज्ञातीन् मित्राणि भृत्यांश्च पालयेत् तोषयेद्गृही ॥ ६० ॥ ततः
 स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः । अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः
 परितोषयेत् ॥ ६१ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बन्धूंश्च भागिनः ।
 असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ ६२ ॥ यद्येवं ना-
 चरेद्देवि ! गृहस्थो विभवे सति । पशुरेव स विज्ञेयः स पापी
 लोकगर्हितः ॥ ६३ ॥ निद्रालस्यं देहयत्नं केशविन्यासमेव च ।
 आसक्तिमशने वस्त्रे नातिरिक्तां समाचरेत् ॥ ६४ ॥ युक्ताहारो
 युक्तनिद्रो मितवाङ्मितमैथुनः । स्वच्छो नम्रः शुचिदर्शो युक्तः

स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ६५ ॥ शूर शत्रौ विनीतः स्याद्द्वान्धवे गुरु
 सन्निधौ । जुगुप्सितान् न मन्येत नायमन्येत मानिन ॥ ६६ ॥
 सौहार्दं व्यवहाराम्ब प्रशुतिं प्रकृतिं नृणाम् । सहवासेन तर्केष्व
 विदित्या विवक्षेत्ततः ॥ ६७ ॥ प्रसेद्धेष्टुरपि सुव्रात्समयं वीक्ष्य
 बुद्धिमान् । प्रदर्शयेदात्मभावान् मेव धर्मं विलङ्घयेत् ॥ ६८ ॥
 स्वीयं यशः पौरुषञ्च गुप्तये कथितञ्च यत् । कृतं यदुपकाराय
 धर्मद्वौ न प्रकाशयेत् ॥ ६९ ॥ जुगुप्सितप्रवृत्तौ च निश्चितेऽपि
 पराजये । गुरुणा लघुना चापि यशस्वी न विवादयेत् ॥ ७० ॥
 विषाधनयशोधर्मान् यत्तमान उपार्जयेत् । व्यसनञ्चासतां संगं
 मिष्याद्रोहं परित्यजेत् ॥ ७१ ॥ अवस्थानुगताम्बेष्टा समयानुग
 ता क्रिया । तस्मादवस्थां समयं वीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥ ७२ ॥
 वयोबुध्यर्थबाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् । आचरत्सदृशीं वृत्ति
 मजिज्ञामशठां तथा ॥ ७३ ॥ योगक्षेमरतो दक्षो धार्मिकः प्रिय
 बान्धवः । मितवाक् मितहासः स्यान्मान्याग्रे तु विशेषतः ॥ ७४ ॥
 जितेन्द्रियः प्रसन्नात्मा सुचिन्त स्याद्दृढव्रतः । अप्रमत्तो दीर्घद
 र्शी माग्रास्पर्शान् विचारयेत् ॥ ७५ ॥ सत्यं सृष्टुं प्रियं धीरो वा
 क्यं हितकरं वदेत् । आत्मोत्कर्षं तथा निम्नं परेषां परिव्रजे
 त् ॥ ७६ ॥ सन्तुष्टो पितरो यस्मिन्ननुरक्ता सुहृद्गणाः । गाय
 न्ति ययशो लोकास्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ७७ ॥ सत्यमेव व्रतं
 यस्य दया दीनेषु सर्वया । कामश्चेधौ यशो यस्य तेन लोकत्रयं
 जितम् ॥ ७८ ॥ निरक्त परदारेषु निःस्पृहः परवस्तुषु । दम्भ
 मात्सर्प्यहीनो यस्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ७९ ॥ दानिना लोक
 यात्राये सर्वत्र समदृष्टिना । श्रीयते येन कर्माणि तेन लोकत्रयं
 जितम् ॥ ८० ॥ सम्प्राप्ताय स्वतिथये प्रदद्यादासनोदये । अश्वक्षेप

यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ८१ ॥ शिलानप्युञ्जते नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ ८२ ॥ न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यत्र भोजयेत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ ८३ ॥ आसनावसथौ शय्यां अनुव्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेपूतमं कुर्वाद्दिने हीनं समे समम् ॥ ८४ ॥ पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् । श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्मलक्षणम् ॥ ८५ ॥ आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारः परीतात्मा प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ८६ ॥ सदाचारविशेषज्ञामपि त्वां वरवर्णिनि । सदाचाररहस्यं वै स्थूलतः प्रोक्तवानहम् ॥ ८७ ॥ सदाचारविचारेषु दृष्टान्ता बहवः प्रिये ! । निर्दिश्यन्ते कतिपये मया तव हितेच्छुना ॥ ८८ ॥ नियतं भर्तृगुश्रूषा रूपे साध्यः शुभे व्रते । सावित्री सत्यवद्भाग्या सती श्रेष्ठा प्रगीयते ॥ ८९ ॥ सौभ्रात्रे परमे चैव गृहस्थानां शुभावहे । भ्रातृप्रेमपराः सर्वे ख्याता दशरथात्मजाः ॥ ९० ॥ श्रेष्ठस्य सत्यधर्मस्य पालने देवरक्षकः । हरिध्वन्द्रो नृपश्रेष्ठो विख्यातः पृथिवीतले ॥ ९१ ॥ प्रजानुरजने चैव नृपाणां परसाधने । श्रीरामो राघवो लोके दृष्टान्तो गीयते बुधैः ॥ ९२ ॥ भीष्मश्च जाह्नवीपुत्रः पितृभक्तिप्रकाशने । चिराय स्मरणीयोऽभूत् पाण्डवानां पितामहः ॥ ९३ ॥ मातृभक्तिप्रकाशे च दृष्टान्तान्साधवो विदुः । पाण्डवान् पञ्च विख्यातान् वीरमुख्यान्मृपात्मजान् ॥ ९४ ॥ गृहस्थस्य च धर्मस्य सम्यक् साधु प्रसाधने । आदर्शरूपो जनको राजर्षिर्गीयते जनैः ॥ ९५ ॥ आर्याणां पुण्यवृत्तानां ऋषीणामखिला गणाः । सदाचाररताः ख्याताः सर्वलोके प्रपूजिताः ॥ ९६ ॥ ते सदैवानुसर्तव्याः सदाचारविधौ जनैः । त एव परमासाश्च त एवाचारशिक्षकाः ॥ ९७ ॥ सदाचा-

१ इमानि वचनानि श्रीमत्पूज्यपाद राजर्षिर्वर्यस्य मनो । अत एव “अतिथिदबोभय” इति श्रुतिः । २ श्रीमद्भगवत् पूज्यपादकृष्णद्वैपायनस्य । ३ श्रीमत्पूज्यपादमहर्षिर्वसिष्ठस्य ।

रो हि जीवानां सर्वेषां भूमिवासिनाम् । शुभाय कल्पते नित्यं
 नित्यो धर्मः सदेहिनाम् ॥ ९८ ॥ न वात्र संशयः कश्चित् त्वया
 कार्प्यो मनस्विनि ।। सदाचारमनुष्ठाय शुभं सर्वैरवाप्यते ॥ ९९ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां सदाचारवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमधर्मवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतो बहुविधो धर्म इहामुत्रतुल्यप्रदः । धर्मार्थिकामदो
 विघ्नहरो निर्वाणकारणम् ॥ १ ॥ साम्प्रत श्रोतुमिच्छामि ब्रूहि वर्णा
 श्रमान् प्रभो ।। तत्र ये विहिताचाराः कृपया वद सानपि ॥ २ ॥
 श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ज्ञानस्य विविधो ज्ञेयो पन्थानो वेदचोदि-
 तौ । अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्चकनिवर्चको ॥ ३ ॥ वर्णाश्रमोक्तं
 यत् कर्म कामसंकल्पपूर्वकम् । प्रवर्चक मवेदेतत् पुनरावृत्तिहे-
 तुकम् ॥ ४ ॥ कर्मस्यमिति निध्युक्तं कामसंकल्पनर्जितम् । यत्
 कर्म क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्चकम् ॥ ५ ॥ निवर्चकं हि
 पुरुषं निवर्तयति जगत्ततः । प्रवर्चकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम्
 ॥ ६ ॥ अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रह
 श्वेदः प्राश्नानामवर्ण्येयम् ॥ ७ ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याप्य
 यनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च सत्रियस्य समासतः ॥ ८ ॥ पशुनां
 रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव चावाणिकूपर्यं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषि

स्वे च ॥ ९ ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एते-
षामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ १० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां
शूद्राणाञ्च सुभाषिणि । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावंप्रभवेर्गुणैः
॥ ११ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षातिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञान-
मास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दा-
क्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानपीथरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभा-
वजम् ॥ १३ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परि-
चर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ १४ ॥ स्वे स्वे क-
र्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
विन्दति तच्छृणु ॥ १५ ॥ वर्णाश्रमोक्तं सर्वत्र विध्युक्तं कामव-
र्जितम् । विधिवत् कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥ १६ ॥
उद्भिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः । जीवाश्चतुर्वि-
धां जातिं लभन्ते स्वस्वभावातः ॥ १७ ॥ यथा जरायुजा या-
न्ति जातिभेदं चतुर्विधम् । आर्यानार्यनराश्चैव पशवश्चोत्त-
माधमाः ॥ १८ ॥ तथा निसर्गसंसिद्धो ह्यार्यानामार्यमानिनाम् ।
चतुर्धा जातिभेदोऽयं चातुर्वर्ण्यं तदुच्यते ॥ १९ ॥ चातुर्वर्ण्यात्

१ जन्मान्तरवदे स्वीकृते भवति स्वत एव ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यस्य संसिद्धिः । पूर्वजन्मा-
र्जितकर्मसंस्कारानुसारेणैव अगिरबुद्धिभोगादीनामैहिकानां संज्ञामो नरस्व जायते तथा च
प्रारब्धबलेनैव तस्य ब्राह्मणादिकुले जनिस्सम्भवति । मातापितृसयोगजं स्थूलशरीरस्तावब्जी-
वान्पूर्वजन्मार्जितकर्मभोगानामुपभोगस्य निमित्तमात्रमेव भवति । गुणकर्मध्यामेव हि जा-
तिविभागो जायते । स्वेच्छया एव जीवो ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानामन्यतमवर्णोपयोगिकर्मसमूह-
मनायासेनाप्यसितुग्मभवतीति जीवाधीनान्येव कर्माणि । शरीरस्य तु गुणैस्सद्वातिषनिष्ठो
नित्यसम्बन्धो विद्यते । तथा हि मातापितृसयोगवशाद्यदेव शरीरं यादृशगुणानामाधाररूपतया
सञ्जायते तत्र शरीरे तेषामेवाधेयानां गुणानामशेषेण विकासस्सम्भवति । वस्तुतस्तु गुणै-
रसह स्थूलशरीरस्य घनिष्ठसम्बन्धमवलोक्य जन्मना सह जातिविशेषस्य विलक्षणसम्बन्धोऽ-
वश्यमेव स्वीकर्तव्यः अतएव “ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च ” इति श्रीमद्भगवद्गी-
तायाम् । “ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्ब्राह्मणं राजन्यं शूद्रः ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यं पद्मधाः शूद्रो
ऽभजयत ” इति श्रुतिः । २ इमानि पञ्च वचनानि श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ चतुर्वर्ण्यवि-
ज्ञानमाह उद्भिजा इत्यादि चतुर्भिः ।

सञ्च गन्धमाल्यं रसोस्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चै-
व हिंसनम् ॥ २८ ॥ अम्यङ्गमञ्जनश्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् । का-
मं क्रोधश्च लोभश्च नर्तनङ्गीतवादनम् ॥ २९ ॥ द्यूतश्च जनवादश्च
परीवादान्तथाऽनृतम् । स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मन्मुपघातम्परस्य च
॥ ३० ॥ एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् । कामा-
द्विस्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ ३१ ॥ स्वप्ने सिक्त्वा
ब्रह्मवारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुन-
र्मामित्युच्यते ॥ ३२ ॥ चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव
वा । कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ ३३ ॥ शरीर-
ञ्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च । नियम्य प्राक्षलिस्तिष्ठेद्दीक्ष-
माणो गुरोर्मुखम् ॥ ३४ ॥ तत्रेदम्युदियात् सूर्यः शयानङ्काम-
चारतः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ३५ ॥ गु-
रुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्बहेत द्विजो भार्या स-
वर्णा लक्षणोन्विताम् ॥ ३६ ॥ चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाथङ्गुरौ
द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ ३७ ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्ता समास्था-

—परातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्माद्वायन्तं प्राप्यते यतः ॥ सवितुद्योतनात्सैव सावित्री परि-
कीर्तिता । जगतः प्रसवित्री वा वायूपत्वात्सरस्वती ॥ ” इति ॥ वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे विहितः —
“ गायत्री तु मवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ॥ सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ” ॥
इति ॥ तत्रैव “ गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या
रूपभेदतः ” ॥ इति ॥ अथ देशः — पूज्यपादकृष्णद्वैपायनव्यास — “ गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे
दशगुणा स्मृता । शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसनिधी ॥ बहिः सञ्चया दशगुणा गर्तप्रस्रव-
णेषु च । खाते तीर्थे शतगुणा क्षानन्ता जगन्हीजले ” ॥ इति ॥ अथ गायत्रीजपनियमः श्री-
भगवतः व्यासस्य “ षष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिमेव वा । विधिना दशकं वाऽपि त्रिकालं
प्रजपेद्बुधः ” ॥ इति ॥

१ यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालव्रजेन उदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि
न खादयेत् इति श्रीकृष्णमठः । २ “ असौ गिणोः प्रातृभर्तृमसमाना रोगोत्रजाम् ॥ ” इत्यादि
याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्तलक्षणैरन्विताम् ।

कम् ॥ ४९ ॥ वसीत चर्म चीरं वा सायं स्रायात्प्रगे तथा । ज-
 टाश्च विभृयात्रित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ५० ॥ यद्भक्ष्यं
 स्यात्ततो दद्याद्दलं भैक्ष्याश्च शक्तितः । अम्पूलकलभिक्षाभि-
 र्वयेदाश्रमागतान् ॥ ५१ ॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्च-
 यिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ ५२ ॥
 नक्तश्चान्नं समश्रीयादिवा वाऽहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको
 वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ ५३ ॥ अप्रयत्नः सुखार्थेषु
 ब्रह्मचारी धराश्रयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ ५४ ॥
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्वि-
 जेषु वनवासिषु ॥ ५५ ॥ ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रासान् वने
 वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ ५६ ॥ एताश्चान्याश्च
 सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये
 श्रुतीः ॥ ५७ ॥ आसा महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीत-
 शोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५८ ॥ वनेषु च विद्वत्सर्वे तृती-
 यं भागमायुषः । चतुर्थं त्वायुषो भागे त्यक्त्वा सद्धान् परिव्रजेत्
 ॥ ५९ ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः । भिक्षाव-
 लिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ६० ॥ ऋणानि त्रीण्यपा-
 कृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्र-
 जत्यधः ॥ ६१ ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
 अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥ ६२ ॥ प्राजाप-
 त्या निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य
 ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ६३ ॥ अनश्विरनिकेतः स्याद्ग्राममन्ना-
 र्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ६४ ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्ने-

सम्पुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥ नाभिनिन्देत मरणं नाभिनिन्देत
जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भूतको यथा ॥ ६६ ॥
एककालं चरेद्देह्यं न प्रसज्येत विस्तरे । मैत्र्ये प्रसक्तो हि
यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ६७ ॥ नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा
शकुनिर्यथा । तथा स्थजश्रियं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाहिमुच्यते ॥ ६८ ॥
अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः । सर्व्वहन्द्-
विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावसिष्ठते ॥ ६९ ॥ चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता-
स्त्वाग्रमाः श्रुतिबोदिताः । ज्ञत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको
वैश्यशूद्रयोः ॥ ७० ॥ अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
आयादिष्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्य्यव्रतं चरन् ॥ ७१ ॥ संस्कृतायां
सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत्ततः । यजेतामो ह्ये विधिना मार्ग्यया
सह तां विना ॥ ७२ ॥ कान्तारे निर्जने देशे फलमूलोदका
न्विते । तपश्चरन् वसेन्नित्यं सामिश्रेण समाहित ॥ ७३ ॥ आ-
त्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः । संन्यासाग्रमसं-
युक्तो नित्यकर्म समाचरेत् ॥ ७४ ॥ यावत् क्षेत्रीभवेत्तावत् त्य-
जेदात्मानमात्मनि । ज्ञत्रियश्च चरेदेव मासंन्यासाग्रमात् सदा
॥ ७५ ॥ वानप्रस्थाग्रमादेवं चरेद्देह्यः समाहितः । शूद्रः शूद्र-
पया नित्यं गृहस्थाग्रममाचरेत् ॥ ७६ ॥ शूद्रस्य ब्रह्मचर्य्यत्वं
मुनिभिः कैश्चिदिष्यते । अनुलोमप्रसूतानां त्रयाणामाग्रमास्त-
यः । शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥ ७७ ॥ चतुर्णां
माग्रमस्यानामहम्यहनि नित्यशः । विष्युक्तं कर्म कर्त्तव्यं का

१ इमे आग्रमकर्मा राजर्षिर्ब्रह्ममुत्सृज्युता वर्णिताः । यम्यनुरवत्तन्निमोदजम्
इति श्रुतिप्रमिताग्रमन्वधम् । २ उत्तो विस्तारेण वर्णाग्रमकर्म । इदानीं ज्ञानप्रिमुक्तीकरणार्थं
पत्र संन्यसेन बर्णाग्रमकर्मोपलब्धं उच्यते । अस्मिन्नुपपन्नमहर्षिप्राप्तकर्मव्यस्य । अत एव
यत्किञ्चन स्यो बर्म्मो भवमा वनवासिनाम् । इत्यनेन गृहस्थानां शूद्रपुत्र ब्रह्मचरिणाम्
इतिस्मृतिः । ३ क्षेत्री जेतव्यः । ४ अनुर्गम्यमाग्रमस्थितिवर्षः ।

मसंकल्पवर्जितम् ॥ ७८ ॥ तस्मात्स्वमपि कल्याणि स्वधर्ममनु-
सृत्य च । श्रद्धया विधिवत् सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥ ७९ ॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं
कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ८० ॥ सहजं कर्म सुभगे सदो-
षमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः
॥ ८१ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं
परमां संन्यासेनाधिगच्छेति ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया वर्णाश्रमधर्मवर्णन नाम तृतीयोऽध्यायः ।

१ स्वकीयप्रकृतेरनुकूलतया साधनानुष्ठानेन साधक स्वकार्येषु सफलतांलभते । प्रकृतौ
हि प्रतिकूलाया कार्याणाङ्गतिरोधो भवत्येव । स्रोतसोऽनुकूलतामिनी नौर्ह्यनायासेनैवाग्रतः प्रसरति
प्रातःकूले तु स्रोतसि सुखालितापि सा विपदामायासस्य च तृक्मेव हेतुता भजते । एव च
यामय प्रकृतिमाश्रितो जीव सजायते तदनुकूलतया ससाधयन् साधन शीघ्रमेव तत्र सा-
फल्य समश्नुते । कर्मजात हि यावदीयमेव प्रकृतिनिष्ठम् न नेन सह निष्क्रियस्य ब्रह्मणो
वर्तते कश्चित्सम्बन्ध । पदार्थो सर्वे प्राकृतिकतया त्रिगुणात्मकत्वात् हि भवन्ति दोषलेशव-
र्जिता कथमपि । अतः सर्वमेव कर्मजात सामान्यतो दोषावृतं भवति । प्रकृत्यनुकूल
पुरुषार्थो यथा हि सकामस्य पुरुषस्य हितमाधत्ते निष्कामस्य कर्मयोगिनोपि पक्षे स तथैव
परमानन्दभोगोपयोगिता सत्रजति स्वर्गादिकाममभिसंत्क्ष्य साधकेन स्वप्रकृत्यनुकूलमारब्धे
पुरुषार्थे ह्यचिरेणैव तस्य भज कामनासिद्धिं समवति निष्कामकर्मयोगिनश्च तथैवानुष्ठाने त-
थैव स्वाभिप्रायसिद्धिं सजायते । साधको निष्काम साधनावस्थायासिक्तियजीवन्मुक्तिपदा-
धिकारात्प्राक् विशिष्टतत्त्वज्ञानसम्पन्नोपि ॥ कथमपि विक्षेपादेरभिभवादात्मानं परित्रातुं समर्थः ।
स्थूलशरीरेण सूक्ष्मशरीरस्य वनिष्ठसम्बन्धात्स्थूलशरीरस्याभिभवो न्यूनाधिकतया नियतमेवान्त-
करणे जीवस्य सक्रमते । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रतिकूलतया निष्कामसाधनेऽपि क्रियागतिरोव-
वशादवश्य भाविनो नियतमेवान्त करणस्य विक्षेपाद्यभिभव सजायते तथा च निष्कामसाध-
नाभ्यसनशीलस्यापि कर्मयोगिन स्वप्रकृत्यनुकूलतया स्वधर्मानुसारेण समाचरणमेव युक्त-
मिति स्वीकर्तव्यम् । २ श्रीमद्भगवद्गीतास्थानि त्रीणि वचनानि ।

चतुर्थोऽध्याय ।

नारी-धर्म-वर्णनम् ।

वैज्युवाच—वर्णाश्रमोक्तधर्माणामाश्रयं परमं प्रभो । नारीधर्म-
मृषिप्रोक्तं प्रवक्ष्यामि मयाऽधुना ॥१॥ येनाऽहं कृतकृत्या स्यां समा-
कर्ण्य मुस्तासुव । मम जातिर्दितं धर्मं धर्मेतत्स्वायविहिमो ॥२॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच—पारमेष्ठ्यमिदं गार्थं प्रधानपुरुषात्मकम् ।
पिण्डनामघरं दुःस्वसुखभोगाय कल्पितम् ॥३॥ विन्दुः शिवो रजःश-
क्तिरुभयोर्मेलनाद्ययोः । ब्रह्माण्डपिण्डाद्युद्भूतो समष्टिव्यष्टिरूपतः
॥४॥ अनेन विधिना या वै ब्रह्माण्डं वेति विग्रहम् । सर्वपापवि-
निर्मुक्ता सा याति परमां गतिम् ॥५॥ प्रकृते क्षेत्रमृतास्तु स्त्रियः
प्रकृतिचञ्चला । धर्मोपदेशशिक्षां वै हितामहीन्ति केवलाम् ॥६॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्प्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिगम् । विषयेषु च
सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ ७ ॥ पिता रक्षति कौमारे
भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्यविरे पुत्रा न स्त्री स्वात्म-यमहीति
॥ ८ ॥ विशीलः कामवृद्धो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । उपधर्मे-
स्त्रिया माध्या सततं देववत् पति ॥ ९ ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथ-
ग्यक्षा न वतं नाऽप्युपोषितम् । पतिं शुभ्रपते येन तेन स्वर्गो
महीयते ॥ १० ॥ संयतोपस्तरा दक्षा हृष्टा ध्ययपराङ्मुक्ता ।

१ अहं जातिप्रतिविज्ञानम् । पारमेष्ठ्यमिच्छादि महामन्त्रमन्त्रप्रवचनम् । २ स्वमाश्रय
एव चक्षुः नय इति तां सर्वज्ञं अमृतसन्निध्यां कर्मव्यां रीत्यां चैव गन्तुं महिषिणश्च
नान्यथा न चैव इति । ३ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य । सर्वज्ञातिविमर्शनात्
महत् । अत्र एव स्त्रीणां स्वतन्त्रं यत्नं चक्षुः निमित्तम् । उक्तम् " न स्त्री स्वार्थं
महीति " इति । ४ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य । ५ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य ।
अत्र एव स्त्रीणां स्वतन्त्रं यत्नं चक्षुः निमित्तम् । उक्तम् " न स्त्री स्वार्थं
महीति " इति । ६ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य । ७ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य ।
अत्र एव स्त्रीणां स्वतन्त्रं यत्नं चक्षुः निमित्तम् । उक्तम् " न स्त्री स्वार्थं
महीति " इति । ८ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य । ९ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य ।
अत्र एव स्त्रीणां स्वतन्त्रं यत्नं चक्षुः निमित्तम् । उक्तम् " न स्त्री स्वार्थं
महीति " इति । १० अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य । ११ अत्रापि वदन्ते हि वक्ष्यमहमस्य ।

कुर्प्याच्छुश्रयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परो ॥ ११ ॥ अहंकारं वि-
 हायाऽथ कामक्रोधौ च सर्वदा । मनसो रञ्जनं पत्युः कार्यं
 नाऽन्यस्य कस्य चित् ॥ १२ ॥ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो
 वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्
 ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते भुङ्क्तेऽथ या पत्यौ दुःखिते दुःखिता च या ।
 मुदिते मुदिताऽत्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥ १४ ॥ सुप्ते पत्यौ
 च या शेते पूर्वमेव प्रबुद्धयते । प्रविशेच्चैव या वह्नौ याते भर्तारि
 पञ्चताम् । नाऽन्यं कामयते चित्ते सा विज्ञेया पतिव्रता ॥ १५ ॥
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् । प्रत्युत्थायाऽभिन-
 न्देत आसनेनोदकेन च ॥ १६ ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा स्वभर्त्रे
 विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयोश्च भोजयेत् ॥ १७ ॥
 प्रसन्नवदना नित्यं काले भोजनदायिनी । भुक्तवन्तं तु भर्तारं न
 वदेत्किञ्चिदप्रियम् । भुक्त्या नयेदहःशेषमायव्ययविचिन्तया
 ॥ १८ ॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसा-
 धना साध्वी सुमृशं भोजयेत् पतिम् ॥ १९ ॥ नाऽतितृष्या
 स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च । आस्तीर्ष्य साधु शयनं ततः
 परिचरेत् पतिम् ॥ २० ॥ आसने भोजने दाने सम्माने प्रियभा-
 षणे । दक्षया सर्वदा भाव्यं भार्यया गृहमुख्यया ॥ २१ ॥ अ-
 न्यालापमसंतोषं परव्यापारवर्णनम् । अतिहासातिरोषातिकामं
 च परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥ यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न चे-
 रुचति । यच्च भर्ता न चाश्नाति सर्वं तद्वर्जयेत्सती ॥ २३ ॥
 तैलाम्यङ्गं तथा स्नानं शरीरोद्वर्तनक्रियाम् । मार्जनं चैव दन्ता-
 ना कुर्प्यात् पतिमुदे सती ॥ २४ ॥ भर्त्सिता निन्दिताऽत्यर्थं

१ श्रीथाज्ञवल्क्यस्मृती । २ श्रीमत्पूज्यपादमगवत् कृष्णद्वैपायनस्य । ३ श्रीमत्पूज्यपाद-
 राजर्षिर्वर्यस्य मनो । ४ श्रीमत्पूज्यपादमगवत् कृष्णद्वैपायनस्य । ५ श्रीमत्पूज्यपादमह-
 पिश्रीवत्सिष्ठस्य ।

ताडिताऽपि पतिप्रता । व्ययिताऽपि भयं त्यक्त्वा कण्ठे गृही-
 त वल्लभम् ॥ २५ ॥ उद्धेर्न रोदनं कुर्प्यात् नैवाफोशेच्छिर्गु-
 प्रति । पसायनं न कर्तव्यं निजगेहादृदिः स्त्रिया ॥ २६ ॥ आ-
 हूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छेच्च सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता
 स्वामिन् सुप्रसादो विधीयेताम् ॥ २७ ॥ सेवेत भर्तृकृच्छिमिष्ट-
 मन्नं फलादिकम् । महाप्रसाद इत्युक्त्वा मोदमाना निरन्तरम्
 ॥ २८ ॥ सुखसुप्तं सुखासीनं रममाणं यदृच्छया । अवश्येऽपि
 कार्येषु पतिं नोत्थापयेत् कैचित् ॥ २९ ॥ नैकाकिनी कषिद्र-
 च्छेन्न नम्रा स्नानमाचरेत् । भर्तृविद्वेषिणीं नारीं साध्वी नो भाष-
 येत् क्वचित् ॥ ३० ॥ गृहव्ययनिमित्तं च यद्व्ययं प्रभुणाऽपि
 तम् । निर्वृत्य गृहकार्यं सा किञ्चिद्बुध्याऽवशेषयेत् ॥ ३१ ॥
 त्यागार्थमपि साह्रव्याहोभात्किञ्चिन्न धारयेत् । भर्तृराज्ञां विना
 नैव स्वबन्धुभ्यो दिशेद्भनम् ॥ ३२ ॥ छायेवाऽनुगता स्वच्छा
 सस्त्रीष्व हितकर्मसु । दासीवाऽदिष्टकार्येषु भार्या भर्तृस्तदा भे-
 वेत् ॥ ३३ ॥ त्रेतामौपासनं वार्षिं तुलसीं गामुमां रमात् । यया
 विधि यथाकालं स्त्री दीक्षामंत्रमाश्रयेत् ॥ ३४ ॥ गृहिधर्मधुरं
 साध्वी पत्या सह वहेत्सदा । यतो गृहस्थधर्मस्य फलभोक्तीति
 कथ्यते ॥ ३५ ॥ पतिर्नारायण स्त्रीणां वरं धर्म्यः सनातन ।
 सर्वं कर्म वृषा तासां स्वामिनां विमुखाश्च या ॥ ३६ ॥ स्नानं
 च सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दक्षिणा । सर्व्वदानानि पुण्यानि च
 तानि नियमानि च ॥ ३७ ॥ देवार्चनं चाऽनघानं सर्व्वानि च
 तपांसि च । स्वामिनः पादसेवायाः कलां नाऽर्हन्ति योर्हशीम्
 ॥ ३८ ॥ गर्भिणी चेद्भवेन्नारी तदा नियमसत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्न

१ इति प्रार्थना कुर्यात् इति शेषः । एतद्वर्तमानं श्रीमत्पूज्यपाददेवदत्तसमाख्यम् । २ श्री-
 मत्पूज्यपादमहर्षिमिश्रम् । ३ श्रीमत्पूज्यपाददेवदत्तसमाख्यम् । ४ श्रीमद्भगवत् । पूज्य-
 पाददेवदत्तसमाख्यम् ।

वदना सद्धर्मनिरता शुचिः ॥ ३९ ॥ न बीभत्सं किञ्चिदीक्षेत्र
 रौद्रां शृणुयात् कथां । गुरुं वाऽत्युष्णमाहारं अजीर्णं न समाच-
 रेत् ॥ ४० ॥ गुर्विणी न तु कुर्वीत व्यायाममपतर्पणम् । मै-
 थुनं च न सेवेत् न कुर्व्यादतितर्पणम् ॥ ४१ ॥ नोच्चैर्ब्रूयान्न त-
 त्कुर्व्यायेन गम्भीं विनश्यति । एतांस्तु नियमान् सर्वान् यत्ना-
 त्कुर्वीत गुर्विणी ॥ ४२ ॥ बालमङ्गे सुखं दध्यान्न चैनं तर्जयेत्
 क्वचित् । सहसा बोधयेन्नैव नाऽयोग्यमुपदेशयेत् ॥ ४३ ॥ ना-
 कृष्य स्थापयेत्क्रोडे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् । रोदयेन्न क्वचित्
 कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥ ४४ ॥ तच्चित्तमनुवर्त्तत तं सदै-
 वाऽनुमोदयेत् । निम्नोच्चस्थानतश्चाऽपि रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥
 अम्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं नेत्रयोरेजनं तथा । वसनं मृदु यत्तच्च तथा
 मृदुनुलेपनम् । जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्यैतानि सर्व्वदा ॥ ४६ ॥
 प्रस्थानाऽभिमुखे पत्यौ नासन्मङ्गलभाषिणी । न वार्य्योऽसौ नि-
 षेधोक्त्या न कार्य्यं रोदनं तदा ॥ ४७ ॥ अकृत्वोद्वर्त्तनं नित्यं
 पत्यौ देशान्तरे गते । बन्धुजीवनरक्षार्थं कर्म कुर्यादनिन्दितम्
 ॥ ४८ ॥ श्वश्रूश्चशुरयोः पार्श्वं निद्रा कार्य्या न चाऽन्यथा । प्रत्यहं
 पतिवार्त्ता च तथाऽन्वेष्या प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥ अप्रक्षालनमङ्गानां
 मलिनाम्बरधारणम् । तिलकाञ्जनहीनत्वं गन्धमाल्यविवर्जनम् ॥
 ५० ॥ नखरोम्णामसंस्कारो दशनानाममार्जनम् । एवमादि
 विधातव्यं सत्या प्रोषितकान्तया ॥ ५१ ॥ स्त्रीणां शरीरसंस्कारं
 समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यान त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥
 ५२ ॥ मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता । सा मृ-
 ता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥ अनुयाति न भ-
 र्तरं यदि दैवात्कथं च न । तत्राऽपि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गा-
 त्पतत्यधः ॥ ५४ ॥ विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शि-

रसो वपनं कार्प्यं तस्माद्विधवया सदा ॥ ५५ ॥ एकाहार सदा
 कार्प्यो न द्वितीयः कदा च न । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा
 पातयेत्पतिम् ॥ ५६ ॥ तस्माद्भयनं कार्प्यं पतिसौख्यसमीहया ।
 नैवाङ्गनेहर्तनं कार्प्यं न ताम्बूलस्य भक्षणम् ॥ ५७ ॥ गन्धद्रव्यस्य
 संभोगो नैव कार्प्यस्तया कश्चित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्य्य अन्यथा
 रौरवं धरेत् । इत्येवं नियमैर्युक्ता विधवाऽपि पतिव्रता ॥ ५८ ॥
 उभौ नरश्च नारी च कलौ देवि सुदुर्बलो । कामजन्मवशात्स्या
 तामसमाविन्द्रियग्रहे ॥ ५९ ॥ अतो नियोगः कल्याणि सर्वथा
 परिवर्जयेत् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ॥ ६० ॥
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । पारतन्त्र्याद्वि ध-
 र्मस्य स्त्रियः सर्वत्र कर्मसु । सम्बन्धस्य च भित्तिरज्ञात्पतिप-
 त्नीशरिषोः ॥ ६१ ॥ स्थूले सूक्ष्मे शरीरेऽपि न स्त्री स्वात्मन्य
 मर्हति । न वा पत्यो मृते मूयो नरमन्यं समुद्देशेत् ॥ ६२ ॥ वि-
 धवाया विवाहो हि शास्त्रयुक्तिविगर्हितः । धर्मनाशकरो यस्मात्
 हेयः स शुभमिच्छुभिः ॥ ६३ ॥ मर्ता देवो गुरुर्मर्ता धर्मतीर्थं
 वतानि च । तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्पयेत् ॥ ६४ ॥
 अनेन नारी घृतेन मनोवाग्देहसंयुता । इहास्यां कीर्तिमाप्नोति
 पतिलोकं परत्र च ॥ ६५ ॥ यतो बीजाद्गुरुत्पत्तौ तरूणां पृष्टि
 वर्द्धने । कारणं केवला भूमिर्नाऽन्यदस्तीह कारणम् ॥ ६६ ॥
 अतो जगति नाऽप्यस्ति मातृगुरुतरो जन । प्राधान्यं प्रकृतेः

१ श्रीमत्पुण्यपादमग्नौ कथमात्मन्य । २ श्रीमत्पुण्यपादमग्नौ । ३ श्रीमत्पुण्यपादमग्नौ-
 निर्वर्त्य मने । ४ स होवाच न वा भवे पशुः कामाय पतिः प्रियो मन्त्राद्विद्वत्पु-
 ण्यपाद पति प्रियो मन्त्रे इति श्रुतिः । ५ स्त्रीणां तन्मात्राविविधानि यद्येवं न स्वात्तर्हि
 सर्वं न निश्चितं उन्मात्तरेऽपि पतिप्रतिष्ठाया न स्यात् । संयत्नी पत्या सुकृतं न स्यात्तर्हि
 वदस्य बुद्धिः बुद्ध्यामनां सज्जनानां धित्तिरुत्तमरत्तिर्दिवि व्योमिन्मन्त्रमात्रमेतन्म इति च
 श्रुतिः पतिप्रतिष्ठाया नैव स्वयम्पुनरिति स्फुटम् । ६ श्रीमत्पुण्यपादमग्नौ विद्वत्पुण्यपादमग्नौ ।

सिद्धं सृष्टिकार्यप्रसारणे ॥ ६७ ॥ पातिव्रत्यमनुष्ठाय मम त्वं
सहधर्मिणि । स्वर्गं चैवाऽपवर्गं च लभस्व वरवर्णिनि ॥ ६८ ॥
सुतान् संरक्ष सरसां जननीवृत्तिमाश्रिता । गृह्णीतिपरा शश्वत्स-
म्पालय कुटुम्बकम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां नारीधर्मवर्णन नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

धर्मविज्ञानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । सर्वजीवहितं धर्मं सार्वभौमस्वरूप-
कम् । अद्वैतरूपं वक्ष्यामि तव कल्याणकारणात् ॥ १ ॥ एत-
द्भिः परमं तत्त्व सर्वज्ञानिसमाहृतम् । विलोपमधुना यातं घोर-
कालप्रभावतः ॥ २ ॥ आचारमूला जातिः स्यादाचारः शास्त्रमूल-
कः । वेदवाक्यं शास्त्रमूलं वेदः साधकमूलकैः ॥ ३ ॥ क्रियामूलः
साधकश्च क्रियाऽपि फलमूलिका । फलमूलं सुखं देवि सुख-
मानन्दमूलकम् ॥ ४ ॥ आनन्दो ज्ञानमूलश्च ज्ञानं तु ज्ञेयमूल-
कम् । तत्त्वमूलं ज्ञेयमात्रं तत्त्वं हि ब्रह्ममूलकम् ॥ ब्रह्मज्ञानं त्वै-
क्यमूलमैक्यं स्यात्सर्वमूलकम् ॥ ५ ॥ ऐक्यं हि परमेशानभावा-
ऽतीतं सुनिश्चितम् । भावाऽतीतमिदं सर्वप्रकाशभावमात्रकम्
॥ ६ ॥ एवमद्वैतभावोऽयमेकः सर्वोत्तमः प्रिये । साधनीयोऽवल-
म्ब्यश्च सर्वैः श्रेयोऽभिकाङ्क्षिभिः ॥ ७ ॥ यो हि जानाति धर्मस्य

१ शिवसारतन्त्रस्य वचनद्वयम् । २ वैदिकसाधनसप्तता श्रीमहर्षिर्वर्या साधकास्त एव
वेदद्रष्टारः । ३ प्राकृतिकाप्राकृतिकमेदासुखमानदश्चात्र भिन्नो विवक्षितः । ४ सदाचारानुष्ठा-
नमात्रं ब्रह्मसद्भावभावनपर्यन्तेषु सर्वकार्येष्वेव विज्ञानविदो विभु परमात्मानमेकरूपमेव प्रत्य-
शीकुर्वन्ति धर्मविज्ञानस्यैतदेव सर्वव्यापक स्वरूपम् । वचनचतुष्टयमिदं श्रीराजराजेश्वरतन्त्रस्थम् ।

सर्वव्यापकतां जन । वेति सार्वजनीनत्वं सञ्ज्ञानी परम स्मृत
 ॥ ८ ॥ सर्वमृतेषु येनेकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु
 तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ ९ ॥ अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्म
 परीक्षणम् । अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च
 यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १० ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्याग
 शान्तिरपेक्षुनम् । दया भूतेष्वसौख्यं मार्दवं ह्रीरथापन्नम् ॥ ११ ॥
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं
 देवीमभिजातस्य मानिनि ॥ १२ ॥ दम्भो दुर्पोऽभिमानश्च क्रोधः
 पातप्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्यानघे सम्पदमाप्सुरीम्
 ॥ १३ ॥ देवीसंपत्तिस्तत्त्वो धर्मः स्याच्छास्त्रसंमत । विपरीत
 स्त्वधर्मः स्यादाप्तुरेरादृतश्च यः ॥ १४ ॥ कथं बहति धर्मस्य
 स्नातोऽधर्मस्य चाप्यधः । तस्माद्धर्मं रतिं कुर्यात्कृत्वा वैव प्र-
 बर्द्धयेत् ॥ १५ ॥ देवी संपत्तिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । सु-
 खदां संपदं देवीमभिजाताऽसि बल्लभे ॥ १६ ॥ वेदमणिहितं
 धर्मः कर्म तन्मङ्गलं परम् । प्रतिपिद्वक्ष्यासाध्यः स गुणोऽ-
 धर्म उच्यते ॥ १७ ॥ प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षो धर्मपरायणे ।
 मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥ १८ ॥ सत्त्ववृद्धिकरो
 योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलः । धर्मशीले तमेवाहर्धर्मं केचि-
 न्यैर्हयः ॥ १९ ॥ या विभर्ति जगत्सर्वमपीश्वरेष्वा ह्यलौकिकी ।
 सेव धर्मो हि सुभगे नेह कश्च न संपाद्यः ॥ २० ॥ उन्नतिं नि

१ श्रीमद्भगवद्गीतायां । २ दैवभुक्तसम्पत्ती इति तु किञ्चित्पुनरीत्यादिषु कथ्ये-
 षु सत्त्वगुणेषु बन्धनमन्वेष्टा नृदिष्टावप्यदिष्टाऽसुरादयोऽपि सति सर्वैर्धर्मवाचके इन्द्रप्री-
 तिकरे च भक्ता पापकर्मगुणान्तेन जीव कर्मसोऽन्येति संप्रत्य परिगच्छन्त्यासुवभावम्
 पुण्यान्तेन च वेदकर्मगुणान्तेन कर्मसो विज्ञानोन्नतिरूपेण स्वोक्तं संविदाय च पूर्णतया
 ज्ञानस्यविष्मयी संपद्यते कैवल्यव्यवस्थान्ते संप्रत्य कृतार्थो भवति । ३ श्रीमद्भगवद्गीतायां ।
 ४ धर्मशास्त्रसंमतं कथ्यते । ५ व्यापकैकिकविज्ञानसम्पत्तिः । ६ सात्त्विकबोधविज्ञानसम्पत्तिः ।
 ७ मीमांस्यप्रबन्धिनसम्पत्तिः ।

खिला जीवा धर्मेणैव क्रमादिह । विदधानाः सावधाना लभ-
न्तेऽन्ते परं पदम् ॥ २१ ॥ न हि धर्मादृते कश्चिदीश्वरोऽन्यो-
ऽस्ति वस्तुतः । पुरुषार्थो हि धर्मस्य विभक्तो भवति त्रिधा
॥ २२ ॥ साधनञ्च तपो दानं त्रिभेदं तत्र साधनम् । कर्मोपा-
स्तिज्ञानभेदाद्यज्ञस्त्रिविध ईरितः ॥ २३ ॥ प्रकृते यज्ञशब्देन सा-
धनं बोध्यते जनैः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः
क्रियाः ॥ स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजा इति श्रुतिः ॥ २४ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाप्राज्ञे
देहे देहिनमव्ययम् ॥ २५ ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि
शोभने । तमस्तु ज्ञानमावृत्य प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ २६ ॥ रज-
स्तमश्चाभिभूय सत्त्वमुद्धर्तते प्रिये । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं

१ या हि शक्तिर्जीविमज्ञानरूपजडावस्थात क्रमेण ज्ञानालोकितचैतन्यावस्थाया समानेतु-
मभिमुखीकरोति सा एव शक्तिर्धर्मशब्देनाभिधीयते । स्वोन्नतियभिसपाद्य साधका सक्रामा
स्वर्गादिक निष्क्रामाश्च कैवल्य संलभते । अतश्च धर्म स्वर्गपर्वग्योसुभयेतपि कारणम्प्रवदन्ति ।
परन्तु मोक्षपदमेव धर्मानुष्ठानस्य मुख्यलक्ष्यतया निर्दिश्यते । धर्मसाधनद्वारेण हि क्रमशः
सत्त्वगुणस्य वृद्धी धर्मे च पूर्णताया सजाताया जीवा जीवनफल कैवल्य समनुभवन्ति । सत्त्वगुण-
पूर्णपरिणतौ सजातायामेव त्रिगुणातीता समुदेति कैवल्यरूपिणी मुक्तिसम्पत् । एव च यद-
नुष्ठाय क्रमोन्नतिमार्गस्वरूप सत्त्वगुणवर्षक पुरुषार्थश्चेतादयः सुखसाधनीभवति तदेव
विद्वद्भिर्धर्मनाम्ना निर्दिश्यते । २ धर्मस्वरूपत्वादीश्वरस्य अत एव रामोविप्रह्वान्धर्म इति
पूज्यपादमहर्षिर्वात्सीकि । ३ धर्मसाधनरूप पुरुषार्थो महर्षिर्मवेदविद्विस्त्रिधा विभज्यते
साधनधर्मस्तपोधर्मो दानधर्मश्चेति । एतेषु बहिरत सम्बन्धमेदाज्ञानान्तर्गतस्थानीयमवर तपश्च
द्वितीयस्थानी यम्मध्यमम् साधनन्तु प्रथमस्थानीय सर्वत्कष्टम् । एष एव साधनरूप प्रथम-
स्थानीय श्रेष्ठ पुरुषार्थ पुनस्त्रिधा विभज्यते, तत्र स्वाध्यायरूपो ज्ञानसम्बन्धीय पुरुषार्थ
प्रथम क्रियायोगोपासनाविविधभेदरूपो द्वितीय पुरुषार्थश्चोपासनासम्बन्धीय, नित्यनैमित्तिकया-
गयज्ञाद्यनुष्ठानरूपश्च कर्माधिकारस्तृतीय पुरुषार्थ । अत एव वेदा ज्ञानोपासनाकर्मैति त्रि-
काण्डे सविमक्ता । अत एव “ कस्मिन्नगे दान कस्मिन्नगे तपोस्थायितेष्टति कस्मिन्नगे
कृतमस्थाध्यापितम् कस्मिन्नगे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ” इति श्रुतिः । ४ पूज्यपादश्रीभग-
वतो वेदव्यासस्य । ५ उक्तभेदत्रयस्य धर्मसाधनस्य त्रिगुणविषयत्वात् श्रीमद्भगवदुपदिष्ट
त्रिगुणविज्ञानमाह सत्वमित्यादि ।

रजस्तया ॥ २७ ॥ सर्व्वहारेण देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विषादुद्धिं सत्यस्य धीमति ॥ २८ ॥ लोभ प्रवृत्ति
 राग्मः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विषुद्धे स
 त्वविहारे ॥ २९ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तम-
 स्येतानि जायन्ते विषुद्धे योगबल्लभे ॥ ३० ॥ न जीवोऽस्ति पृ
 थिव्या वा दिव्यलोकेषु वा पुनः । यः स्यात्प्रकृतिजोऽर्हिन पृथे
 र्ण्यातैस्त्रिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥ नियतं सद्गुरुरहितमरागहेवनः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ ३२ ॥ यत्तु कामे-
 प्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुन । क्रियते बहुलायासं तद्वाजसमुदा
 हृतम् ॥ ३३ ॥ अनुबन्धं सयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादा
 रम्यते कर्म यत्तत्सामसमुच्यते ॥ ३४ ॥ मुक्तसद्बोऽनहंवादी घृत्यु-
 त्साहसमन्वित । सिद्धयसिद्धयोर्निर्भिन्नकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्य-
 ते ॥ ३५ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्बुद्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशो-
 कान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तित ॥ ३६ ॥ अयुक्तः प्राकृतः
 स्वब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलस । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता ता
 मस उच्यते ॥ ३७ ॥ अफलाकाङ्क्षिर्मिर्यद्धो विविद्वद्वो य इ-
 च्यते । मनो यद्व्यमेवेति समाधाय स सात्त्विकः ॥ ३८ ॥
 फलं वा ह्यभिसन्धाय दुष्मार्थमपि वैव यत् । इच्यते ज्ञानस
 म्यग्रे तं यद्धं विद्धि राजसम् ॥ ३९ ॥ विधिहीनमसृष्टाक्षं मन्त्र-
 हीनमदक्षिणम् । अद्धाविरहितं यद्धं तामसं परिचक्षते ॥ ४० ॥
 इत्थं दानस्य तपसो भेदाः कतिपये मताः । देवदिजगुरुप्राज्ञ

१ सादेक्रिया शेष प्रकृतिकमणा प्रकृतिपरिणामरूपा च । प्रकृतेस्त्रिगुणस्मकत्ववत्त्व
 मेव प्रकृतिगुणानां सृष्टेयि त्रिगुणात्मकत्वं भवतीत्यत्र कः सन्देहः बद्धुतस्तु स्वावरजसमा
 मन्त्रा वास्त एव तद्विषयार्थः सत्त्वादित्रिगुणपरिणामाधीना ज्ञानान्ते ततश्च त्रिगुणमेवेन
 कर्मविभागोऽपि त्रिविधः भवितुमर्हति । २ कर्मोपासनाज्ञानमिति ज्ञितव्यमपि व्यापकत्वेन
 " कर्म सम्बन्धव्यमभिप्रेतम् । ३ अत्र यज्ञज्ञानेन वागवित्तं च त्रिगुणैर्मितोऽकाम्यरूपा
 पृष्टा किंवा निष्काम्यत्वेन ।

पूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ ४१ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाम्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ४२ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं यौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ ४३ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ ४४ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भने चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ ४५ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ४७ ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्षिप्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४९ ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यदेतानि समस्तानि पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५० ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे देवि निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५१ ॥ अकामस्य क्रिया का चिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्बुद्ध्वा कुरुते किञ्चित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ५२ ॥ तेषु सम्यग्वर्त्तमानो

१ “श्रद्धया देय अश्रद्धयाऽदेय द्विधा देय मिया देय सविदा देयम् इति” च श्रुति ।

२ तत्र तावद्विगुणभेदेनैव दानधर्मस्य त्रैविध्यमुक्तम् यथा हि ज्ञानोपासनाकर्मभेदेन साधनधर्मस्य त्रैविध्यं प्रकीर्त्यते, तथा दानधर्मस्यापि वेदविदस्त्रिधा विभागमाचक्षन्ते एव चार्थदान (विषयभोगसम्बन्धीयम्), विद्यादान, अमयदान नाम-दीक्षदानं चोक्तं त्रिधा भवति दानधर्मे । ३ निष्कामतैव जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् । जीवे हि पूर्णतया निष्कामे सवृत्ते तस्य कर्त्तव्याकर्त्तव्यसदसत्सुखदुःखसर्वगणरक्षादिभिर्देहेन्द्रैः सह निवर्तते सम्बन्धः, स हि धृतशरीरोऽपि मुक्तः सपण्यते । यद्यदेव कर्म जीवन्मुक्तः समाचरति सर्वमेव तत्प्रकृतिस्वभावक्रियमाणमिव भवति । अतश्च सबन्धनरूपात्कामप्रपञ्चादतीतं सैराज्यते कामनःपरिचालित एव स कामी सदैव कर्मणि संश्लिष्यते जीव । कर्मबन्धनागतेन च जीवेन यदेव कर्म समाचर्यते नितिलम्मेव तत्तत्स्यकामनापरिस्फुरितमेव ज्ञातव्यम् । इत उत्तर श्रीमत्पूज्यपादराजर्षिर्वर्यस्य श्रीमनो षड्वचनानि ।

गच्छत्यमरलोकताम् । यथासंकल्पितौभेदः सर्वान् कामास्सम
 हनुते ॥ ५३ ॥ वेदोऽलिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
 आधारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ५४ ॥ यः कश्चित्
 कस्यचित् धर्मो भवता परिकीर्तितः । सर्वः सोऽभिहितो
 वेदे सर्वशास्त्रमयो हि सः ॥ ५५ ॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः
 स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य
 लक्षणम् ॥ ५६ ॥ परमार्थेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
 धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ ५७ ॥ देव्युवाच ।
 श्रुतं त्वत्कृपया नाथ दयामय मयाऽधुना । अपूर्वं धर्मविज्ञानं
 परमं सार्वभौकिकम् ॥ ५८ ॥ कः स्यात्पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः
 कश्च वाऽभ्यया । एवं विचारमापन्ना बुद्धिर्मोहयतीव माम् ।
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ५९ ॥ श्रीश्रीमधुसू-
 दन उवाच । अभ्यक्त आत्मा श्रेयसः शाश्वतो विशुरभ्ययः ।
 ज्ञायते ज्ञानसंयोगात्ततो ज्ञानीति कीर्त्यते ॥ ६० ॥ साधकानां
 मनः सत्त्वप्रधानं हितकारकम् । तद्गारेव सुविज्ञानं समते सा-
 धका जनाः ॥ ६१ ॥ मनो महान् मतिर्ब्रह्मा अन्तःकरणमेव
 च । प्रज्ञा संवित् विशिर्मेधा पूर्वबुद्धिस्मृतिचक्षुः । पर्याय
 वाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥ ६२ ॥ स्थूलः सूक्ष्मोऽपि
 देहो वै कार्यकारणरूपतः । एक एव ह विज्ञेयो मनः केन्द्रमिव

१ एवं धर्मस्य लक्षणं भेदाच्च विज्ञातसंहिता लक्षणा इत्युच्यते तस्य धर्मस्य निर्मलं वेदविर-
 त्स्मृतिशीलमाचारविधिः कार्य इति च स्मृत्याऽऽह वेद इत्यादि वया “अथ यदि ते धर्मवि-
 शिष्टिता वा वाताविशिष्टिता वा स्यात् । ये वाज आवाप्य सम्मर्शितं पुच्छं वापुच्छं अ-
 भूवत् धर्मकामाः स्तु वया ते तत्र वर्तेन् तथा तत्र वर्तेता ” इति श्रुतिः ।
 २ कीर्तिं विरोधो वाक्यचोर्ध्वं गत्यमागर्ध्वं तद्विषयो । यथा विरुद्धता च स्वात्तत्वाऽर्ध-
 कल्पते तयोः प्रामाण्यविचारश्चास्य समस्य परिशिष्टाभ्याये ब्रह्मणः । ३ धर्ममजगत्
 वया श्रीमन्नरत्नसूत्रेण । “ अणो हि प्रतिज्ञासमूहस्तस्याभ्यवस्य च । शाश्वतास्य च धर्म-
 स्य तुल्यस्यैवमित्यस्य च ” ।

स्थितम् ॥ ६३ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । सं-
शयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥ ६४ ॥ अतीतानु-
स्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः । शुभाशुभविचारज्ञा बुद्धि-
धीरुदाहृता ॥ ६५ ॥ सत्त्वादिगुणभेदेन बुद्धेस्त्रैविध्यमीरितम् ।
गीतायां वसुदेवेनाऽर्जुनाथपरिपृच्छते ॥ ६६ ॥ अधर्मं धर्म-
मिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा
देवि तामसी ॥ ६७ ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यञ्चाकार्यमेव
च । न यथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा देवि राजसी ॥ ६८ ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या
वेत्ति बुद्धिः सा देवि सात्त्विकी ॥ ६९ ॥ उत्तमाऽधमभेदेन त-
द्राज्यं द्विविधं मतम् । योगानुशासनं प्रज्ञा शब्दो बुद्धिः प्रकी-
र्तितः । अन्वर्वाहिः प्रकाशाय विज्ञानज्ञानहेतुकम् ॥ ७० ॥ बु-
द्ध्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचा-
रिण्या प्रज्ञा सा वै परोच्यते ॥ ७१ ॥ एवमाश्रित्य चोत्कृष्टाम्
सात्त्विकीं बुद्धिमेव च । लप्स्यसे परमां प्रज्ञामभ्रान्ताऽमुत्रलाभ-
दाम् ॥ ७२ ॥ लब्ध्वा चैतां परां प्रज्ञां ज्ञास्यसे देवि माचिरम् ।
धर्मस्य परमं तत्त्वं यथा सर्वजनीनताम् ॥ ७३ ॥ अत एव स्थि-
रलक्ष्या स्थिरध्याना भवानधे । धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते
प्रजाः । यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्मइति निश्चयः ॥ ७४ ॥ ध-

१ वचनमिदं श्रीज्ञानभाष्यतत्प्रस्थं । अनुशासनमिदं विधम्, शब्दानुशासनं योगानुशासन-
मचेति । मुनिस्त्रिकालदर्शो श्रीभगवान् फलालिङ्गविषयवानुशासनं व्याचकार । बहिर्जगत्स-
म्बन्धिनी विचारशक्तिर्ज्ञानमात्रा विज्ञानमात्रा, चान्तर्जगत्सम्बन्धिनी विचारशक्तिः सकल्प्यते ।
बहिर्जगदाधिपत्यमनुष्ठस्य बुद्धिबलावताम् । अन्तर्जगदाधिपत्यन्तु केवलेन योगानुशासनप्र-
ज्ञाबलमनेन कर्तुं शक्यते । अत एव महर्षेभिः पूर्णज्ञानसम्पन्नानां शुद्धधिया पक्षे योगानु-
शासनरूपो विज्ञानाधिकार एव ससाररतानान्तु रजःप्रधानानां पक्षे शब्दानुशासनरूपः शब्दा-
धिकार एवानुज्ञातः । तामसिकानाम्तु भ्रजानान्धजीवानां पक्षे राजाऽनुशासनमपि विधेयतया
विवक्षितम् । तच्च शब्दानुशासनान्तर्गतमपि समधिकरशूलतरविषयकमिति वक्तव्यमेव ।
२ वचनमिदं श्रीकापिलतत्प्रस्थम् । ३ पूज्यपादश्रीभगवतो वेदव्यासस्य श्रीमहामारते ।

र्म्यो यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म्यं तत् । अविरोधी तु
यो धर्मः स धर्मस्तत्सर्वविद्वरे ॥ ७५ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां धर्मविज्ञानवर्णनं नाम पंचमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्री गुरुमाहात्म्य-वर्णनम् ।

श्रुत्वा सुबोपमं वाक्यं मुनिश्रेष्ठस्य धीमतः । पुनः प्राह महा-
भागा समामध्ये यशस्विनी ॥ १ ॥ देव्युवाच ॥ भित्तेन्द्रिय मु-
निश्रेष्ठ सर्वभूतहिते रत । नमस्ते सहुणतभार । तत्त्वज्ञानं प्रदे-
हि मे ॥ २ ॥ केन मार्गेण विचरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । विद्यापय
कृपां कृत्वा नमामि चरणौ तव ॥ ३ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।
“शु” शब्दस्त्वन्वकारः स्याद् “रु” शब्दस्तभिरोषकः । अ-
न्वकारनिरोधित्वादुरुस्त्वभिधीयते ॥ ४ ॥ शुकारः प्रथमो वर्णो
मायादिगुणभासकः । रुकारो द्वितीयो ब्रह्म मायाभ्रान्तिविमोच-
कः ॥ ५ ॥ गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः । उ

१ अविद्यान्वयमाऽऽपन्नं कुरु जीवो मग्नकृपया कालवैतन्व्यस्वाविभ्रती क्षम्यन् कर्मस-
एव स्तोतति विवर्तते । तत्रात्मज्ञानजीवोत्कर्षविशालं मग्नविच्छिन्नैव संभवति । स एव
मग्नान् जीवान् ज्ञानवासा जगतां मुक्तः । यस्मादेव च भागवद्विद्वत्कृत्यात् जीवशरीर-
तत्त्वैव श्रीमन्मतो कालप्रमथ बहिर्भूतिप्रमाण्य सप्रकल्पते तेषैव हि सर्वत्र शरीरवान् भव-
ति श्रीगुरोव । सर्वकारणसम्बन्धविशेषेण परमात्मा जगद्गुरुः । श्रीमग्नान् जीवानां यथा
ज्ञानोन्नेसम्भवे एतत्ते गुरुदेवश्च तेषैव जीवानां ज्ञानविस्तारे भवति तुल्यसम्बन्धवानेव ।
“ अन्वकारो मय आचार्य मां विजानीयात् ” इत्यादिश्रुतिः स्मृतिश्च ।

कारः शम्भुनित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः ॥ ६ ॥ यादृगस्तीह
सम्बन्धो ब्रह्माण्डस्येश्वरेण वै । तथा क्रियाख्ययोगस्य सम्बन्धो
गुरुणा सह ॥ ७ ॥ दीक्षाविधावीश्वरो वै कारणस्थलमुच्यते । गुरुः
कार्यस्थलं चातो गुरुर्ब्रह्म प्रगीयते ॥ ८ ॥ स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा
वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ९ ॥
आचार्यगुरुशब्दौ द्वौ सदा पर्यायवाचकौ । कश्चिदर्धगतो भेदो
भवत्येवं तयोः क्वचित् ॥ १० ॥ औपपत्तिकमंशान्तु धर्मशास्त्रस्य
पण्डितः । व्याचष्टे धर्ममिच्छूनां स आचार्यः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
सर्वदर्शी तु यः साधुर्मुमुक्षूणां हिताय वै । व्याख्याय धर्मशास्त्रा-
शं क्रियासिद्धिप्रबोधकम् ॥ १२ ॥ उपासनाविधेः सम्यगीश्वरस्य
परात्मनः । भेदान् प्रशस्ति धर्मज्ञः स गुरुः समुदाहृतः ॥ १३ ॥
सर्पानां ज्ञानभूमीनां शास्त्रोक्तानां विशेषतः । प्रभेदान् यो विजा-
नाति निगमस्यागमस्य च ॥ १४ ॥ ज्ञानस्य चाधिकारौखीन् भा-
वतात्पर्यलक्ष्यतः । तन्त्रेषु च पुराणेषु भाषायास्त्रिविधां सृतिं
॥ १५ ॥ सम्यग्भेदैर्विजानाति भाषातत्त्वविशारदः । निपुणो लो-
कशिक्षाया श्रेष्ठाचार्यः स उच्यते ॥ १६ ॥ पञ्चतत्त्वविभेदज्ञः

१ श्रीगुरुगीतायाम् । २ श्रीगुरुमाहात्म्यविज्ञानम् । ३ श्रीमत्पूज्यपादमहर्षिपात्रवन्द्यस्य ।
४ सप्त ज्ञानभूमयो हि सप्तसु दर्शनशास्त्रेषु प्रसिद्धा । एतेषां विवरणविशेषो योगभेदाध्याये
राजयोगप्रकरणस्य टिप्पण्या ब्रह्मण्य । ५ ज्ञानाधिकारस्य प्रविष्टं यथा, — “ आधिभौतिक —
आधिदैविक — आध्यात्मिकश्चेति । ” यथा श्रीमद्भगवद्गीताष्टमाध्याये छट्विज्ञानवर्णनप्र-
स्तावे स्वभावस्याध्यात्मत्वमीश्वरस्याधिदैवत्व तथा क्षरस्याधिभौतिकत्वमुक्तमेव सर्वत्र निग-
मागमेषु प्रस्तुतप्रस्तावेषु वाच्यलक्ष्यव्यव्यतात्पर्यरूपभूतिचतुष्टयात्मरूपशब्दैर्भाषादिविविच्य स-
शयौष्ठेषु समर्पदतिभाष्य । ६ परकीयलौकिकसमाधिसम्यन्वीयमेदात् भाषायास्त्रिविधश्चन्द्रदृश्य-
म् । समाधिप्रज्ञाद्वारायमर्थं वर्णयितुं या भाषणीक्रियते सा समाधिभाषा, यथा श्रीमद्भगवतो
गीताभाषा । लौकिकरूपेण वर्णनं भगवद्भवन धर्मादिजिज्ञासा वा यथा वर्ण्यते सा लौकिकी, यथा
श्रीश्रीरासपचाध्यायी । परकृतिपुराकल्परूपार्थवादात्मकोपाख्यानादिना धर्मादितत्त्ववर्णनाय या
भाषा तत्रपुराणादिषु द्रश्यते सा परकीयभाषा, यथा सतीधर्मतत्त्वनिर्णयाय सत्यवान्सावित्र्युपा-
ख्यानम् । एतद्विस्तरस्तु श्रीभारद्वाजपुराणसहितायां द्रष्टव्य । ७ पञ्चतत्त्वानां भेदानुसारतो
वैष्णवशाक्तादय पञ्चविधोपासका प्रसिद्धा । सगुणोपासनाध्याये प्रकृतार्थस्य विस्तारो द्रष्टव्य ।

दीक्षामूलं जपः सर्वो दीक्षामूलं परं तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसे-
 पत्र कुत्राश्रमे वसेत् ॥ ३० ॥ अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजा-
 दिकाः क्रियाः । न फलन्ति क्रियास्तेषां शिलायामुप्तबीजवत्
 ॥ ३१ ॥ देवि दीक्षावेहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात्सर्व-
 प्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥ ३२ ॥ अदीक्षिते हि मरणे रौरवं
 नरकं व्रजेत् । अदीक्षितस्य मरणे पिशाचत्वं न मुञ्चति । तस्मा-
 दीक्षां प्रयत्नेन गृहीत गुरुणा जनः ॥ ३३ ॥ देव्युवाच । मोक्षगर्भं
 क्रियायोगं भक्तिज्ञानस्य कारणम् । योगतत्त्वश्च योगेश भुक्तिमु-
 क्तिविधायकम् ॥ ३४ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि संसारार्णवतारणम् ।
 तत्त्वतो ब्रूहि मे नाथ कृपां कुरु मायि प्रभो ॥ ३५ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच ॥ सत्यं के चित्प्रशंसन्ति तपः शौचं तथापरे । क्षमां
 के चित्प्रशंसन्ति तथैव शममार्जवम् ॥ ३६ ॥ के चिद्दानं प्रशं-
 सन्ति पितृकर्म तथापरे । के चित्कर्म प्रशंसन्ति के चिद्देवा-
 ग्यमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ के चिद्रहस्यकर्माणि प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
 अभिहोत्रादिकं कर्म तथा के चित्परं विदुः ॥ ३८ ॥ अहिंसां
 हि प्रशंसन्ति के दिक्षीर्थानुसेवनम् । एवं बहुनुपायांस्तु प्रवदन्ति
 विमुक्तये ॥ ३९ ॥ संसारीत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ।
 ऐक्यं जीवात्मनोगादुर्योगं योगविशारदाः ॥ ४० ॥ आ-
 लोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनि-
 ष्पन्नं योगशास्त्रमतं तथैव ॥ ४१ ॥ यस्मिन् याति सर्वमिदं जातं

१ विना सदुपदेशाश्रित कश्चिदुपायो जीवानां स्वोत्कर्षसम्पादनस्य । अविद्याबहुले हि जगति स्वत एवावयमान्यक्रियाप्राधान्यम् । विनोपदेशेन भगवज्ज्योति स्वरूपेण न कदापि जीव समर्थः स्वोन्नतिं सम्पादयितुम् । यदि हि पितरौ बन्धवो वा शिशोर्बोधोदयकाले शब्दादुपदेशद्वारेण न तस्य ज्ञानोन्नतिं विदधति तदा मनुष्यस्वभावसुलभ लोकसामान्यमपि ज्ञानम् तस्य शिशोः सज्जयते इति सर्वजगद्विदितम् । पितरौ ब्राह्माध्यापकाश्च शिक्षागुरुरप्युपाध्याय भवन्ति, क्रियायोगोपदेशन आध्यात्मिकज्ञानोन्नतिहेतुर्दक्षगुरुणाश्रमिधीयते । विना हि दीक्षाग्रहण सर्वमेव साधनमसाध्यमिव भवति । अतएव “ आचार्यवान् पुरुषो वेद ” इति श्रुतिः । २ श्रीराजराजेश्वरतत्त्वप्रसिद्ध सर्वं वर्णनम् । ३ श्रीशिवसहितायाम् ।

॥ ५० ॥ श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवा-
कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ ५१ ॥ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं
हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥ दारान्सुतान्पुत्रा-
न्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥ ५३ ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनु-
ष्येषु च सौहृदम् । परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ ५४ ॥
परस्परानुकथनं पावनं भगवत्पदशः । मिथो रतिर्मियस्तुष्टिर्निवृ-
त्तिर्मिय आत्मनः ॥ ५५ ॥ स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं
हरिम् । भक्त्या संजातया भक्त्या विश्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ५६ ॥
क्वचिद्दुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्भसन्ति नन्दन्ति वदन्त्य लौ-
किकाः । नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं पर-
मेत्य निर्वृताः ॥ ५७ ॥ इति भागवतान्धर्माञ्छिक्षन्भक्त्या तनु-
त्यया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तैराम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां गुरुमाहात्म्यवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सगुणोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा शुभा प्रो-
क्ता मयानघे । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्
॥ १ ॥ क्रियाया ज्ञानतो भेदायोगशास्त्रं द्विधा मतम् । अधुना

१. श्रीमत्सूत्रपादमग्नत्वेदव्यासप्रणीतश्रीमद्भागवते । अतएव “सा परानुरक्तिराश्वरे”
इति श्रीमत्सूत्रपादमहर्षिशान्दित्यमक्तिदर्शने । २. श्रीमगवद्वाक्य गीतायाम् ।

कथयिष्यामि क्रियायोगं सुहृर्लभम् ॥ २ ॥ वेदानामागमानाश्च
 तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य कल्याणि तवाग्रे कथ्यते मया
 ॥ ३ ॥ कृते विप्रहिते देवि विप्रेशः तत्त्वनिदरे । प्रीतो भवति
 विश्वात्मा यतो विश्वं तदाभितम् ॥ ४ ॥ स एक एव सदृष्ट
 सत्योऽद्वैतः परात्परः । स्वप्रकाशः सदा पूर्णः सञ्चिदानन्दल-
 क्षणः ॥ ५ ॥ निर्विकारो निराधारो निर्विशेषो निराकुलः । गु-
 णातीतः सर्वसाक्षी सर्वस्वा सर्वदृग्विभुः ॥ ६ ॥ गूढः सर्वेषु
 भूतेषु सर्वव्यापी सनातनः । सर्वेन्द्रियगुणामासः सर्वेन्द्रिय-
 विवर्जितः ॥ ७ ॥ लोकातीतो लोकदेतुरवाक्मनसगोचरः । स
 वेत्ति विश्वं सर्व्वद्वैतं न जानाति कश्चन ॥ ८ ॥ तदधीनं जगत्सर्व्वं
 त्रैलोक्यं सचराचरम् । तदालम्बनवस्तिष्ठेदवितर्क्यमिदं जगत्
 ॥ ९ ॥ तत्सत्यतामुपाभित्य सदज्ञाति पृथक् पृथक् । तेनैव हेतु-
 मूतेन सर्व्वं जाता वयं शुभे ॥ १० ॥ कारणं सर्व्वभूतानां स
 एकः परमेश्वरः । लोकानां सृष्टिकरणात्स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते
 ॥ ११ ॥ विष्णुः पालयिता शम्भुः संहर्ता च सदिच्छया । इ-
 म्नादयो लोकपालाः सर्व्वं तदशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥ स्वे स्वेऽपि
 कारे निरवास्ते शासति तदाज्ञया ॥ १३ ॥ तेनाश्वत्थ्यामिकूपेण
 तद्यद्विषययोजिताः । स्वस्वकर्म प्रकुर्व्वन्ति न स्वतन्त्राः कदा
 चन ॥ १४ ॥ द्रव्यं कर्म च कालञ्च स्वभासो जीव एव च ।
 यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षया ॥ १५ ॥ यज्ञयादाति वा-
 तोऽपि सूर्य्यस्तपति यज्ञयात् । बर्षमिति तीयदाः काले पुष्यमिति
 तरुणो बने ॥ १६ ॥ काल कालयते काले मृत्योर्मृत्युर्भियो भ-

१ मनुष्याणां स्वभावसिद्धमिति कतिञ्चनम् । एका तु भुविस्था कर्मपञ्चगतिनी
 ज्ञानपञ्चगतिनीचापरा भवति । ज्ञानपञ्चगतिना जगत् सञ्चरन् कर्मवत् सर्व्वं विषयित्वमि-
 धित्व ज्ञानमेव कर्त्तव्यमिति कर्मपञ्चगतिनस्तु कर्मैव मुख्यव्यवस्था समनुतिष्ठति ।
 २ अस्मिन्काले सन्तु समुत्पन्नैरेकमकसमुत्पन्नैर्योपासनाप्रकारम् । नामपुराणवाक्यैस्तथा
 मन्त्रैर्योग्यैतद्वचनैः संपूज्यते ।

यम् । वेदान्तवेद्यो भगवान्यत्तच्छब्दोपलक्षितः ॥ १७ ॥ सर्वे
देवाश्च देव्यश्च तन्मयाः कुलवन्दिते । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तन्मयं
सकलं जगत् ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं ज-
गत् । तदाराधनतो देवि सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥ १९ ॥ तरोर्भू-
लाभिषेकेण यथा तद्भुजपल्लवाः । तृप्यन्ति तदनुष्ठानात्तथा स-
र्वेऽमरादयः ॥ २० ॥ तस्यैवोपासनां देवि क्रियायोगं विदुर्वुधाः ।
श्रद्धया विधिवत्सम्यक् सावधानः समाचरेत् ॥ २१ ॥ उपासना
च योगश्च साधनश्चेति च त्रयम् । क्रियायोगपरं सर्वं सदा प-
र्यायवाचकम् ॥ २२ ॥ उपासनाया योगस्य न भेदो विद्यते क-
चित् । योगोपासनयोर्भेदं मृषा जल्पति मंदधीः ॥ २३ ॥
साकारा च निराकारा द्विधैवोपासना स्मृता । ज्ञानस्य द्विविधौ
भेदौ प्रवर्तकनिर्वर्तकौ ॥ २४ ॥ निराकारात्समुत्पन्नं साकारं स-
कलं जगत् । तत्साकारं समाश्रित्य ध्याने भवति तन्मयम् ॥ २५ ॥
तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते । तत्त्वेन लीयते देवि त-
त्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥ २६ ॥ शिवः सूर्यो गणेशश्च विष्णुः श-
क्तिर्यथाक्रमम् । सगुणोपासनायाश्च देवताः पञ्च कीर्तितैः २७
उपासनानां पञ्चानां पञ्चतत्त्वविवेकतः । निर्णयो मुनिभिः पूर्वं

१ सगुणोपासनया जीवः सालोक्यादिका प्राकृतिकीं मुक्तिं संलभते, निर्गुणब्रह्मोपासनया
तु मुक्तिमप्राकृतिकीं संप्राप्य कृतार्यो भवति । अतएव सगुणोपासना प्रवृत्तिकारिणी, ब्रह्मो-
पासना तु निवृत्तिकारिणी भवतीत्युक्तम् । निष्कामा येऽविकारिणस्तेष्वेदं सगुणाद्युपासना
क्रियते चेद्भवत्येव सा निवृत्तिकारिणीत्यपि ज्ञेयम् । २ अतएव “ यामिषु गिरिशन्त हस्ते
विमर्त्यस्ते । शिवा मिरित्र ता कुरु मा हिंसां पुरुष जगत् ॥ ” “ तस्मात्पर नापरमस्ति
किंचिद्यस्मान्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं
पुरुषेण सर्वम् ॥ ” “ उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाराणि ” इत्यादि श्रुतिः ।
३ शिवसारतन्त्रम् । ४ परिश्रयमानमिदं विश्वं पञ्चभूतेभ्य एव समुत्पन्नम् । अतएव
कस्य चिदपि तात्विकानामेकत्वमस्य प्राधान्यात् सावकानामन्तःकरणमात्राद्भाविपचतत्त्वान्यतमप्राधा-
नमभवति । एतदेव खलु वैज्ञानिकसत्यत्वमवलोक्य महर्षयो विष्णुमान्याः सूर्यादिपञ्चदेवताधि-
ष्ठितपञ्चोपासनाविधिमनुजज्ञिरे । अतएव कापिलतत्रे “ आकाशस्याधिपो विष्णुरग्नीनां च
महेश्वरी । वायो सूर्यं क्षितेर्यस्यो जीवन्स्य गणाधिप ” इति ।

कृतः सूक्ष्मार्पदशिभि ॥ २८ ॥ वेदप्रामाण्यतथैव तथा युक्ति-
विचारतः । सिद्धः स सर्वथा देवि सर्वकल्याणकारकः ॥ २९ ॥
विरोधो दृश्यते योऽसौ सम्प्रदायवतामिह । अज्ञानजोऽयं हेतुर्न
दुर्गतिर्नात्र संशयः ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा पितृकंशीलानां मतमज्ञान
हेतुकम् । सगुणोपासनाभेदमात्मज्ञानाय वक्ष्यि ते ॥ ३१ ॥ उ-
पस्कौटिदिवाकराभमनिशं शंसं गदां पंकजम् चक्रं विभ्रतमि-
न्दिराबसुमतीसंशोभि पार्श्वद्वयम् । कौटीराङ्गदहारकुण्डलधरं
पीताम्बरं कौस्तुभोद्गीतं विश्वधरं स्ववत्सलं लसत् श्रीवत्सचिह्नं
भजे ॥ ३२ ॥ प्रकृतेः पर एवान्यः स भरः पञ्चविंशकः । तस्ये-
मानि च मूर्तानि तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३३ ॥ भास्वद्रत्ना-
व्यमौलिः स्फुरदधरुषा रञ्जितध्वाकेशो भास्वान्यो दिव्यतेजाः
परकमलयुतः स्वर्णवर्णः प्रभाभिः । विश्वाकाशावकाशो ग्रहग-
णसहितो भासि यम्बोदयाग्रो सर्वानन्दप्रदाता हरिहरहृदयः
पादु मां विभ्रवधुः ॥ ३४ ॥ सविता सर्वमूर्तानां सर्वान् भावान्
प्रमूयते । सवनात् पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥ ३५ ॥ सिं-
हस्या शशिरोस्तरा मरकतप्रख्या चतुर्भुजैः शङ्खं चक्रधनुः
शरांश्च दधती नेत्रैस्त्रिभिः शोभिता । आमुकाङ्गदहारकङ्कणरत्न-
त्काञ्चीकणसूपुरा दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु नो रक्तोच्छसत्कु-
ण्डला ॥ ३६ ॥ विपश्चिषाचक्रो दुर्गध्वाकारो नाशवाचकः । तां
ननाश पुग सेन कुर्वेदुर्गा प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥ उपदादित्यसंका-
शां पुस्तकाक्षरां स्मरेत् । कृष्णाब्जिनधरां भास्वीं ज्वायेत्तार-
कितेऽम्बरे ॥ ३८ ॥ इयामवर्णा चतुर्बाहुं शङ्खचक्रलसत्कराम् ।

१ 'विष्णुर्देवः कः कीर्त्तयति प्रबोध' इति अथर्ववेदमुक्तम् । २ 'सूर्यं वायुमा जगत्सत्-
त्त्वम्' इत्यादिमुक्तिः । अथर्व "तदेवाग्निस्तत्त्वमित्यस्ताऽनुस्तातु पञ्चमा' । तदेव
सुक्तम् । वा वायु स प्रजपति ॥ इति यजुर्वेदविषयमेव प्रकृतम् । ३ विपश्चि-
षितायाः । "तामग्निवर्णां" दुर्गा देवी शरणाग्रं प्रपद्ये "द्विरम्बवर्णां प्रपद्ये
देवी सरस्वती गौरीप्रियाव" इत्याद्याः भुताः ।

गदापद्मधरां देवीं सूर्यासिनकृताश्रयाम् ॥ ३९ ॥ सायाह्ने वर-
दां देवीं गायत्रीं संस्मरेयतः । शुक्लां शुक्लाम्बरधरां वृषासनकृ-
ताश्रयाम् ॥ ४० ॥ त्रिनेत्रां वरदां पाशं शूलञ्च नृकरोटिकाम् ।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्थां ध्यायन् देवीं समम्यसेत् ॥ ४१ ॥ या
देवी सर्वभूतेषु विद्यारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै
नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ४२ ॥ सर्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं ल-
म्बोदरं सुन्दरम् प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थ-
लम् । दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् वन्दे
शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्मसु ॥ ४३ ॥ गुणत्रयस्ये-
श्वरोऽतितत्त्वो व्यक्तः सुनिर्मलः । गणानामीश्वरो यस्मात्तस्मा-
द्गणेश्वरो मतः ॥ ४४ ॥ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चा-
रुचन्द्रावतंसम् रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम् । पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्
विश्वार्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ४५ ॥
ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् । तेषां महत्वाद्देवोऽ-
यं महादेवः प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥ महता पूजिता विश्वे मूलप्रकृ-
तिरीश्वरी । तस्यादेवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ४७ ॥
देवपञ्चकमित्यादुरेकं देवं सुधीवराः । एकमेव परं ब्रह्म परमा-
त्मपरमिधम् ॥ ४८ ॥ प्रकृतेश्चाधिकारस्यानुकूलं प्रत्यगात्मनि ।
सर्वेषां साधकानां वै स्वस्वप्रज्ञाप्रकल्पितम् ॥ ४९ ॥ तदेव स-
गुणं ब्रह्म पञ्चमूर्तिमयं कृतम् । पूज्यते ध्यायते चैव भक्तैर्भ-
क्तिरसार्द्धितैः ॥ ५० ॥ सनातनस्य धर्मस्य सत्यस्यास्य स-
नातनम् । सगुणोपासनाकृत्ये विज्ञानं परमाद्भुतम् ॥ ५१ ॥ चि-

- १ “ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे ” “ निपुसीद गणपते ” इत्याद्या श्रुतयः ।
२ “ त्र्यम्बक यजामहे ” “ यो भूतानामपिपती रुद्रस्त सिम्बर ” इत्याद्या श्रुतयः ।
३ “ एकं सद्दिशा बहुधा वदति ” सुपर्णं निष्ठा कवयो वज्रोभिरेकं सत बहुधा कल्प-
यति ” इत्याद्या श्रुतयः ।

मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशीरिणः । साधकानां हितार्थाय
 ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ५२ ॥ अरूपं रूपिणं कृत्वा क्रियायोग
 रता नराः । ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः ॥ ५३ ॥
 अभेदो नामरूपाणां नामात्परतरं न हि । तस्माभिर्गुणं देवि
 नामसंस्मरणं श्रेयम् ॥ ५४ ॥ ज्ञानात्कोटिगुणं स्तोत्रं स्तोत्रा-
 त्कोटिगुणो जपः । जपात्कोटिगुणं गानं गानात्परतरं न हि
 ॥ ५५ ॥ रहस्यं सर्ववेदानां तबद्धे कथ्यते मया । अर्जुनां नाम
 गायत्रीं जपन्ति निश्चिन्ता जनाः ॥ ५६ ॥ गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे
 जपन्ति हृदयान्तरे । महिमानं न जानन्ति मायाया वैभवं महत्
 ॥ ५७ ॥ आत्ममंत्रो बीजमंत्रो मन्त्रश्चाजपसंज्ञकः । मननात् प्रा-
 यते यस्मात् तस्मात् मन्त्रं प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥ ध्यानमूर्च्छं स्विष्टम्

१ 'मर्गो देवो न गमस्व प्रकटी द्वापुदीप्तिः । पूज्यपदवेर्वाक्यैर्ग' । " गीते
 कार्यं तथा कृतं त्रयं सङ्गितमुच्यते । सङ्गितगुणम् । बोधोऽसिद्धिः कार्ये एव
 ज्ञाते ब्रह्म कथितम् । तथा गीतमुक्तं पीता हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ हृदो विषं कमलसर्पः कपा-
 यन्मोक्षयन्तुह । गले जङ्गलिकच्छुणा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ सुगः सोऽपि पुनाहो निचरन्तुर्वी
 सदा । हृन्मन्त्रादपि संगतिं मुखा प्राणात्मनश्चरति " इति सङ्गितमहिमा सङ्गितपरिचये ।
 अतएव सामर्थ्ये गन्धर्वगणः स्वर्गपर्वोपदेशेन सङ्ग (गायन्ति च धाम्ना) मनुष्यपि स्तोम-
 नात्ता तत्रात्मकोशात् सुखित्येव गीयते । श्रीमन्नता ज्ञात एव (वेदार्थं सामर्थ्येऽस्मीति)
 स एव वेदमिदृशित्वेन स्वस्वकप्रतया वर्णितः मन्त्रश्च यत्र गेयंति तत्र तिष्ठन्ति पुरश्च
 इति मन्त्रावकाशमन्त्रम् । अत्रात्मकमेव गीयता तृतीयोक्त्या गानस्य परमप्राप्तिसाधक-
 मुक्तम् । " यथाविधानेन पठन्त्या गायन्तिमुक्तम् । स्वस्वानन्दसद्विवादात्मकं ब्रह्मवि-
 च्छति ॥ अतएवतन्मन्त्रेण मन्त्रं प्रकटी तथा । जीवेण चरेद्विष्णुमुत्तरे गीतकर्मि च ॥
 ब्रह्मज्ञाना पानिका ब्रह्मविज्ञिता ब्रह्मगीतिश्च । गेयमेतत्तद्व्यासकृष्णमोक्षसंज्ञितम् ॥ बी-
 जानन्दनप्रकाशं कृतिजगतिविद्यमानम् । तादृशब्रह्मज्ञानातेन मोक्षार्थं निश्चयति ॥ गीतज्ञो बन्धे
 बोधेन ज्ञातोति परमं परम् । स्वस्वानुचरो भूत्वा सैव सह योगते ॥ अत्र शास्त्रद्वित्यस्य
 गन्धर्वगणप्रकाशप्रतिवर्षः । स्तोत्रं विष्णुसहस्रनामपरिकल्पं । नरश्च वेदकर्मजगजः गले च
 मन्त्रज्ञानं न तु ब्रह्मगीतिमिति यथावत् ज्ञेयम् । १ अजगजपविश्वस्तु बोधात्पुष्टार्थं
 कर्मबोधप्रतिपादनां दृश्यम् । रहस्यत्वाद्भक्त्युपदेशाद्गन्धर्वगण साधारण्येनात्र विधेयम् ।

तिः पूजामूलं स्वयं मनः । मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं हरेः
 कृपा ॥ ५९ ॥ उत्तमो मानसो यागो मध्यमं बहिरर्चनम् । मू-
 लमन्त्रं समुच्चार्य पश्चाद्देयमुदीरयेत् ॥ ६० ॥ सम्प्रदानं तदन्ते
 तु त्यागार्थकपदं ततः । एवं क्रमेण सदृष्टो! उपचारान् प्रकल्पयेत्
 ॥ ६१ ॥ लिङ्गस्यण्डिलवन्ह्रस्वयन्त्रकुड्यपटेषु च । मण्डले वि-
 शिखे मूर्ध्नि हृदि वा दश कीर्त्तिताः ॥ ६२ ॥ एषु स्थानेषु क-
 ल्याणि यजन्ति परमं शिवम् । अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्मका-
 ण्डरता नरः ॥ ६३ ॥ गवां सर्वाङ्गजं क्षीरं सवेत्स्तनमुखायथा ।
 तथा सर्वाग्रतो देवः प्रतिमादिषु राजते ॥ ६४ ॥ आभिरूपा-
 न्न बिम्बस्य पूजायाश्च विशेषतः । साधकस्य च विश्वासाद्देव-
 तासन्निधिर्भवेत् ॥ ६५ ॥ यथा वातरथो घ्राणमावृद्धे गन्ध आ-
 शयात् । एवं योगरतं चेतः आत्मानमविकारयत् ॥ ६६ ॥ यु-
 ज्ञमेव सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शम-
 त्यन्तं सुखमैश्नुते ॥ ६७ ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृता
 लयम् ॥ श्रुतानुभावं शरणं ब्रज भावेन भामिनि ॥ ६८ ॥ ना-
 रायणे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं

१ मन्त्रविज्ञानविषयेषु साधकानां सदसद्विचारशक्तिरेव नास्ति । शिष्यस्योपासनाधिकार-
 बीजमन्त्रोपयोगिनी प्रकृतिश्च परिज्ञाय श्रीगुरुदेवं एव तस्मै बीजमन्त्रमिष्टप्रदवाति । अतएव
 श्रीमद्गुरुदेवमुत्तमपद्मविनि सृज्य वाक्यामृतमेव मूलमन्त्रस्वरूपतया सम्माननीयम् । २ यन्त्र
 तु कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन द्विविधः । शालग्रामशिलादिकं तत्र अकृत्रिमं यन्त्रम् । शालग्रामादीं च
 सर्वा एव देवता पूज्यन्ते । घटमाश्रित्य जले देवपूजनन्तुल्यमेव स्मर्यते । ३ श्रीह्रस्वाद्देव-
 रतम् । ४ ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मवेत्तुमि कार्यब्रह्म कारणब्रह्मेति द्विधा परिकीर्त्यते । गुणातीत
 नि सग सखिदानदरूपमेव ब्रह्म कारणब्रह्मतया समुच्यते, त्रिगुणात्मकं ब्रह्माण्डरूपश्च विश्व
 कार्यब्रह्मतया परिगण्यते । कार्यब्रह्म कारणब्रह्मेति कार्यकारणविभागेन द्विधा परिचिन्त्यमा-
 नमपि तद्ब्रह्मरूपं तत्ततो द्वैधरहितं । नामरूपस्थित्यवस्थायामात्मस्वरूपे नामरूपभावापन्नेपि
 तयोर्नामरूपयोः स्वत एव विलयावस्थायामेकमेव सखिदानन्दरूपमद्वैतस्वरूपं समवशिष्यते ।
 सगुणसाकारोपासनासु स्वेष्टदेवमूर्तिमयरूपस्य बीजमन्त्रमयशब्दरूपिणो नाम्नश्च साहाय्येन
 साधकस्यान्तःकरणमात्मसत्यस्वरूपपरिज्ञानोन्मुखं भवति, चरमे च नामरूपभेदमपरित्यागेन
 शुद्धाद्वैतस्वरूपे विलयं गच्छति ॥

ज्ञानञ्च यदेतद्वक्तुम् ॥ ६९ ॥ तद्गुणश्रुतिमात्रेण तस्मिन् सर्वगु-
हाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधो ॥ ७० ॥
स्रष्टुं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य शुद्धादृतम् । अदेतक्यम्यवहिता
या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ ७१ ॥ सा लोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्यैक-
त्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति बिना तत्सेवनं जनाः ॥ ७२ ॥
तस्यास्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् । तद्गुणाभयया भक्त्या
भजनीयपदाम्बुजम् ॥ ७३ ॥
इति श्रीश्रीमद्भुवन्दनसंहितायां सगुणोपासनावर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमद्भुवन्दन उवाच । तव श्रेयेन वक्ष्यामि तत्त्वं साधु प्रियं
शृणु । यच्छात्वा परमे श्रेय इह चामुत्र चाप्स्यसि ॥ १ ॥ स
माधेर्निर्विकल्पस्य ब्रह्मोपासनया मतः । सम्बन्धोऽस्तीव नेदिहो
वर्त्तते योगजः सदा ॥ २ ॥ सगुणोपासना गौणी गीयते ज्ञानको-

१ ब्रह्मणात् अपरिच्छिन्नरूपव्याप्यमकारणात् ब्रह्मणात् केवलीनां कर्मजन्यत्वात् नाकिर्नाकर्त-
त्वमिति वाक्य इति ब्रह्मसम्बाधः । २ सपासकबोधमात्रस्य सेवामकरणात्तस्या । अज्ञ-
मातृणा केवं महाविर्माकर्तव्यतः सर्वाऽपि सेवयिता । ब्रह्मोपासनाविस्तारञ्च ब्रह्मेणियन्तु त
त्त्वमन्वहं ब्रह्मस्मि"इत्यभिज्ञानसमाह्वानात्मनोपेक्षादिभ्यः सर्वज्ञप्रसिद्धं स्र अतएव श्रोत्रस्य
श्रोत्रं मनसो मनो ब्रह्मणो ह वाचं स च प्राणस्य प्राणः । अक्षुण्णभूतितुल्यं धीराः प्रेक्षा-
स्माद्वेकसमृता भवन्ति । न तत्र चक्षुर्लक्ष्मि न वाक्लक्ष्मि न मनो न विद्ये न विज्ञानीनो
वसितव्यमिति वाक्येन तद्विधितव्यो व्यभिचितादि । इति शुद्धमूर्त्योर्वा ने मस्तद्व्याप्यवदिने ॥
ब्रह्मणात्प्राप्तिं वेन वाक्यमुच्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेवं बहिष्मुपसते ॥ ब्रह्मणसा न
यन्ते वेनहर्म्यो मनः । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेवं बहिष्मुपसते ॥ ब्रह्मणसा न पश्यति वेन
चक्षुर्लक्ष्मि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेवं बहिष्मुपसते ॥ ब्रह्मणसेन न मनोति वेन श्रोत्र
मिदं शृणुम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेवं बहिष्मुपसते ॥ ब्रह्मणसेन न प्राणिति वेन प्राणः प्रणी-
यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेवं बहिष्मुपसते ॥ इत्यादि भूतिः ।

विदेः । निर्गुणा तु परा मुख्या वर्ण्यते ब्रह्मभावना ॥ ३ ॥ ज्ञेयं
 भवति तद्ब्रह्म सच्चिद्विश्वमयं परम् । यथातथा स्वरूपेण लक्षणैर्वा
 शुचिव्रते ॥ ४ ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषमवाङ्मनसगोचरम् । अस-
 त्रिलोकी सद्भावं स्वरूपं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ ५ ॥ समाधियोगैस्त-
 द्वेयं सर्वत्र समदृष्टिभिः । हंहातीतैर्निर्विकल्पैर्देहात्माध्यासवर्जि-
 तैः ॥ ६ ॥ यतो विश्वं समुद्भूतं येन जातञ्च तिष्ठति । यस्मिन्
 सर्वाणि लीयन्ते ज्ञेयं तद्ब्रह्म लक्षणैः ॥ ७ ॥ स्वरूपबुद्ध्या यदेयं
 तदेयं लक्षणैः प्रिये । लक्षणैरामुमिच्छूनां विहितं तत्र साधनम्
 ॥ ८ ॥ तत्साधनं प्रवक्ष्यामि शृणु सावहिता प्रिये । तत्रादौ क-
 थयिष्यामि मन्त्रोद्धारं महेशितुः ॥ ९ ॥ प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य 'स-
 च्चित्' पदमुदाहरेत् । एकं पदान्ते ब्रह्मेति मन्त्रोद्धारः प्रकीर्तितः
 ॥ १० ॥ सन्धिक्रमेण मिलितः सप्तवर्णो मनुर्मतः । तारहीनेन
 सुभगे षड्वर्णोऽयं मनुर्भवेत् ॥ ११ ॥ सर्वमन्त्रोत्तमः साक्षाद्धर्मा-
 र्थकाममोक्षदः । नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति नारिभिर्नादिदूषणम् ॥ १२ ॥
 न तिथिर्न च नक्षत्रं न राशिगणनं तथा । कुलाकुलादिनियमो
 न संस्कारोऽत्र विद्यते । सर्वथा सिद्धमन्त्रोऽयं नात्र काव्या वि-
 चारणा ॥ १३ ॥ बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सद्गुरुर्यदि लभ्यते । तदा
 तद्वक्तो लब्ध्वा जन्मसाफल्यमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ चतुर्वर्गं करे
 कृत्वा परत्रेह च भोदते । स धन्यः स कृतार्थश्च ॥ कृती स च
 धार्मिकः । स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ १५ ॥
 सर्वशास्त्रेषु निष्णातः सर्वलोकप्रतिष्ठितः । यस्य कर्णपयोपा-
 न्तप्राप्तो मन्त्रमहामणिः ॥ १६ ॥ धन्या माता पिता तस्य पवित्रं

१ ब्रह्मस्वरूपलक्षणधिकारे न ह्युपासकोपास्यभाव सम्भवति । अत एवोपासनासु ना-
 स्ति प्रयोजन स्वरूपलक्षणभावाधिकारिण । तदस्यलक्षणभावाधिकारिणस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारेपि
 मनसि कश्चित्सम्बन्धोऽवशिष्यत एव । अत एव तदस्यलक्षणभावस्थायी ब्रह्मोपासनाविधि-
 शास्त्रेषु विधीयते । अत एव " अत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । यो वै तान् विद्यात्
 प्रत्यक्ष स ब्रह्मवेदिता स्यात् ॥ " इति श्रुतिः ।

तत्कुलं प्रिये । पितरस्तस्य सन्तुष्टा मोदन्ते त्रिदशैः सह ॥ १७ ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं यो न जानाति साधकः । शतलक्ष
 प्रजप्तोऽपि तस्य मन्त्रो न सिध्यति ॥ १८ ॥ अतोऽस्यार्थश्च वै
 तन्यं वक्ष्यामि शृणु प्रिये । अकारेण जगत्पाता संहर्य स्यावु
 कारव । मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्य उदाहृतः ॥ १९ ॥ सच्छब्दे-
 न सदा स्याति विश्वे तन्यं प्रकीर्तितम् । एवमहेतमेवैतद्ब्रह्मत्वा-
 द्ब्रह्म गीयते ॥ २० ॥ मन्त्रार्थः कथितो देवि साधकामीष्टसिद्धि-
 द ॥ २१ ॥ मन्त्रचैतन्यमेतद्धि तदधिष्ठातृदेवता । तज्ज्ञानं भ
 समात्राणां सिद्धिदं तत्त्वनिहरे । ॥ २२ ॥ चैतन्यं तदधिष्ठातृ
 सर्वव्यापि सनातनम् । अवितर्क्य निराकारं वाचस्तीतं निरञ्ज
 नम् ॥ २३ ॥ अयि सदाशिशो ह्यस्य छन्दोऽनुब्रुवदाहृतम् ।
 देवता परमं ब्रह्म सर्वान्तर्प्यामि निर्गुणम् ॥ २४ ॥ चतुर्वर्गक
 लावाप्त्यै विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥ सप्तो ध्यानं प्रकुर्वीत
 साधकामीष्टसाधनम् ॥ २६ ॥ इदं कर्मलक्ष्मणे निर्विशेषं नि
 रीह हरिहरविधिवेधं योगिमिध्यानगम्यम् । जननमरणभीति-
 र्भ्रंशि सञ्चितस्वरूपम् सकलभुवनबीजं ब्रह्मे चैतन्यमीडे ॥ २७ ॥
 ध्यात्वैवं परमं ब्रह्म मानसेरुपधारके । पूजयेत्परया भक्त्या ब्र
 ह्मसायुज्यहेतवे ॥ २८ ॥ गर्भं दद्यात्तत्तत्त्वं पुण्यमाकाशमेव च ।
 पूर्णं दद्यादायुतत्त्वं दीपं तेजः समर्पयेत् ॥ २९ ॥ नेवेयं वीर्यत-

१ सर्वं कर्मिणं ब्रह्म तज्ज्ञानमिति शान्तं कपासीत । अथ सत्तु कर्तुमव- पुरतो वना
 कर्तुर्मिमीक्षोके पुच्छे मयति तयेत प्रेत्य मयति स कर्तुं कुर्वीत ॥ मनोमन्त्रः प्राप्स्यतीरो मा-
 रूपं सत्यसङ्कल्पं अकारमात्मा सर्वकर्मणा सर्वकर्मः सर्वगन्तः सर्वरसः सर्वमिष्टमन्वा-
 तोऽवात्मनोऽहम् ॥ एष म आत्माऽत्तार्द्धब्रह्मेऽनीयान् मीर्षो वषट्कारं सर्वपादा आत्माऽहम्
 स्वात्मकस्तत्त्वमसि एष म आत्माऽत्तार्द्धब्रह्मे अन्नापाय पथिम्या अन्नावात्मनोरिह अन्नात्मनोऽहम्
 अन्नात्मनोऽहम् ॥ सर्वकर्मणा सर्वकर्मः सर्वगन्तः सर्वरसः सर्वमिष्टमन्वातोऽवा-
 त्मनोऽहम् एष म आत्माऽत्तार्द्धब्रह्मे एतद्ब्रह्ममिष्टः प्रेत्यात्मिष्ठमन्वात्मनोऽहम् एष म
 विविचिन्ताऽस्तीति च समाह्वयं शान्तिं ब्रह्म ॥ इत्यादि कृतिः । आत्मोऽहोपरिपञ्चमिहत्वमिहा

त्वेन प्रदद्यात्परमात्मने । ततो जप्त्वा महामन्त्रं मनसा साव-
 कोत्तमः ॥ समर्प्य ब्रह्मणे पश्चाद्बहिः पूजां समाचरेत् ॥ ३० ॥
 उपस्थितानि द्रव्याणि गन्धपुष्पादिकानि च । वस्त्रालङ्कारणादीनि
 भक्ष्यपेयानि यानि च ॥ ३१ ॥ मन्त्रेणानेन संशोध्य ध्यात्वा
 ब्रह्म सनातनम् । निर्मील्य नेत्रे भतिमानर्पयेत्परमात्मने ॥ ३२ ॥
 “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ” ॥ ३३ ॥ ततो नेत्रे समुन्मील्य जप्त्वा मूलं
 स्वशक्तिः । तज्जपं ब्रह्मसात्कृत्वा स्तोत्रञ्च कवचं पठेत् ॥ ३४ ॥
 स्तोत्रं शृणु महाप्राज्ञे ब्रह्मणः परमात्मनः । यच्छ्रुत्वा साधको
 देवि ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ ३५ ॥ ओं नमस्ते सते सर्वलो-
 काश्रयाय नमस्ते चित्ते विश्वरूपात्मकाय । नमोऽद्वैततत्त्वाय
 मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥ ३६ ॥ त्वमेकं
 शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् । त्वमेकं
 जगत्कर्तृ पातु प्रहर्तुं त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ३७ ॥
 भयानां भय भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावना-
 नाम् । महोच्चैःपदानां नियन्तु त्वमेकं परेषां परं रक्षकं रक्षका-
 नाम् ॥ ३८ ॥ परेश प्रभो सर्वरूपाविनाशिन्निर्द्वैतस्य सर्व-
 न्द्रियागम्य सत्य । अचिन्त्याक्षर व्यापकाव्यक्ततत्त्व जगद्भास-
 काधीश पायादपायात् ॥ ३९ ॥ तदेकं स्मरामस्तदेकं जपाम-
 स्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः । तदेकं निधानं निरालम्बमीशं
 भवाम्बोधिपेतं शरण्यं ब्रजोमः ॥ ४० ॥ वाचिकं कायिकं वापि
 मानसं वा यथापति । आराधने परेशस्य भावशुद्धिर्विधीयते
 ॥ ४१ ॥ एवं सम्पूज्य मतिमान्स्वजनैर्बान्धवैः सह । महाप्र-

१ अत एव “तत पर ब्रह्म पर बृहन्त यथा निकृष्ट सर्वभूतेषु शुद्धम् । विश्वस्यैक परिवे-
 क्षितार ईश त ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ” “ वेदाहमेत पुरुष महान्तम् आदित्यवर्गे तमस्त, पर-
 स्तात् । तमेव विदिन्याऽतिभूत्युमेति नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाय । ” इत्यादि श्रुति ।

स्वयं तृष्टः सन्तुष्टेनान्यमानसः । आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्त-
स्य प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रन्नापि वि-
शेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५६ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहिताया ब्रह्मोपासनावर्णन नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

योगभेद-वर्णनम् ।

देव्युवाच । योगीश्वर पते योगिन् सर्वशास्त्रविशारद । विस्त-
रेण श्रुतं त्वत्तः क्रियायोगसुकौशलम् ॥ १ ॥ येनोपायेन वि-
चरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । इदानीं श्रोतुमिच्छामि योगभेदं
तमुत्तमम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । मन्त्रयोगो लयश्चैव
राजयोगो हठस्तथा । योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शि-
भिः ॥ ३ ॥ कार्यं यद् विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्या-
पकम् स्पन्दश्चापि तथा जगत्सुविदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिश्चैव तथादिमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी शब्दश्चाविरभू-
त्तदा प्रणव इत्योद्धाररूपः शिवः ॥ ४ ॥ साम्यस्थप्रकृतेर्यथैव
विदितः शब्दो महानोमिति ब्रह्मादित्रितयात्मकस्य परमं रूपं

१ तन्त्रसमूहेषु संहितासमूहेषु चार्षेषु योगसाधनचतुष्टयमप्रोक्तिसहितमविभक्तरूपेण वर्-
णितमभ्यस्यते । पुरा काले सविमक्ततया प्रदर्शनस्य योगानां प्रयोजनाभावात् एवासीत् इति
तत्र हेतुः । वर्तमानदेशकालप्राप्तानुसारेण तु लोककल्याणार्थं ग्रन्थकारेण पृथग्विभक्ततया
प्रदर्शितस्य तस्यैव योगचतुष्टयस्य स्वप्रणीतमग्रयोगसंहिता, हठयोगसंहिता, लययोगस-
ंहिता, राजयोगसंहितास्य ग्रन्थेषु विस्तृत विवरणमदृष्टव्यम् । अथ च श्लोकः पूज्यपादश्री-
योगिनाम्नवन्वत्प्रमहर्षे ।

शिवं ब्रह्मणः । वेद्यम्ये प्रकृतेस्तथैव बहुधा शब्दाः श्रुताः का
 लतस्ते मन्त्राः समुपासनार्थमभवन् बीजानि नाम्ना तथा ॥ ५ ॥
 जगति भवति सृष्टिः पञ्चभूतात्मिका यत्तदिह निसिद्धसृष्टिः प-
 पञ्चभागे विभक्ता । श्रुतिरपि विधिरूपेणादिशन्तीह पञ्च विविध
 विहितपूजारीतिभेदान् जनानाम् ॥ ६ ॥ प्रकृतिमिहजनानां स
 म्यरीक्ष्य प्रवृत्तिं गुरुरिह यदि दद्यान्मन्त्रशिक्षां यथायत् । रुचि
 समुचितदेवोपासनामादिशेद्वा व्रजति लघु स शिष्यो मोहपारं
 मुमुक्षुः ॥ ७ ॥ आकारो न हि विषते किमपि वा रूपं परब्रह्म
 णः रूपस्तत्परिकल्प्यते बुधगणैः किम्वा जगद्रूपिणः । ध्याय
 त्तिर्निजबुद्धिमार्गचलितैर्देवैः परं रूपिणम्मन्त्रं वा सततं जपन्नि
 रिह तेर्मुक्तिः परा लभ्यते ॥ ८ ॥ नमसोऽधिपतिर्विष्णुरग्नेश्चैव
 महेश्वरी । वायोः सूर्यः सितेरीशो जीवनस्य गणाधिपः ॥ ९ ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं सिद्धमन्त्रं विशेषतः । अनुकूलं देवभावं गु-
 रुवाक्येन लभ्यते ॥ १० ॥ दिक्शुद्धिः स्थानशुद्धिश्च वपुषश्चासनस्य
 च । शुद्धिश्चान्तरशुद्धिश्च पञ्चेताः शुद्धयः स्मृताः ॥ ११ ॥ अंस
 नावाहने मुद्रा न्यासो यागोऽप्यथापरः । इवनं मार्जनं वैद्य त
 र्पणं वसिरेव च ॥ १२ ॥ पूजा चापि जपश्चापि अथ ध्यानं त
 थापरम् । छयावृत्त्यादयो ह्येते साधने नियमा मताः ॥ १३ ॥
 योगोऽयं परिकल्प्यते श्रमयुतः सम्मन्त्रयोगः स्थिरो योगः कर्मसु
 कोशलं निगदितः शास्त्रेषु विद्वद्भिरः । ध्यायन् रूपविबर्जितस्य
 निसिद्धाधारस्य रूपं शुभं देही भक्तिरतः प्रयाति परमां मुक्तिं
 शिबोपासकः ॥ १४ ॥ शोचनं दृढता चैव स्वैर्ष्यं धैर्यञ्च साधनम् ।

१ प्रपन्नप्रतिमप्रयोगसंहितास्यव्याख्यान्येतानि । २ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे । ३ शुद्धयपेता योगसमर्पणार्थतत्त्वा । ४ आत्मनादि । ५ निष्कम्बः किञ्चित्सारवारीयित्तप्रोक्तम् ।
 ५ पक्षेव मन्त्रयोगस्य संक्षेपं निरवयम् । अथ एव प्रणाली संक्षिप्तं मन्त्रा संक-
 र्णना मन्त्राणां संकल्पवि कर्माणि संकल्प्यते मन्त्रायापते मन्त्र मन्त्रयोगे अने
 उपपन्नं च 'मन्त्रोऽयं वाचकः " सर्वेष्टमेव मन्त्राणाम् " इत्यादि श्रुतिः ।

प्रत्यक्षश्च निर्लिप्तश्च हठस्य सप्तसावनम् ॥ १५ ॥ षट्कर्मणा
 शोधनश्च आसनेन भवेदृढम् । मुद्रया स्थिरता चैव प्रत्याहारेण
 धीरता ॥ १६ ॥ प्राणायामाल्लाघवश्च ध्यानात्प्रत्यक्षमात्मनः ।
 समाधिना निर्लिप्तश्च मुक्तिरेव न संशयः ॥ १७ ॥ धौतिर्बस्ति-
 स्तथा नेतिर्लौलिकी त्राटकं तथा । कपालभातिश्चैतानि षट् क-
 र्माणि समाचरेत् ॥ १८ ॥ सिद्धं पद्मं तथा भद्रं मुक्तं वज्रं च
 स्वस्तिकम् । सिंहश्च गोमुखं वीरं धनुरासनमेव च ॥ १९ ॥ मृतं
 गुप्तं तथा मात्स्यं मत्स्येन्द्रासनमेव च । गोरक्षं पश्चिमोत्तानमुत्कटं
 सङ्कटन्तथा ॥ २० ॥ मायूरं कुकुटं कूर्मं तथा चोत्तानकूर्मकम् ।
 उत्तानमण्डकं वृक्षं मण्डुकं गलङ्गं वृषम् ॥ २१ ॥ शलभं मकरं
 चोष्ट्रं भुजङ्गं योगनामकम् । द्वात्रिंशदासनानीह हठे सिद्धिप्रदा-
 नि वै ॥ २२ ॥ सहितः सूर्यभेदश्च उज्जायी शीतली तथा । भ-
 खिका भ्रामरी मूर्च्छा केवली चाष्ट कुम्भकाः ॥ २३ ॥ महामुद्रा
 नभोमुद्रा उड्डीयानं जलन्धरम् । मूलबन्धं महाबन्धं महावेधश्च
 खेचरी ॥ २४ ॥ विपरीतकरी योनिर्वज्ज्वली शक्तिचालिनी । ता-
 डागी माण्डुकी मुद्रा शाम्भवी पञ्चधारणा ॥ २५ ॥ अश्विनी पा-
 शिनी काकी मातङ्गी च भुजङ्गिनी । पञ्चविंशति मुद्राश्च सिद्धि-
 दाश्चेह योगिनाम् ॥ २६ ॥ प्राणापानौ नादविन्दू जीवात्मपर-
 मेश्वरौ । मिलित्वा घटते यस्मात्तस्माद्वै घट उच्यते ॥ २७ ॥ आ-
 मकुम्भमिवाम्भस्थो जीर्यमाणस्तदा घटः । योगानलेन संदह्य
 घटश्चिद्धिं समाचरेत् ॥ २८ ॥ शरीरं द्विविधं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं पृ-
 थक् स्मृतम् । स्थूलसाधनमुख्यन्तु हठयोगं बुधा विदुः ॥ २९ ॥
 अभ्यासात्कादिवर्णानां यथाशास्त्राणि बोधयेत् । हठयोगं समा-

१ श्रीघेरण्डसहितावचनानीमानि । २ कुम्भका हठयोगप्राणायामभेदाः । ३ एवैव हठयो-
 गस्य स्थूला विवृत्तिः । इदं च वचनद्वयं विशेषलक्षणात्मकं श्रीमत्पूज्यचरणमहर्षिमारद्वाजस्य ।
 अत एव “हठचित्तो जयम्” “हठेन लभ्यते शान्तिः” इत्यादि श्रुतिः ।

साध्य तत्त्वज्ञानं हि लभ्यते ॥ ३० ॥ निन्दुः शिवो रजः शक्तिरु-
 भयोर्मेलनात्स्वयम् । सुप्रभूतानि जायन्ते स्वशक्त्या जडरूपया
 ॥ ३१ ॥ देहेऽस्मिन्वर्ण्यते मेरुः सप्तर्दीपसमन्वित । सरितः सा-
 गराः शैलाः क्षेत्राणि क्षेत्रपालकाः ॥ ३२ ॥ भ्रमयो मुनयः सर्वे
 नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पुण्यसीर्यानि पीठानि वर्तन्ते पीठदेवताः
 ॥ ३३ ॥ सृष्टिर्हरारवर्त्तरो भ्रमस्तो शशिभास्वरौ । नभो वायुश्च
 वह्निश्च जलं पृथ्वी सद्येव च ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि ता-
 नि सर्वाणि देवतः । समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्माण्डः पिण्ड उच्यते
 ॥ ३५ ॥ मेरुं संवेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारः प्रवर्तते । जानाति यः स
 र्वमिदं स योगी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥ गुदात्तु हृषिकुलादूर्ध्वं मे-
 द्वात्तु हृषिकुलादधः । चतुरङ्गुलविस्तारमाधारं वर्तते समम् ॥ ३७ ॥
 तस्मिन्नाधारपायोजे कर्णिका शोभिता तृया । त्रिकोणा वर्तते
 योनिः सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ ३८ ॥ तत्र विष्णुलताकारा कुण्डली
 परदेवता । सार्धत्रिंशत्तु कुटिला तु पुत्रामार्गसंस्थिता ॥ ३९ ॥
 जगत्संस्तष्टिरूपा सा निर्माणे सततोपता । बाष्पां वाचा च वाग्-
 देवी सदा देवेनमस्कृता ॥ ४० ॥ पद्मचक्र षोडशाक्षरं हिलक्ष्यं
 ध्योमपञ्चकम् । स्वदेहे येन जानन्ति कथं सिध्यन्ति योगिनः
 ॥ ४१ ॥ इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना या भवेत्सङ्गु । पद्मस्थाने चैव
 पद्म शक्तिं पद्मचक्रं योगिनो विदुः ॥ ४२ ॥ पद्मचक्रपरिभेदेन कुण्ड-
 लिनीलयो भवेत् । यदा विज्ञायतेऽसण्डज्ञानरूपी निरञ्जनः ॥ ४३ ॥
 उद्गाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्जिकाया सयात् । कुण्डलिन्या तया
 योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ४४ ॥ द्विदलोर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं
 सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाख्यस्य देहस्य बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ४५ ॥
 कैलासो नाम तत्रैव महेशो यत्र तिष्ठति । नकुलाख्यो विलासी
 च सप्तवृद्धिविर्जितः ॥ ४६ ॥ अत्र कुण्डलिनीशक्तिर्य-
 याति कुलाभिधा । तदा पदार्थिभा सृष्टिर्छिद्यते परमात्मनि ॥ ४७ ॥

येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् । मुक्तिप्रदं मोक्षद्वारं
 ब्रह्मरन्ध्रं तदुच्यते ॥ ४८ ॥ कन्दोर्ध्वं कुण्डली शक्तिः सृष्टा मो-
 क्षाय योगिनाम् । बन्धाय च विमूढानां यस्तां वेत्ति स योग-
 वित् ॥ ४९ ॥ शिवे शक्तिर्लयं याति लययोगो भवेत्ध्रुवम् । सा
 शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ५० ॥ मन्त्रो हठो
 लयो राजो योगोऽयं मुक्तिदः क्रमात् । राजत्वात्सर्वयोगानां राज-
 योग इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ नादबिन्दुसहस्राणि जीवकोटिश-
 तानि च । सर्वश्च भस्मनिर्भूतं यत्र देवो निरञ्जनः ॥ ५२ ॥ अहं
 ब्रह्मेति नियतो मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । दृश्यन्ते दृशि रूपाणि ग-
 गनं भाति निर्मलम् ॥ ५३ ॥ सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षद्वार-
 विनिर्गतम् । अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमव्ययम् ॥ ५४ ॥ “अहमे
 कमिदं सर्वं” इति पश्येत्परं सुखम् । दृश्यते तत्स्वगाकारं स्वगा-
 कारं विचिन्तयेत् ॥ ५५ ॥ राजन्तं दीप्यमानं तं परमात्मानमव्ययम् ।
 प्रापयेद्देहिनां यस्तु राजयोगः स कीर्तितः ॥ ५६ ॥ यथा धर्मो हि व-

१ लययोगस्यैतदेव सारतो व्याख्यानम् । तत्रेष्टु श्रीमद्भगवत् शिवस्य तथा श्रीमद्भ-
 गवतो दत्तात्रेयस्येमानि वचनानि लब्धानि अत एव “ तस्मिन्नेव लयं याप्ति ” । “ ते लय
 याप्ति तत्रैव ” इत्यादि कु० श्रु० । २ ज्ञानभाष्यतन्त्रम् । ३ श्रीमद्भगवतो वेदव्यासस्येमानि
 वचनानि । अत एव “ यथैव विश्वं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं आजते तत्तु धान्तम् । तद्वा-
 त्मत्वं प्रसमीक्ष्य देही एकं कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेष्टु
 युक्तं प्रपश्येत् । भजं भूय सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ” इत्यादि श्रुतिः ॥
 ४ राजयोगस्य साक्षिणा विवृतिः प्रदर्श्यते अत एव “ राजविद्या राजगुह्य ” इत्यादि
 श्रुतिः । साधकानां प्रथमाधिकारो मन्त्रयोगः, हठयोगो द्वितीयः, तृतीयस्तु समधिकतमोऽ-
 तिविधापकतया प्रशस्तो लययोग इति शास्त्रेषु कथ्यते । त्रयाणामेकितोषां योगमार्गाणां
 साधकाश्चरमावस्थामा राजयोगोचितज्ञानभूमौ समन्तरन्ति । क्रियायोगनाम्ना प्रसिद्धान्त्रया-
 णामेकितोषां योगसाधनमार्गाणामन्तिमलक्ष्यतया प्रसिद्धं राजयोगाज्ञातमेव विचारप्रधान-
 साम्बन्धयोग इति नाम्ना परिगृह्यते । निरर्गत एव प्रकृतिः सप्तधा विभक्ता । तथा हि व्याह-
 तिवर्णस्वरधातुरलदिनादीनां प्रकृतिपरिणामवशात्सप्तधा विभागोऽपि प्रकृतिस्वभावजात एव
 भवति । एतन्निवमानुसरेणैव मनुष्याणां ज्ञानमपि सप्तविधमेव कथ्यते । योगशास्त्रेषु तस्य
 सप्तविधज्ञानस्य विस्तृतं वर्णनं परित्यजेत । वैदिकसिद्धान्तस्य नेत्रस्यवेदान्तकूलदर्शनशा-

णीनां चतुर्णामिव नित्यशः । अनुकूलो भवेदेव सदाचारस्य पालने
 ॥५७॥ चतुराग्रमधर्मश्च यथा स्वात्मसमुन्नतेः । भवेदेवानुकूलो वै
 सर्वदेव शुचिघटे ॥५८॥ तथा मुक्तिपदप्राप्तौ साधनानां चतुष्टयम् ।
 योगोक्तानां भवेदाशु परमं हितसाधनम् ॥५९॥ चतुर्वर्तेषु योगेषु
 राजयोगः परात्परः । स एव चरमो लक्ष्यः साधनानामशेषतः
 ॥ ६० ॥ त्वञ्चैव शुचिचारिभ्ये राजयोगे परोक्षमे । स्थिरलक्ष्या
 स्थिरध्याना स्थिरबुद्धिर्भवानवे ॥ ६१ ॥ वेव्युवाच । चतुर्णां यो
 गमार्गाणां विज्ञाने निपुण प्रभो । ससेपतश्चतुर्णां हि योगानां कृ-
 पया तव ॥ ६२ ॥ लक्षणानि श्रुत्वानीह सांप्रतं कृपया वद । रा-
 जयोगस्य योन्या हि श्रेष्ठा ये चाधिकारिणः ॥ ६३ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच । सदाचारे सुसंपूर्णे धीयान्देवि धार्मिकः । साधको
 ब्रह्मसद्भावराजयोगाप्तिमाशु वै ॥ ६४ ॥ अश्रुते तव भव्यार्धं त
 क्लृप्मापि वदाम्यहम् । येष्वशुचिभयं नास्ति परलोकभयं न वै ।
 नामिषेषु प्रसंगोऽस्ति न प्रियेष्वपि येषु च ॥ ६५ ॥ शिष्टाचारः प्रियो
 येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुखं दुःखं समं येषां सत्यं येषां प-
 रायणम् ॥ ६६ ॥ दातारो न ग्रहीतारो दयाधृतिबुद्धिवा । पिद-
 देवातिथेयाश्च नित्योपुक्तास्तथैव च ॥ ६७ ॥ सर्वोपकारिणो धीराः
 सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहितान्तेव सर्वदेयाश्च बल्लभे ॥ ६८ ॥

-आदि च सत्तया विमलज्जनि । तत्र पदार्थवत्सम्यग्निर्गती न्यायवैशिष्ट्येण सांख्यप्रवचनसाम-
 यिकी च योगसंज्ञाया वैदिककर्मोपायव्याख्याविमलप्रसिद्धा साध्याभिनवा मीमांसामुक्तिवेदान्ता
 इति सतिनास्ति कदाचित् जगत्प्रसिद्धाणि । मनुष्याणां स्वभावादिद्वयतद्विषयान्तेष्वेव स्वा-
 स्वस्तिमात्रस्वात्मस्वरूपस्य राजयोगस्य सम्पन्नत्वे सत्यमेव पूज्यतमैर्महर्षिभिश्चिह्न्यकदस्तिमि मे
 तानि समविधाने दर्शनसामग्र्यानि व्याप्यारिष्यकविज्ञानानि जगति प्रकटितानि । ज्ञानीनसि
 कमेव प्रकाशितवेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानरूपो राजयोगः सर्वसाधनानां चरमदीप्तेति सर्ववेदसि-
 द्धान्तः एतद्विस्तारं वर्तमानवेदकाकपात्रनुसारेण तु क्षेत्रकर्मण्यर्थं प्रत्यक्षरेण पृथग्विमतम्
 तथा स्वतंत्रज्ञानमभिप्रेक्ष्यकस्य तस्यैव सत्तत्त्वस्य स्वधर्मातिमिमलप्रसिद्धा साध्याभिनवा
 न्यायप्रत्ययेषु दृश्यते ।

१ वतः स्थितप्रज्ञाननुसरणप्रतिभ्यारहिता अत एव तेषां परलोकविषयकमपि न्ये नास्ति
 इत्युक्तस्यात्यन्तवेदव्याप्ता इति भावः ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते
वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ॥ ६९ ॥ न त्रासिनो न चपला न
रौद्राः सत्पथे स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येव्वहिंसा प्र-
तिष्ठिता ॥ ७० ॥ कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः । सु-
व्रताः स्थिरमर्यादाः क्षमाशौचरतास्तथा ॥ ७१ ॥ न धनार्थ य-
शोर्थ वा धर्मस्तेषां मनोरमे । अवश्यं कार्य इत्येव शरीरस्य क्रि-
यास्तथा ॥ ७२ ॥ न भयं क्रोधचापल्ये न शोकस्तेषु विद्यते ।
न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं कं चिदास्थिताः ॥ ७३ ॥ ये न हृष्यन्ति
लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । वैराग्यभक्तिसंपन्नाः सत्त्वस्थाः
समदर्शिनः ॥ ७४ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च देवि प्रियाप्रिये
मरणं जीवितं च । समानि येषां स्थिरविक्रमाणां ब्रुमुत्सतां
सत्त्वपथे स्थितानाम् ॥ ७५ ॥ धर्मप्रियास्तान् सुमहानुभावान् दान्ता
प्रमत्ता च समर्चयेथाः । देवान्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभेऽ-
शुभा वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ७६ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां योगभेदवर्णन नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

यमनियमवर्णनम् ।

देव्युवाच । मुनीनां परमाराध्य श्रेष्ठं तत्त्वं गुरोर्गुरो । प्रज्ञातं
सर्वशास्त्राणां योगानां साधनस्य च ॥ १ ॥ अधुना ब्रूहि तत्त्व-
ज्ञ योगं सर्वांगसुन्दरम् । येन यास्यामि निर्व्वाणं कर्मणो मो-
क्षमव्ययम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ आरोहति यथा

१ अन्ये मूढानां वाक्प्रलापा अशुभा । इति श्रीमत्पूज्यपादभगवत कृष्णद्वैपायनवेद-
व्यासस्य महाभारते शान्तिपर्वणि ।

सौधं प्राप्तादस्योन्नतं शृणु । सोपानपङ्क्तिमारुह्य क्रमशो यत्न-
तो नरः ॥ ३ ॥ तषाष्टौ सापयन्मृद्धान्यस्य योगस्य साधकः ।
ईशभक्तिप्रियायोगेनैषुष्यं लभतेजंसा ॥ ४ ॥ पुरासीदात्मव-
त्स्वधो यादवल्क्यो महामुनिः । वेदवेदाङ्गतस्वधो विज्ञाने परि-
निष्ठितः ॥ ५ ॥ तपस्वी विजितामित्रो भ्रपीणामुग्रदीप्तिमान् ।
सदा शास्त्रः सदानन्दः करुणामृतसागरः ॥ ६ ॥ त्रिकालज्ञो
जितात्मा च विषाना पारहृक् सुधीः । वयोवृद्ध शीलवृद्धो
ज्ञानवृद्धश्च संयमी ॥ ७ ॥ सर्वेषां हितसंस्पर्शा योगे च परि-
निष्ठितः । मितमुद्गृह्णीमान् धर्म्मो योगीन्द्रो योगिवल्लभः ॥ ८ ॥
गुणज्ञः सर्ववस्तूनां गुणानामास्पदं महत् । ब्रह्मतेजोलसत्कान्ति-
र्गतिह्लादिः सदाशयः ॥ ९ ॥ यत्पुरा तस्य विपर्यैर्धृत्पद्मादि-
निःसृतम् । तच्चेऽहं संप्रवक्ष्यामि योगतत्त्वमनुसमम् ॥ १० ॥
नरः संस्कारशुद्धो हि धर्म्मोऽपदवीमिषात् । शीघ्रं धर्म्मधिकारे-
ण योगप्राप्तिं प्रजायते ॥ ११ ॥ प्रधानो धर्मसंस्कारो साधन-
स्याभयौ मतौ । आर्यतापि तथार्याणां संस्कारेरेव संस्थिता ॥ १२ ॥
नवहारं पुरं पुण्यमेवैर्भविः समन्वितम् । व्याप्य शोते महाना

१ विज्ञानयोगस्याङ्गमन्त्रोऽपि क्रमकप इति सोऽप्युपासनाधर्मोऽस्ति संकमावावा-
त्तदसंस्कृतमेतदेव फलमुपायत इति भक्तियोगश्चैवैवामिवास्ति इति बोध्यम् ।
२ अत एव "संस्कारा निष्ठा एते ब्रह्मणस्तु निष्ठा" । पञ्चविंशतिसंस्काराः संस्कृता ये
द्विगताश्च ॥ ते पञ्चिनाश्च योग्याः स्तु साधनेषु सुचिन्तिताः " इति पूर्वपक्षमहर्षिर्नि-
दि । " गर्माभ्यासपुंसकस्त्रीमत्तोत्पन्नजलजलकर्मनामकरणाभ्यासमन्त्रौपमवगानि चत्वारि
वेदकानि ज्ञानं सहस्रधर्मादिनिर्भरयोगं पञ्च महाभक्ताः अष्टका पार्वणमाहं आनम्याम
हावनी वैष्णवधुर्गतिं सप्त पाञ्चयज्ञसंस्थाः अग्न्यायेकमग्निहोत्रं दक्षैर्धर्ममासौ चतुर्धर्मा-
न्यायसंवेदिर्निर्गुणसुखम् । सौत्रमाणीति सप्त इतिर्विशतसंस्था अग्निहोत्रोऽब्रह्महोत्रं च
कर्म वेदहीनजनेषोऽतिरात्रोऽष्टोर्वैम इति सप्तसोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशसंस्कारा
अष्टावगुणोत्तराः सर्वभूतेषु इतिरामम्बाम्बैकमन्त्रमासौ महात्मनः कर्मण्यमासुहेति
वर्णिते चत्वारिंशसंस्कारा अष्टावगुणाश्च स ब्रह्मचः सानुष्ममाप्नोति " इति पूर्वपक्ष
महर्षिर्निदि ।

त्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताऽ-
 व्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः
 ॥ १४ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा जहस्वो वा यदि वा महान् ।
 ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजंतुषु ॥ १५ ॥ श्रोत्रं वेदयते
 वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्व-
 कर्मणाम् ॥ १६ ॥ अग्निर्दारुगतो यदद्भिन्ने दारौ न दृश्यते ।
 तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवानुदृश्यते ॥ १७ ॥ अग्निर्यथा ह्यु-
 पायेन मथित्वा दारु दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र
 दृश्यते ॥ १८ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽ-
 धिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगे स्थिरा भव ॥ १९ ॥
 यमश्च नियमश्चैव आसनञ्च तथैव च । प्राणायामस्तथा देवि !
 प्रत्याहारश्च धारणा ॥ २० ॥ ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि
 वरानने । यमश्च नियमश्चैव दशधा सुप्रकीर्तितः ॥ २१ ॥ आ-
 सनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् । प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः
 प्रत्याहारश्च पञ्चधा ॥ २२ ॥ धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यानं षोडश
 प्रकीर्तितम् । त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः समाधेस्त्वेकरूपता । बहु-
 धा के चिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ॥ २३ ॥ अहिंसा स-
 त्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौच-
 न्त्वेते यमा दश ॥ २४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु स-

१ जीवामपरमात्मनोरेकरूपोपलब्धिरूपमुक्तिपदलाभोपयोगिनो यावत् साधुवार्था,
 सक्रियारूपतया शास्त्रादिषु वर्णिता सर्वमेव तत्कर्मकौशलजात योग इति नाम्ना कथ्यते ।
 जीवानां स्वोत्कर्षक्रमेणानुष्ठितक्रियापरपराणां भेदविचारेण ते च पुरुषार्थसमूहा भागैरष्टभि-
 र्योगाङ्गानामभि सम्बिधित्वा । सगुणनिर्गुणोपासनादिषु च परस्परविभिन्नक्रियाधैतदष्टाङ्गयो-
 गक्रमपारपर्यवशाद्रेदमुपयन्ति । साधनविशेषस्याङ्गविशेषे मुख्यगौणतया सिद्धाचार्यै क्वचि-
 त्समुपदिष्टेऽपि सर्वे एव योगाङ्गसमूहो मुख्यगौणतया सर्वविधेष्वेव साधनेष्वन्तर्भवति । अतः
 एव “ योग कर्मसुकौशलम् ” इति च भगवद्वाक्यम् “ अष्टाङ्गो योग उच्यते ”
 “ अष्टाङ्ग इत्युच्यते योग ” इत्यादि श्रुतिः ।

र्वदा । अक्षेयजनने प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ॥ २५ ॥ सत्ये
 मृतदिवं प्रोक्तं न यथार्थमिमाषणम् ॥ २६ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा । अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिमिस्तैत
 दर्शभिः ॥ २७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वव्यासु सर्वदा ।
 सर्वत्र मेधुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रवर्तये ॥ २८ ॥ ब्रह्मचर्यमि-
 मस्यानां यतीनां नैष्ठिकस्य च । ब्रह्मचर्यंश्च सत्प्रोक्तं तमेवा
 प्यवाशिनाम् ॥ २९ ॥ प्रज्ञावृत्तौ स्वदारेषु सङ्गतिर्या विधानतः ।
 ब्रह्मचर्यं तदप्युक्तं गृहस्थाश्रमवाशिनाम् ॥ ३० ॥ राक्षसेषु
 ह्यस्यस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् । विशां वृत्तिवृत्तेश्च केचिदि-
 च्छन्ति पण्डिताः ॥ ३१ ॥ शुश्रूषेव तु गृहस्य ब्रह्मचर्यं प्रकी-
 र्तितम् । शुश्रूषा या गुरो नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥
 गुरवः पञ्च सर्वेषां वसुणां वृत्तिबोदिताः । माता पिता तथा
 चाप्यर्था मातुलः स्वश्वरस्तथा ॥ ३३ ॥ तेषां मुख्यस्त्रयः प्रोक्ता-
 आचार्यः पितरौ तथा । तेषां मुख्यतमस्तत्वेक आचार्यः परमा-
 र्थवित् ॥ ३४ ॥ तमेव ब्रह्मविष्णुं नित्यकर्मपरायणम् ।
 शुश्रूषयार्थयेन्नित्यं मुष्टो अत्येन वा गुरुः ॥ ३५ ॥ दया मू-
 र्खेषु सर्वेषु सर्वत्रानुग्रहः स्पृहा । विहितेषु तदव्येषु मनो-
 बाह्यायकर्मणा ॥ ३६ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकैकपत्न्यमार्ज-
 यम् ॥ ३७ ॥ प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् । तमा-
 सेवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदगोदिभिः ॥ ३८ ॥ अर्पणानो च न

१ अत एव सा हिंसाप्रवृत्तिरिति " इत्यादि कुति । २ अत एव सत्यं वर-
 चकं न्यायि न्याय तथेति " तेन सत्येन न्यायस्य " इत्यादि कुति । ३ अत एव
 अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमिति " इत्यादि कुति । ४ अत एव सत्येन कर्मणा
 योपेयमात्रं सम्प्रोक्तं इति " इत्यादि कुति । ५ अत एव सत्येन कर्मणा
 इत्यादि कुति । ६ अत एव सत्येन कर्मणा इत्यादि कुति । ७ अत एव सत्येन
 कर्मणा इत्यादि कुति । ८ अत एव सत्येन कर्मणा इत्यादि कुति । ९ अत एव
 सत्येन कर्मणा इत्यादि कुति । १० अत एव सत्येन कर्मणा इत्यादि कुति ।

न्धूनां वियोगे चापि सम्पदि । भूयः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य
 स्थापनं धृतिः ॥ ३९ ॥ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्य-
 वाशिनाम् । द्वात्रिंशद्धि गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४० ॥
 तेषामयं मिताहारस्त्वन्येषामल्पभोजनम् ॥ ४१ ॥ शौचं तु
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाम्यन्तरन्तथा । मृज्जलाम्यां स्मृतं बाह्यं
 मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ४२ ॥ मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणा-
 ध्यात्मविशया । अध्यात्मविद्या धर्मश्च पित्राचार्येण चानघे
 ॥ ४३ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः । गुरवः
 श्रुतिसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥ ४४ ॥ तपः सन्तोष-
 मास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव हीर्मतिश्च
 जपो व्रतम् ॥ ४५ ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तौश्च सर्वान् पृ-
 थक् शृणु ॥ ४६ ॥ विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
 शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ ४७ ॥ यदृच्छालाभतो
 नित्यं मनः पुंसो भवेदिति । या धीस्तामृषयः प्राहुः सन्तोषं
 सुखलक्षणम् ॥ ४८ ॥ धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमु-
 च्यते ॥ ४९ ॥ न्यायार्जितं धनञ्चाल्पमन्यद्वा यत्प्रक्षीयते ।
 अर्थिन्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥ ५० ॥ यः प्रसन्न-

१ अत एव “ बुद्धिर्धृति स्मृति प्रज्ञानम् ” इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “ मिताहारो
 जितेन्द्रिय ” इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव “ शौचमिन्द्रियनिग्रह ” इत्यादि श्रुतिः ।
 ४ तपोदानसम्बन्धीय विस्तृत विवरणधर्मविज्ञाननामकाध्याये द्रष्टव्यम् । द्वयमेवैतद्धर्मसा-
 धनस्य स्थूलक्रियारूपेण निर्दिश्यते । स्थूलक्रियाधिकारप्राप्तेरनन्तरं च साधकोऽन्तस्तत्त्वसम्ब-
 न्धीयेषु सूक्ष्मरूपसाधनान्तरेषु भवत्यधिकारी । तपश्शब्देनात्र शरीरक्रियाविशेषरूप-
 न्तपो विवक्षितम्, अत एव “ यो न क्लेशः स तप्यते तपः ” “ तेन सत्येन तेन तपसा
 क्रतुरस्मि ” “ तस्मै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा ” इत्यादि श्रुतिः । तथा च “ तपसो बहु-
 रूपस्य तैस्तैर्द्वारे प्रवर्तते । निकृत्या वर्तमानस्य तपो भानशब्दात्परम् ॥ ” इत्यादि श्रीमत्पुण्य-
 पादभगवान् वेदव्यास श्रीमद्भारते । ५ अत एव “ पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इदमेव
 सर्वं प्रविशीयन्ति कामाः ” “ सन्तोष योगभ्यासादवाप्नोति ” इत्यादि श्रुतिः । ६ अत एव
 “ श्रद्धया देयम् ” “ अश्रद्धयाऽदेयम् ” “ यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमम् ” इत्यादि श्रुतिः ।

मानसश्च तयोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते । उच्चैर्जपश्च सर्वेषां य-
थोक्तफलदो भवेत् । नीचश्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भ-
वेत् ॥ ६१ ॥ ऋषिं छन्दोऽधिदैवश्च ध्यायन्मन्त्रश्च सर्वदा ।
यत्तु मन्त्रं जपेदेति तदेव हि फलप्रदम् ॥ ६२ ॥ प्रसन्नगुरुणा
पूर्वमुपदिष्टमनुज्ञया । धर्मार्थकामसिद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम्
॥ ६३ ॥ पूजाविधिं प्रशासद्भिर्भक्तिमार्गोपदेशकैः । आचार्यैर्व-
र्णिता देवि बहवो नियमा यमाः ॥ ६४ ॥ प्रधानतस्तु संक्षिप्य
वर्णिताः साम्प्रतं प्रिये । अङ्गरूपा स्तवार्थाय कियंतो नियमा
यमाः ॥ ६५ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय
विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ६६ ॥ मनो हि द्विविधं
प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामवि-
वर्जितम् ॥ ६७ ॥ यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ६८ ॥ नाऽयं जनः
स्यात्सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं का-
रणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ६९ ॥ दानं स्वधर्मो नि-
यमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि । सर्वे मनोनिग्रहल-
क्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ७० ॥ मनो वशेऽन्ये
ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति । भीष्मो हि देवः
सहस्रः सहीयान् युज्यादृशे तं स हि देवदेवः ॥ ७१ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया यमनियमवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ।

१ साधनान्येतानि प्रायशो नियमान्तर्गतरूपेण वर्णितानि । सिद्धाचार्यास्तु के चिदाहार-
विहारसम्बन्धीयान् यावत्तीयानेवोत्कृष्टनियमान्योगोपयोगिनो नियमसाधनप्रस्तावे समनुष्ठेय-
तया निर्दिशन्ति । वस्तुतस्तु यमनियमसाधनेरेव साधको योगाभ्यासे सम्यगधिकार लभते ।
यमनियमाद्यनुष्ठानेन विशुद्धान्त करणो हि स योगाङ्गान्यपराणि शक्नोति समभ्यसितुम् ।
अत एव “ अथातो ब्रतमीमांसा ” “ अथ महाव्रतम् ” इत्यादि श्रुतिः । २ इति श्लोक-
त्रयं श्रीमद्भागवते ।

एकादशोऽध्याय । आसनमुद्रावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । आसनाभ्यधुना वक्ष्ये दृष्टुं देवि वरा-
नने । दार्ढ्यकारीणि देहानां स्थिरसौख्यकराणि च ॥ १ ॥ स्व-
स्तिकं गोमुखं पद्मं धीरं सिंहासनं तथा । भद्रं मुक्तासनञ्चैव मयू-
रासनमेव च । तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्ष्मणम् ॥ २ ॥
जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक्स्था पादतले उभे । अशुकायः सुतासीनः
स्वस्तिकं तत्प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥ सीवम्या वामतः पार्श्वे गुल्फौ नि-
क्षिप्य पादयोः । सम्ये दक्षिणगुल्फान् दक्षिणे सम्यगुल्फकम् ।
एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ सम्ये दक्षि-
णगुल्फान् पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् । दक्षिणेऽपि तथा सर्वं गोमुखं
गोमुखं यथा ॥ ५ ॥ अङ्गुष्ठौ तु निबध्नीयान्दस्ताभ्यां म्युक्तमेव तु ।
ऊर्ध्वोरुपरि योगेन कृत्वा पादतले उभे ॥ ६ ॥ पद्मासनं भवेदेव
तत्सर्व्ववामपि पूजितम् । एकं पादमयैकस्मिन्बिन्दुस्योरुणि संस्थि-
तः । इतरस्मिन्यथा चाम्नां वीरासनमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ गुल्फौ च
वृषणस्याघः सीवम्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । सम्ये दक्षिणगुल्फेन द-

१ अत एव "स्थिरसुखमासनम्" इति योगदर्शनम् । तेषां त्वयात्मनेन प्रवक्षितव्यम्
तैः कृतिः । "असर्गं पदकं वज्रा" इति योगसूतिः । "पद्मासनात्मनः रामो कृतिः ।
२ स्वस्तिकस्याप्रवाणहृदयोऽङ्गुष्ठेषु द्वात्रिंशदासङ्गानि पञ्चविंशतिसंख्यास्य मुद्रा सा
नर्गक्षिप्यमिता । कमलोत्पलपत्रेषु प्रवक्ष्ये वरीषु मुद्रास्तदपरि वासनानि साधनार्थमुपदिष्टा-
नि । मन्त्रयोगसाधकान्तरु पक्षे एकमेव द्वे वा व्यस्तने संविधीयते । पञ्चतस्तु मुद्रासनानां
बहुविधानेऽपि विभिन्नयोगशास्त्रेषु सिद्धाचार्यैः कैश्चिद्गुरुसंख्याकानि कैश्चिद्विद्वत्संख्याकान्येव
सुप्रसङ्गानि समुपदिष्टानि । इत्ययोगसम्प्रदायानि मुद्रासनानि योगमेवनामाख्याये समुपदि-
ष्टानि । अथ तु प्राधान्येन कतिपयान्येवासनानि पूज्यपादश्रीयोनिमाङ्गरक्षणपदार्थकिंस्तानुस-
रेण विस्तरेण वर्ण्यन्ते ॥

क्षिणेन तथेतरम् ॥ ८ ॥ हस्तौ जान्वोः समास्थाय सङ्कुलीश्च
 प्रसार्य च । व्यात्तवक्रौ निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥ ९ ॥
 सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा । गुल्फौ च वृषणस्याधः
 सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ १० ॥ पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं
 बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत्सर्व्वव्याधिविषापहम् ॥ ११ ॥
 सपीडय सीवर्णौ सूक्ष्मां गुल्फेनैव च सर्व्वतः । सर्व्वं दक्षिणगुल्फेन
 मुक्तासनमितीरितम् ॥ १२ ॥ मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सर्व्वं गुल्फं तथो-
 परि । गुल्फान्तरन्तु निक्षिप्य मुक्तासनमिदं बुधाः ॥ १३ ॥ अवष्टभ्य
 धरां सम्यक्तलाम्यान्तु करद्वयोः । हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थाप-
 यन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ उन्नाम्य शिरसि पादौ दण्डवद्वयोन्नि
 संस्थितः । मयूरासनमेतत्तु सर्व्वपापप्रणाशनम् । सर्व्वं चाम्यन्तरा
 रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १५ ॥ संविदं लभतेभ्यासाद्यो-
 गोभ्यासात्प्रवर्तते । मुद्राणां सिद्धिरभ्यासादभ्यासादायुसाधनम्
 ॥ १६ ॥ कालवञ्चनमभ्यासात्तथा मृत्युञ्जयो भवेत् । वाक्सिद्धिः
 कामचारित्वं भवेदभ्यासयोगतः ॥ १७ ॥ योगमुद्राः परं गोप्या न
 देया यस्य कस्य चित् । सर्व्वथा नैव दातव्याः प्राणैः कर्ण्डगतैरपि
 ॥ १८ ॥ अधुना कथयिष्यामि योगं सिद्धिकरं परम् । गोपनीयं
 सुसिद्धानां योगं परमदुर्लभम् ॥ १९ ॥ महामुद्रां प्रवक्ष्यामि त-
 न्नेऽस्मिन्प्रम वल्लभे । यां प्राप्य सिद्धाः संसिद्धिं गोरक्षाद्याः पुरा
 गताः ॥ २० ॥ अपसव्येन संपीडय पादमूलेन सादरम् । गुरूप-
 देशतो योनिं गुदमेद्धान्तरालगाम् ॥ २१ ॥ सर्व्वं प्रसारितं पादं
 धृत्वा पाणियुगेन वै । नवद्वाराणि संयम्य चित्रुकं हृदयोपरि ॥
 ॥ २२ ॥ चित्तं चित्तपथे दत्त्वा प्रभवेदायुसाधनम् । महामुद्रा

१ योगतत्त्वदर्शिभिः सप्त (२५) पञ्चविंशति मुद्रा शास्त्रे कथिता पर तु प्रधानभूता अष्टा-
 वेवात्र श्रीशिवसहितास्तथाऽन्यान्यतत्रत्य सङ्गृहीता । एतास्तः विस्तरस्तु ग्रंथकर्त्रा हठ-
 योगसहिताया कृत इति तत एव द्रष्टव्य । अत एव "मुद्रा ज्ञानमयी याम्ये" इत्यादिश्रुति ।

भवेदेवा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ २३ ॥ यामात्रेण समम्यस्य द
 भ्रात्रेणाम्यसेत्पुनः । समयात्रेण कुर्याच्च क्रियां गुरुमुत्साह्युता
 म् ॥ २४ ॥ प्राणायामं समं कृत्वा योगी नियतमानसः । यान्त्र
 प्राप्य भवाम्भोधेः पारं गच्छन्ति योगिनः ॥ २५ ॥ ततः प्रसा
 रितः पादो विन्यस्य समुरूपरि । गुदयोनिं समाकुच्य कृत्वा वा-
 पानमूर्ध्वगम् ॥ २६ ॥ योजयित्वा समानेन कृत्वा प्राणमधोमु-
 त्तम् । बन्धयेदुदरेऽत्यर्थं प्राणापानौ च य सुधी ॥ २७ ॥ क-
 पितोऽयं महाबन्धः सिद्धिमार्गप्रदायकः । नाडीजालाद्रसव्यूहो
 मूर्द्धानि याति योगिनः । उभाभ्यां साधयेत्पद्मपात्रैर्कैर्क सुप्रय-
 त्ततः ॥ २८ ॥ पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितम् । बला
 वपानमाकुच्य क्रमादूर्ध्वं समम्यसेत् ॥ २९ ॥ कल्पितोऽयं मूल-
 बन्धो जरामरणमाशनः । अपानप्राणयोरैक्यं प्रकरोत्यधिकल्पि-
 तः । बन्धेमानेन सुतरां योनिमुद्रां प्रसिद्धयति ॥ ३० ॥ गोमांसं
 चालयेन्नित्यं तत्प्रवेशो हि तालुनि । क्रमशो भक्षयेत्सर्वं म-
 हापातकनाशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवोरन्तर्गतां दृष्टिं निधाय सुदृढां
 सुधीः । उपविश्यासने बले नानोपद्रववर्जितः ॥ ३२ ॥ लम्बिको-
 र्ध्वस्थिते गर्शे रसनां विपरीतगाम् । संयोजयेत्प्रयत्नेन सुवाकूपे
 विषक्षणः ॥ ३३ ॥ मुद्रैश्च श्लेशरी प्रोक्ता भक्तानामनुरोधतः ।
 श्लेशरी यस्य शुद्धा तु स शुद्धो नात्र संशयः ॥ ३४ ॥ मृतले
 स्वशिरो दत्त्वा श्लेष्मयेऽरण्यम् । विपरीतकृतिभ्येषा सर्वतन्त्रे
 पु गोपिता ॥ ३५ ॥ एतयः कुरुते नित्यमम्यासं याममात्रकम् ।
 मृत्युं जयति योगीन्द्रः प्रलयेऽपि न क्षीयति ॥ ३६ ॥ कुरुतेऽमृ-
 तपानं स सिद्धिमां समतामियात् । स सिद्धः सर्वलोकेषु ब-
 न्धमेन करोति य ॥ ३७ ॥ नाभेरूर्ध्वमधश्चापि तानं पश्चिम-
 माचरेत् । उद्धानाख्यो ह्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥ ३८ ॥

नित्यं यः कुरुते योगी चतुर्वारं दिनेदिने । तस्य नाभेस्तु शुद्धिः
 स्याद्येन शुद्धो भवेन्मरुत् ॥ ३९ ॥ षण्मासमभ्यसन्नयोगी मृत्युं
 जयति निश्चितम् । तस्योदराग्निर्ज्वलति रसवृद्धिस्तु जायते ॥
 ॥ ४० ॥ अनेन सुतरां सिद्धिर्विग्रहस्य प्रजायते । रोगाणां संश-
 यश्चापि योगिनो भवति ध्रुवम् ॥ ४१ ॥ गुरोर्लब्ध्वा तु यत्नेन
 साधयेत्तु विचक्षणः । निर्जने सुस्थिते देशे बन्धं परमदुर्लभम् ॥
 ॥ ४२ ॥ स्वेच्छया वर्तमानोऽपि योगोक्तनियमैर्विना । मुक्तो
 भवेद्ब्रह्मस्थोऽपि वज्रोप्यभ्यासयोगतः ॥ ४३ ॥ वज्रोप्यभ्यास-
 योगोयं भोगे युक्तोऽपि मुक्तिदः । तस्मादतिप्रयत्नेन कर्त्तव्यो
 योगिभिः सदा ॥ ४४ ॥ अभ्यासः स्याद्वि वज्रोण्याः सिद्धिदो
 यत्र यादृशः । तत्त्वज्ञैस्ताद्विवरणं हठयोगे कृतं महत् ॥ ४५ ॥ अधि-
 कारविशेषज्ञैर्योगांगानां सुसाधकैः । श्रीसद्गुरुश्रयः कार्यो वज्रो-
 णीसिद्धिलिप्सुभिः ॥ ४६ ॥ विषयाभिमुखानां यद्देहिनामधिका-
 रिता । नोक्ताऽत्र योगिभिस्तस्मान्नोच्यते सा क्रिया प्रिये । दिग्द-
 र्शनं तु क्रियते साधारण्यादिदं शृणु ॥ ४७ ॥ स्वमूत्रोत्सर्गकाले
 यो बलादाकृष्य वायुना । स्तोत्रं स्तोत्रं त्यजन्मूत्रमूर्ध्वमाकृष्य
 तत्पुनः ॥ ४८ ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण प्रत्यहं यः समाचरेत् । बि-
 न्दुसिद्धिर्भवेत्तस्य महासिद्धिप्रदायिका ॥ ४९ ॥ एतद्गुह्यतमं गुह्यं
 न भूतं न भविष्यति । तस्मादतिप्रयत्नेन गोपनीयं सदा बुधैः ॥
 ॥ ५० ॥ बिन्दुर्विधुमयो ज्ञेयो रजः सूर्य्यमयस्तथा । उभयोर्मै-
 लनं कार्यं स्वशरीरे प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥ शिवं बिन्दू रजः प्रा-
 क्तिरुभयोर्मैलनं यदा । योगिनां साधनावस्था भवेद्विद्व्यं वपुस्तदा
 ॥ ५२ ॥ मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् । तस्मादति-
 प्रयत्नेन कुरुते बिन्दुधारणम् ॥ ५३ ॥ जायते क्षियते लोको
 बिन्दुना नात्र संशयः । सिद्धे बिन्दौ महायत्ने किं न सिध्यति

भूतस्ते ॥ ५४ ॥ आधारकमले सुतां चालयेत्कुण्डलीं दृढाम् ।
 अपानवायुमारुह्य पलादाकृष्य बुद्धिमान् ॥ ५५ ॥ शक्तिचाल-
 नमुद्रेयं सर्वशक्तिप्रदायिनी । शक्तिचालनमेतं हि प्रत्यहं यः
 समाचरेत् । आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य रोगाणाञ्च विनाशनम् ॥ ५६ ॥
 विहाय निद्रां भुञ्जगी स्वयमूर्ध्वं भवेत्सखु । तस्मादभ्यसनं
 वाप्यं योगिना सिद्धिमिच्छता ॥ ५७ ॥ यः करोति सदाभ्या-
 साच्छक्तिचालनमुत्तमम् ॥ येन विग्रहसिद्धिः स्यादणिमादि-
 गुणप्रदा ॥ ५८ ॥ गुरूपदेशविधिना तस्य मृत्युभयं कुतः ॥
 मुहूर्तद्वयपर्यन्तं विधिना शक्तिचालनम् ॥ ५९ ॥ यः करोति
 प्रयत्नेन तस्य सिद्धिरवूरतः ॥ युक्ताशनेन कर्तव्यं योगिभिः
 शक्तिचालनम् ॥ ६० ॥ एवमासनमुद्रादि न भूतं न भविष्यति ।
 एकैकाम्बासंसिद्धिश्च सिद्धो भवति नान्यथा ॥ ६१ ॥ यमैश्च निय-
 मैश्चैव आसनेनैव सुसंयुता । नाडीशुद्धिश्च कृत्वा तु प्राणायामौ-
 त्तपा कुरु ॥ ६२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन् यतः शरीरस्य निश्चलत्वं
 प्रजायते । तथा साधकयोगश्च तद्भवत्कृपया श्रुतम् ॥ ६३ ॥
 इदानीं कृपया ब्रूहि यतश्चित्तं निगृह्यते । यन्निग्रहेण शान्ति-
 र्वा प्राप्नुयां सर्वं कामदाम् ॥ ६४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥
 धृतिर्नाम सुखं तु खे यथा नाप्नोति विप्रिया । तां मजेत् सदा
 प्राप्नोस्तस्य चित्तं निगृह्यते ॥ ६५ ॥ यथा स्वप्नं भयं शोकं
 विषादं मदमेव च । न विमुचति दुर्मथा धृतिः सा तामसी मता

१ मूलशरीरस्य कलीकन्दो परमोपयोगिः भक्त्यासगादि । यमनियमैर्विमुक्तचित्तो हि
 साधकः बोधसंनवीर्यं कष्टसमर्थं साधनसमूहमभ्यसितुं शक्नोति । ततश्चासनाभ्यासद्वारेण
 मूलशरीरं वरमात्मकं कुलकूपो भवति । मूलशरीरस्य मूलमार्गिणः सहास्रचक्रसंज्ञक-
 मन्त्रा विद्यन्ते । अत एव हि वरमात्मिनि मूलशरीरे मूलमार्गिणोऽपि स्वतः एव साधकस्य वर-
 मात्मकस्य । इति वाचस्पत्येन यन्त्रोक्तं यत्रोक्तं निश्चलत्वं चरत्त्वं च । तत्रैव बोधि
 मूलमार्गिणि साधकस्य तस्य सम्यग्भित्तुं समर्थो भवति । एवं चासनाभ्यासो योगिनां पक्षे
 परमोपयोगी सर्वभोग्य विद्यायोगः कथ्यते ।

॥ ६६ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते नरः । प्रसं-
 नेन फलाकांक्षी धृतिः सा देवि राजसी ॥ ६७ ॥ धृत्या
 यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या
 धृतिः सा देवि सात्त्विकी ॥ ६८ ॥ सैव योगिजनैः सेव्या
 सात्त्विकी धृतिरात्मदा । न तां विना क्वचित्केश्विच्चित्तस्थैर्यमवा-
 प्यते ॥ ६९ ॥ सात्त्विकीधृतिमान्योगी पूर्वं षट्शत्रुनिर्जये ।
 कुर्याद्यत्नं वरं नित्यं ततश्चित्तं स्थिरं भवेत् ॥ ७० ॥ कामक्रो-
 धौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च । एते षट् शत्रवः साध्वि
 प्राणिनां पापदुःखदाः ॥ ७१ ॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च
 प्रवदामि ते । ज्ञात्वा तद्विजये यत्नः कार्यः कल्याणसाधकैः ॥
 ७२ ॥ संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते । यदा
 प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ कामात्क्रोधः
 प्रभवति परदोषैरुदीर्यते । क्षमया तिष्ठते देवि क्षमया विनि-
 वर्तते ॥ ७४ ॥ अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा । अ-
 स्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ॥ ७५ ॥ अज्ञानप्र-
 भवो मोहः पापाम्यासात्प्रवर्तते । यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः
 प्रणश्यति ॥ ७६ ॥ कुलाब्जानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिना-
 म् । एभिरेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ॥ ७७ ॥ सत्य-
 त्यांगाच्च मात्सर्यमहितानां च सेवया । एतच्च क्षीयते शश्वत्सा-
 धूनामुपसेवनात् ॥ ७८ ॥ असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामवि-
 वर्जनात् । अर्थानर्थक्षया लोभं मदं महदुपासया ॥ ७९ ॥ आन्वी-
 क्षिक्या त्यजेन्मोह मात्सर्यं कृपया जयेत् । एतत्सर्वं गुरौ भ-
 क्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥ ८० ॥ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि

१ श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ अत एव “ सगाप्तजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
 क्रोधाद्भवति समोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशादुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ”
 इति श्रीमद्भगवद्वाक्यम् । ३ श्रीमन्महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धये ।

स्यापतः स आस्ते सहपदसपत्नः । जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
 गृहाश्रमः किं नु करोत्यवधम् ॥ ८१ ॥ यः पदं सपत्नान्विजि-
 गीषमाणो गृहेषु निर्विष्य यत्तेत पूर्वम् ॥ । अत्येति दुर्गाभित
 कर्जिसारीन्सीणेषु कामं विचरेद्विषेभित् ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां भासममुद्रावर्णेन ममिकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्याय ।

देशकालवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवन् योगसत्त्वस्य योगेऽर्प्यतोपकारिणो । प्राप्ता-
 याम्मात्मयमतो देशकालौ क्षणोमि तौ ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
 उवाच । प्रकृतिः पुरुषश्चैव देशकालावुभौ स्मृतौ । ब्रह्माण्डवि-
 ण्डरूपाभ्यां प्रकृतिर्देशनामिका ॥ २ ॥ योऽतःपुरुषरूपेण स
 बहिः कालनामभाक् । तदात्मकमिदं सर्वं योगदृष्ट्या विविच्य
 ते ॥ ३ ॥ तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिं । घनेव भो-
 गान्भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥ ४ ॥ तथाऽपि तव दृष्टधर्मं
 तयोरूपं तु कथ्यते । तयोस्तु पुरुषं पूर्वं कालं वक्ष्यामि

१ श्रीमद्भागवते । १ तत्र कालस्तु त्रिरूपः “जन्मानां जलकः कालः इतिज्ञात्वात् ।
 तथा देसरूपा जलौ “जन्मी जन्ममृतिश्च” इत्यादिसंज्ञात् । एवं च कालसेवा तु त्रिरूपा
 स्वस्वकर्मदेससेवा मातृसेवा । न च देहस्यदेससेवा कर्ममात्रादेससेवा कर्मोति नाम्नं
 योगानुष्ठानविधयोरैव देहस्य देससेवा विवक्षितत्वात् । तथा च मातुः स्वकर्मभदे
 कालार्थे स्वकर्मभदेससेवा तत्पुरुषार्थे मातृ । अत एव सर्वोऽपि मातृसेवाकर्मभदे-
 ऽभिहित इति शेषः ॥

शाश्वतम् ॥ ५ ॥ चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । पर-
माणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यध्रमो यतः ॥ ६ ॥ सत एव पदार्थस्य
स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ ७ ॥
एवं कालोऽप्यनुयुतः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तमे । संस्थानभु-
क्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ८ ॥ स कालः परमाणु-
र्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः पर-
मो महान् ॥ ९ ॥ काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशज्जु काष्ठा
गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दश-
मश्च यः स्यात् ॥ १० ॥ त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेदहश्च रात्रिश्च संख्या
मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो
द्वादशमास उक्तः ॥ ११ ॥ संवत्सरं द्वे त्वयने वदन्ति सं-
ख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १२ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो
मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्राय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः
॥ १३ ॥ पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शु-
क्लोहः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्राय शर्वरा ॥ १४ ॥ देवे रात्र्य-
हनी वर्ष प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्द-
क्षिणायनं ॥ १५ ॥ ये ते रात्र्यहनी पूर्वं कीर्तिते जीवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रि ब्राह्मे वक्ष्याम्यहः क्षये ॥ १६ ॥ पृथक् सं-

१ अत एव "कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मन । विप्राणां सम्मतं लोके यज्ञ-
कालार्थसिद्धये ॥ यथा शिला मसूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदागशास्त्राणां गणित-
मूर्ध्नि सत्यितम् ॥" इत्यादि वेदागज्योतिषम् । "वेदागमग्रन्थसिद्धिर्ज्योतिषा गतिकारण-
म् ॥" इतिसूर्यसिद्धान्तः । "ज्योतिष्यके तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुम् । ज्योतिर्ज्ञानं
तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥" इति पूज्यपादमहर्षिर्गर्गः । एव च कालतद्भाव्यमा-
नार्थज्ञानाय ज्योतिः शास्त्रं गणितफलितरूपेणात्युपकारकं भवति एव सयमद्वारा अपरोक्षत्वेन
साक्षादनुभूयमानानां कालभावितानामर्थानां विज्ञानं कालज्ञानं प्रथमं, लौकिकव्यावहारिकाणां
कालभावितानामर्थानां सूक्ष्मेक्षित्याशास्त्रेतिहासादिना यज्ज्ञानं कालज्ञानं तद्वितीयम् उभयमपि
कालज्ञानं क्रमेण विचक्षणैरवश्यमेव सदैव सपाद्यम् । २ इति श्रीमद्भागवतम् ।

वत्सरागाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च
 कलौ तथा ॥ १७ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां सत्कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छती सध्या सध्यांशश्च तथाविधः ॥ १८ ॥ इतरेषु
 सप्तध्येषु सन्ध्यांशेषु सतस्त्रिषु । एकपादेन हीयते सहस्राणि शतानि
 च ॥ १९ ॥ एतां द्वादशसाहस्रीं युगास्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्तं
 ब्रह्माक्षं दिवसमुच्यते ॥ २० ॥ रात्रिमेतावर्ती चैव तदादौ विश्व-
 मीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य भुम्बा सौंऽते विमुद्भवते ॥ २१ ॥
 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्वयज्ञानो विदुः । रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्र-
 विदो जनाः ॥ २२ ॥ प्रतिबुद्धो विक्रुते ब्रह्मा सम्यं क्षपासये ।
 सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ २३ ॥ द्विपराद्धं स्व-
 विश्रान्ते ब्रह्मण परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पस्ये प्रल-
 याय वै ॥ २४ ॥ एव प्राकृतिको देवि प्रलयो यत्र लीयते ।
 आप्णोकोशस्तु संघातो विघात उपेसादिते ॥ २५ ॥ कालाग्ना-
 वाहितं घोरं गुह्यं सततमेऽहरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्मृ-
 द्दस्य कस्य चित् ॥ २६ ॥ सूक्ष्माणां महतां चैव मृतानां परिप-
 च्यताम् । अनीशस्याप्रमत्तस्य मृतानि पचतः सदा ॥ २७ ॥ अ-
 निवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु
 कालो आगतिं देहिषु ॥ २८ ॥ कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः
 परमेश्वरः । तद्देवा पूज्यते सम्यक् पूज्य कोऽन्यस्ततो मतः ॥
 ॥ २९ ॥ केचित्कर्म बद्धत्वेन स्वभावमपरे विदुः । एके कालं परे
 देवं पुंसः काममुत्तापरे ॥ ३० ॥ एवै संक्षेपतस्तूर्कं कालज्ञानं त-
 वानधे । अधुना देशविज्ञानं वर्णयामि सुसाधनम् ॥ ३१ ॥ प्र-
 कृतेर्महर्षं यत्तद्ब्रह्माहं तत्समाप्तिः । तदेव पिंडरूपेण प्रीक्ष्यते
 व्यष्टिनामतः ॥ ३२ ॥ अनंतस्यास्ययोः किंचित्पिंडरूपं तु वर्ण्य-
 ते । यतस्त्वच्छोधनाद्योगसाधनोपकृतिर्भवेत् ॥ ३३ ॥ अत्र कर्म-

फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितं । भास्तमः सत्यमनृतं बंधो
मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥ ३४ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चैव ब्रह्मा विष्णुर्महे-
श्वरः । ऋषयो मुनयः सर्वे नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ३५ ॥ पुण्य-
तीर्थानि पीठानि भ्रमंतो शशिभास्करो । त्रैलोक्ये यानि भूता-
नि तानि सर्वाणि देहंतः ॥ ३६ ॥ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
द्रुवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् । ईशानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भ-
वाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ ३७ ॥ शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्य-
ङ्गुलात्मकम् । विद्वचेतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ॥ ३८ ॥
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः । चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वद-

१ पुरुषार्थसाधने हि साधकतमो देह एव । स च स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधाऽपि श्रीमत्पूज्य-
पादपतज्ज्यादिमहर्षिभिराख्युर्वेदप्रदर्शनेन स्थूले योगशास्त्रनिदर्शनेन सूक्ष्मश्च सशोध्यते । पूर्वा-
नतर एवापर इति पूर्वस्य स्थूलस्य विशुद्धौ समुपयुज्यते तत्रोप्याख्युर्वेदसमुदाय । अत एव
“हिताहितसुखं तु समाप्नुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमाख्युर्वेदं स उच्यते ॥
तस्यायुष पुण्यप्रतमो वेदो वेदविदा मत । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोऽभयोर्हितं ॥ सत्व-
मात्मा शरीरं च त्रयमेतत्प्रिददवत् । लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ इति
श्रीचरकसंहिताया । “सनातनत्वाद्देवानामक्षत्वात्तथैव च । तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादिपि
देहिना ॥ वाक्समूहार्थविस्तारतृप्तिरवाच्यं देहिभि । चिकित्सितापुण्यतमं न किं चिदपि
शुश्रुम्” इति श्रीसुश्रुत । तथा च पूर्व वेदकेन तद्विशुद्ध्यासूक्ष्मदेहशुद्धयै योगोपायेष्वपि भ-
वत्यधिकार इति तत्र । २ अत एव “त्रैलोक्ये यानि भूतानि तानि सर्वाणि देहंत । मेरु
खवेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारं प्रवर्तते” इति शिवसंहितायाम् । “श्रीर्षवत् शिरस्थाने केदारं तु
ललाटके । वाराणसीं महाप्राज्ञं भ्रुवोर्प्राणस्य मध्यमे ॥ भ्रुवोर्प्राणस्य यः सधिरिति जाबालकी
श्रुति । कुप्येऽत्र कुचस्थाने प्रयागो हृत्सरोरुहे ॥ चिदम्बरं च हृन्मध्यं आधारं कमलाक्षय ॥
आत्मस्य तथैवमुत्सृज्य बहिस्तीर्णानि यो व्रजेत् । करस्य स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्-
गति” इत्यादि सूत्रसंहितायाम् । देहंत देहे इति देहंत । ३ श्रीमद्भागवतम् ।
४ प्राणशब्देन स्थूलप्राणवायु सूक्ष्मा प्राणशक्त्येति द्वयमेव प्रतीयते । दर्शनशास्त्रेषु
प्राणसम्बन्धीयविस्तृतविवरणेषु प्राणशब्देनातिसूक्ष्मजीवनशक्तिरेव गम्यते । वस्तुतस्तु स्थू-
लसूक्ष्मभेदात्सगत्यानुसारतः प्राणशब्देन क्वचित्प्राणवायु क्वचिद्वा प्राणशक्तिश्च बोद्धव्या ।
विशेषविवेचनं तु सामर्थ्यदर्शने प्रष्टव्यम् । अत एव प्राणशक्तिरूपस्य “प्राणानां ग्रन्थिरसि
रुद्धो माविशान्तक” इति क्वचित् खन्नाम्ना क्वचिच्च “ऊर्ध्वं प्राणमुत्तयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण
तु जीवति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ” ॥ इत्यत्र वामननाम्ना प्राणनशक्ति उच्यते श्रुत्या । अयं
सर्वोपध्यायसग्रहः श्रीमत्पूज्यपादमगधोग्निशास्त्रवत्कथमहर्षिमतानुगृहीत एव ज्ञेयः ॥

न्ति मुनिपुङ्गवाः । द्वादशाङ्गुलमेवेति याज्ञवल्क्यमतं शुभम् ॥ ३९ ॥
 आत्मस्थमनिष्ठं विद्वानात्मस्थेनैव बन्दिना । योगाम्यासेन यः
 कुर्यात्सर्वं वा न्यूनमेव वा । स नरो ब्रह्मविष्णुष्टुः स पूज्यो योग
 विसेयः ॥ ४० ॥ आत्मस्थयन्दिनेव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ।
 आत्मस्थं मातरिभानं योगाम्यासेन निर्व्ययं ॥ ४१ ॥ देहमध्ये
 शित्तिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् । त्रिकोणं मनुजानान्तु चतुरस्रं
 चतुष्पदम् ॥ ४२ ॥ मण्डलं तत्पतङ्गननां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । त-
 न्मध्ये तु शित्ती सूक्ष्म सदा तिष्ठति पावकः ॥ ४३ ॥ देहम-
 प्येव कुत्रेति शंका चेत्तर्हि तच्छृणु । गुदाद्धि द्वापङ्गुलावूर्ध्वमथो
 मङ्गाच्च द्व्यङ्गुलात् ॥ ४४ ॥ देहमप्यं तयोर्मध्ये मनुष्याणामिती-
 रितम् । चतुष्पदान्तु इन्मध्ये तिरश्चान्तुन्दमध्यमम् ॥ ४५ ॥
 सन्दस्थानं मनुष्याणां देहमप्याश्रयाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधमा-
 यामन्तु तयाविधम् ॥ मण्डाकृतिवदाकारं भूवितं चासृगोदिभिः
 ॥ ४६ ॥ चतुष्पदां तिरश्चाञ्च जीवानान्तुन्दमध्यमम् । तन्मध्ये
 नाभिरित्युक्तो नाभौ चक्षुःसमुद्भवः ॥ ४७ ॥ द्वादशारसुतं तच्च
 तेन देहः प्रतिष्ठितः । चक्रेऽस्मिन् भ्रमते जीवः पुण्यपापप्रबोधि-
 तः ॥ ४८ ॥ तन्नु पञ्जरमध्यस्थो यथा भ्रमति भूतकः । जी-
 वश्च मूलचक्रेऽस्मिन्मधः प्राणश्चरत्यसौ ॥ ४९ ॥ प्राणारुहो भवे-
 ष्जीवः सर्वदेहेषु सर्वदा । तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्व्यग

१ न्यूनतायां सङ्ख्यायां अमरस्तत्राग्रे समता संज्ञास्ते अत एवात्र "समन्ता न्यूनमेव
 ॥ इत्युक्तम् । साङ्ख्यवत्सङ्ख्येयं क्रमयोगे न्यूनतायामापद्यमानाकामपि सिद्धी सत्यां पूर्णसम-
 त्वकामं संप्रपद्यते । २ तर्कान्वयेतामि शरीरस्याङ्गानि योगशास्त्रोक्तानुसरेण एव सङ्गच्छते । अन्त-
 र्गतज्योतिरिति विद्वत्समाप्ते एव साङ्ख्ये निगूढरत्नाभावेतामि इदं समर्थं भवति । पाश्चात्य-
 वैज्ञानिकविदोवेतन्मन्यन्ति तूष्मा शरीरतत्त्वविच्छेते (माय्स्कोप वर्णदर्शक) नैव कदा-
 चित्पूर्यते आप्तवतीति । यद्युत्तरं तूष्ममण्डपदावस्मूहा नैव वस्तुतः दर्शकक्षेत्रे वा केच
 चिरदं सङ्गच्छते । ३ नाभिरिव न्यभिः तु प्रसिद्धोत्तरमण्यो नाभिः किं तु चर्मकोशस्तुतः ।

धोर्द्धतः ॥ ५० ॥ अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
 यथावहायुसञ्चारं तथात्रादीनि नित्यशः ॥ ५१ ॥ परितः कन्द-
 पार्थेषु निरुध्यैव सदा स्थिता । मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरध्रमुखं
 गता ॥ ५२ ॥ योगकाले त्वपानेन प्रवोर्धं याति साग्निना । स्फु-
 रन्त्याहृदयाकाशात्रागरूपा महोज्ज्वला ॥ ५३ ॥ वायुर्वायुसखे-
 नैव ततो याति सुपुत्रया । कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुत्रेति प्र-
 कीर्तिता ॥ ५४ ॥ तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन्नाडिसंज्ञि-
 काः । नाडीनामपि सर्वासां मुख्या देवि ! चतुर्दश ॥ ५५ ॥
 इडा च पिङ्गला चैव सुपुत्रा च सरस्वती । वारुणी चैव पूषा च
 हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ५६ ॥ विश्वोदरी कुहूश्चैव शङ्खिनी च
 पयस्विनी । अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ॥ ५७ ॥
 तासां मुख्यतमास्ति स्रस्ति स्रप्तेकोत्तमोत्तमा । मुक्तिमार्गेति सा
 प्रोक्ता सुपुत्रा विश्वधारिणी ॥ ५८ ॥ कन्दस्य मध्यमे देवि सु-
 पुत्रा च प्रतिष्ठिता । पृष्ठमध्ये स्थितेनास्या सह मूर्ध्नि व्यवस्थि-
 ता ॥ ५९ ॥ मुक्तिमार्गे सुपुत्रा सा ब्रह्मरन्ध्रे प्रकीर्तिता । अव्यक्ता
 सा च विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ॥ ६० ॥ इडा च पि-
 ङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे । इडा तस्याः स्थिता स-ये
 पिङ्गला दक्षिणे तथा ॥ ६१ ॥ इडायां पिङ्गलायाञ्च चरतश्चन्द्र-

१ एषा हि नाडी सर्वश्रेष्ठा । अन्त्यन्तरमेवास्या ग्रन्थिरूपेण पद् चक्राणि विद्यन्ते यानि हि
 कुण्डलिनीशक्तेरुर्ध्वगमनमार्गस्य षड्विधस्वरूपाणि ज्ञातव्यानि । अत एव “ऊर्ध्वगा नाडी
 सुपुत्राख्या” इति मै० श्रुतिः । “तत्र नाडी सुपुत्रा तु” । इति सु० श्रुतिः । “तत्र नि-
 हितपद्मचक्रम्” । इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “सुपुत्राया शिवो देव इडाया देवता
 ह्नि ॥ पिङ्गलाया विरिञ्चि स्यात्सरस्वत्या विराण्णुने ॥ ” इत्यादि श्रीसूतसहितायाम् ।
 ३ श्रीगुरोरुपदेशेनैव एतेषा सूक्ष्मनाडीसमूहानां संपूर्णं विवरणं परिज्ञातुं शक्यते, योग-
 साधनेन चान्तर्दृष्टौ समुपपन्नाया नाडीनामेतासामाकारादयः सम्यगेव दृष्टिगोचरा भवन्ति ।
 ४ अत एव “शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मुहूर्तानमभिनि सृतीका । तयोर्ध्वमायत्र-
 मृतत्वमेति विज्जगत्या उत्क्रमणे भवन्ति” ॥ इतिश्रुतिः ॥

भास्करो । इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रवि स्मृतः ॥६२॥
 चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते । विषमार्गो रवेर्मा-
 र्गः सोममार्गोऽमृतं स्मृतम् ॥६३॥ तावेव दधतः सर्व्वं कालं रा-
 त्रिन्दिवात्मकम् । भोजी सुपुत्रा कालस्य गुप्तमेतदुदाहृतम् ॥६४॥
 एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिरास्त्वभ्याम् तास्यपि । यथाभ्यत्यदले
 तद्वत्पद्मपद्मेषु वा शिराः । नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्त
 पोषणे ॥ ६५ ॥ प्राणोऽपानः समानध्वोदानो व्यामस्तथैव च ।
 नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ६६ ॥ एते नाडीषु
 सर्वासु चरन्ति दश वायवः । एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्रा-
 णादयः स्मृताः ॥ ६७ ॥ तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरो
 समे । प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्व्वप्राणमृतां सदा ॥ ६८ ॥ आस्य
 नासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यमे । प्राणा छयमिति प्राहुः
 पादाङ्गुष्ठे च के चन ॥ ६९ ॥ अभ्यधोर्ध्वश्च कुण्डल्याः परिवः
 प्राणसंज्ञकः । छन्नेषु तेषु गात्रेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७० ॥
 व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकाव्यां गुल्फयोरपि । प्राणे गले
 स्फिचो देशे विद्यत्यत्र न संशयः ॥ ७१ ॥ अपाननिलयं के
 चिद्वक्ष्येऽङ्गुलिजानुषु । उदरे वृषणे कव्यां जले नाभौ बद्धन्ति हि ॥
 ७२ ॥ गुदाभ्यांभारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रमञ्जनः । स्थाने
 ध्वेतेषु सततं प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७३ ॥ सदानः सर्व्वसन्धि-
 स्थः पादयोर्दिस्तयोगवि । समानः सर्व्वगात्रेषु सर्व्वं व्याप्य व्य-

१ अत एव इहा गुरु नामेन विज्ञेय इतिनेन तु । इत्यादि तु भुक्ति ।
 २ अत एव 'एष मरुत्वात् बहुम् इति मे भुक्ति । "गात्रयोऽस्यस्यस्य सहास्यमि ।
 इति च भक्ति । ३ अत एव "बोऽस्य प्राहुर्नृपि स प्राण्य" बोऽस्य इतिभ्यमुटि स
 व्यानः" "बोऽस्य अन्विभ्युटि सोऽपानः" "बोऽस्यादङ्गुलिः स समानः" "बोऽसि-
 तीतः समे नभ्यमिति मयान्तः" "अथ बोऽस्याङ्गु स्फुट स उदरः" "इति प्राणः प्रे-
 तिगः" "बोऽप्राप्ति स प्राणः" "बोऽप्राप्ति नरो प्राणः" अथ्यं प्राणमुत्तरवचने प्रस-
 गस्यति" इत्यादि भक्तिः ।

वस्थितः ॥ ७४ ॥ भुक्तं सर्वं रसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ।
 हासप्रतिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु सञ्चरन् ॥ ७५ ॥ समानवायुरेवैकः
 सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः । अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकले-
 वरे ॥ ७६ ॥ नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
 तुन्दस्थं जलमन्नञ्च रसानि च समीकृतम् ॥ ७७ ॥ तुन्दमध्ये
 गतः प्राणस्तानि कुर्व्यात् पृथक् पृथक् । पुनरग्नौ जलं स्थाप्य
 अन्नादीनि जलोपरि ॥ ७८ ॥ स्वयं ह्यपानः सम्प्राप्य तेनैव
 सह मारुतः । प्रयाति ज्वलनं यत्र देहमध्यगतं पुनः ॥ ७९ ॥
 वायुना दीपितो वह्निरपानेन शनैः शनैः । ततो ज्वलति विप्रे-
 न्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥ ८० ॥ ज्वालाभिर्ज्वलितस्तत्र प्राणेन
 प्रेरितस्ततः । जलमत्युष्णमकरोत्कोष्ठमध्यगतं तदा ॥ ८१ ॥
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् । ततः सुषुप्तमकरोद्-
 ह्निः सन्तप्तवारिणा ॥ ८२ ॥ स्वेदमूत्रे जलं स्याता वीर्यरूपं
 रसो भवेत् । पुरीषमन्नं स्याद्देवि प्राणः कुर्व्यात् पृथक् पृथक् ॥
 ॥ ८३ ॥ समानवायुना सार्द्धं रसं सर्वेषु नाडिषु । व्यापय-
 ष्छ्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥ ८४ ॥ व्योमरन्ध्रैश्च नवभि-
 र्विष्णुत्राणां विसर्जनम् । कुर्वन्ति वायवः सर्वं शरीरेषु शरीरि-
 णाम् ॥ ८५ ॥ निश्वासोच्छ्वासरूपेण प्राणकर्म समीरितम् ।
 अपानवायोः कर्मेतद्विष्णुत्रादिविसर्जनम् ॥ ८६ ॥ हानोपादा-
 नचेष्टादि व्यानकर्मेति चेप्यते । उदानकर्म तच्चोक्तं देहस्थोन्न-
 यनादि यत् ॥ ८७ ॥ पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तित-
 म् । उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्म समीरितम् ॥ ८८ ॥ नि-
 मीलनादि कूर्मस्य क्षुत्तृष्णे कृकरस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे त-
 न्द्राकर्मेति कीर्तितम् । धनञ्जयस्य शोषादि सर्वं कर्म प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ८९ ॥ शाल्वैवं नाडिसंस्थानं वायूनां स्थानकर्म च ।
 विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥ ९० ॥ नाडीपुञ्जं स-

दासारं नरभावं महायुने । समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्य-
वधारय ॥ ११ ॥ अंशरीरं शरीरेषु महान्तं विमुमीश्वरम् । आ-
नन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ १२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां देशम्भालम्बनेन नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

प्राणायामवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ प्राणायामपयेदानीं प्रवक्ष्यामि वि-
धानतः । समाहितमनास्त्वच्च क्षुण्ण देवि वरानने ॥ १ ॥ प्राणा-
पानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः । प्राणायाम इति प्रोक्तो
रेषैषूरककुम्भकैः ॥ २ ॥ वर्णत्रयात्मका येते रेचपूरककुम्भकाः ।
य एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तस्ययः ॥ ३ ॥ इडया वायु-
मारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् । शनैः षोडशभिर्मन्त्रैरकारं तत्र
सस्मरेत् ॥ ४ ॥ धारयेत्पूरित पश्चाच्छतः पट्या च मात्रया ।

१ अथ एव शक्तीर्न करिष्यन्मनस्येवमस्थितम् । महान्तं विमुमत्प्रानं मत्वा धीरो न
शोचति ॥ इत्यसि काण्डकमुक्तिः । २ इदानीं दशमाध्यायोक्तं योगनिषु क्रमप्राप्तं प्रणा
वायवमर्चं कर्तुं पुनस्तपक्रमते प्रणवाध्याममिति संपूर्णमाध्यायेन । ३ अथ एव “तस्मिन्मति
श्रुतप्रपत्तयोर्मतिविच्छेदः प्रणवाध्यामः इति योगवर्त्मनः । “प्राणैरेषु ततः स्थिता इमेऽपु
मुसमाहितः । प्राणवायवमर्चं कृत्वा ध्यायेत्तत्प्रायमिति श्रुतिः । इति पूज्यपाददेवीविष्णुवृत्तिः ।

विद्वत्तः स्वाम्य समं करीरं हृषीमित्राणि ममता ममिषेत् । अयोद्वयेन प्रतरेत् विद्वान्
कोठमिति समर्थं न मन्वाचमने” । “प्राणान् प्रतिष्णोह संपुच्छयेह इवेमे प्राणे तस्मिन्मर्चो-
पकृषीत् । हुह्यभ्युक्तमिव गच्छेत् विद्वान् मतो धारयेताऽऽमराः” ॥ “समे हृषी कर्क
राक्षिहृषानुभविर्भितो हृष्यजन्ममवादिमिः । मनोऽन्कृते न तु चक्षुरीदने सुहृन्मिवाता-
मन्वे प्रयोजयेत्” ॥ इत्यसि मुक्तिः ॥ “प्राणायामाश्चः प्रोक्ताः । इति मयि मुक्तिः ।
४ तस्मिन्मर्चने मात्रकन्दो मात्रासन्दर्भसमालम्बः पुक्तिगोऽप्यार्थो दृश्यते ।

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ५ ॥ यावद्वा शक्यते
 तावद्धारणं जपसंयुतम् । पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्राणं बाह्यानिहा-
 न्वितम् ॥ ६ ॥ शनैः पिङ्गल्या देवि द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
 प्राणायामो भवेदेवं पुनश्चैवं समम्यसेत् ॥ ७ ॥ ततः पिङ्गल्या-
 पूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा । मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् सुस-
 माहितः ॥ ८ ॥ पूरितं धारयेत् प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् । ज-
 पेदत्र स्मरन् मूर्तिं मकाराख्यं महेश्वरम् ॥ ९ ॥ यावद्वा शक्यते
 पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम् । एवमेनं पुनः कुर्प्यादिडया पूर्ववत्
 प्रिये ॥ १० ॥ यद्वा प्राणं समारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् । प्रण-
 वेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥ ११ ॥ गायत्रीं वा ज-
 पेद्विप्रः त्रिवारं प्राणसंयमे । पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्प्यात्पुनश्चैवं
 त्रिसन्धिषु ॥ १२ ॥ यद्वा समम्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ।
 प्राणसंयमने पश्चाज्जपेत्तद्दिशतिद्वयम् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणः श्रुति-
 सम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा । स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं
 न कदा च न । केचिज्जनहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिक-
 म् ॥ १४ ॥ द्विजवत्क्षत्रियस्याक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १५ ॥
 वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् । प्राणसंयमने
 देवि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ १६ ॥ नमोऽन्तं शिवमन्त्रं वा वै-
 ण्णवं वा तथा बुधैः । मन्त्रं समम्यसेच्छूद्रो लौकिकं विविपूर्वक-
 म् ॥ १७ ॥ प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्दिशतिद्वयम् । न वैदिकं

१ जीवानामुद्धारार्थं योगाचार्यैरष्टविधा एव प्राणायामक्रिया समुपदिष्टास्तासां विस्तृत-
 विवृतिर्ग्रन्थकारप्रणीते “हठयोगसंहिता” ख्यग्रन्थे द्रष्टव्या । अष्टविधकुम्भकेष्वत्र “संहिता”
 नामक एव सुवसाधनप्राणायामो वर्णितः स च पूज्यपादश्रीयोगिनाज्ञवल्क्यमतानुसारेणेति
 बोध्यम् । २ नित्यकर्मानुष्ठायिना साधकानामुपकारार्थेन तिस्रन्वयोपासनाविधिप्रसंगादयं सु-
 साध्यप्राणायामविधिगवि सर्वसाधारणसुखसाध्यः अर्हति । तदन्यास्तु प्राणायामा बाहुल्ये-
 नगुरूपदेशमुपलभ्यैवानुष्ठेयाः । एव यद्वा प्रकरेण वर्णितः प्राणनिष्क्रमण त्रिभिः प्राणायामै-
 र्ध्यात् इत्यर्थः ।

अपेक्षुद्रा स्त्रियश्च न कदा च न । स्याद्यमस्यस्य वैश्यस्य के-
 विदिच्छन्ति वेदिकम् ॥ १८ ॥ सन्मयोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या
 प्रणवेन वा ॥ १९ ॥ प्राणसंयमनं कुर्वाद्वात्मनो वेदपारगः ।
 नित्यमेव प्रकुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश ॥ २० ॥ अपि घृण
 हनं मासात् पुनस्त्यहरहः कृताः । प्रतुप्रयात् पुनन्त्येव जन्मा
 न्तरकृतादयात् ॥ २१ ॥ संवत्सरात् प्रभवधात् तस्माभित्यं सम-
 म्यसेत् । योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये । प्राणसंयम-
 नेनैव सर्वं मुक्ता भवन्ति हि ॥ २२ ॥ बाष्पादापूरणं वायोरुदरे
 पूरको हि सः ॥ २३ ॥ सम्पूर्णकुम्भबद्वायोर्धारणं कुम्भको
 भवेत् । बहिर्पत्रेचनं वायोरुदरात्रेचकश्चसः ॥ २४ ॥ प्रस्वेद-
 जनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कस्ये च मध्यमः प्रोक्त-
 रत्पाने चोत्तमो भवेत् ॥ २५ ॥ पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुच-
 यसम्भवः । सम्भवत्युत्तमे देवि प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २६ ॥
 प्राणे निहीने तेनैवं देहस्यान्तस्ततोऽधिके । देहध्वोचिष्ठे तस्य
 कृतासनप्राग्रहः ॥ २७ ॥ निश्वासोष्मासकौ तस्य न विद्येते
 कथञ्चन । देहे यदापि तौ स्यातां स्वाभाविकयुगावुभौ ॥ २८ ॥
 तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोद्यमेन हि । तयोर्नाशे समर्थः
 स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥ २९ ॥ स्पर्शं कृत्वा बहिर्बाह्यौश्च
 ध्रुवैवान्तरे ध्रुवोः । प्राणायामो समो कृत्वा नासाम्यन्तरचारि-
 णौ ॥ ३० ॥ यदेन्द्रियमनोबुद्धिर्भुनिर्मासपरायणः । विगतेष्ठाभय-
 श्लेषो यः सदा मुक्त एव सैः ॥ ३१ ॥ रेशकं पूरकं मुक्त्वा सुखं
 यदायुधारणम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः
 ॥ ३२ ॥ विरेक्याऽऽपूर्य्य यः कुर्वात्स वै संहितकुम्भकः । संहितं

१ तेनैव संहितामन्त्रायणायामेनैवैव-
 सिद्धिः । २ अष्टात्मस्य केवलिकायां प्राणायामस्त्वेवं समस्तस्य किञ्चाऽप्युत्तरः । श्रीमत्
 गवईतासम् ।

केवलश्चापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ ३३ ॥ यावत्केवलसिद्धिः स्या-
त्सहितं तावदभ्यसेत् ॥ ३४ ॥ केवले कुम्भके सिद्धे रश्चपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते । मत्तोलयत्वं लभते
पलितादि विनश्यति ॥ ३५ ॥ मुक्तेरयं महामार्गो मकाराख्योऽ-
न्तरात्मनः । नादश्चोत्पादयत्येष कुम्भकः प्राणसंयमः ॥ ३६ ॥
प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणविधारणम् । एष प्राणजयोपायः सर्व-
मृत्युप्रघातकः ॥ ३७ ॥ किञ्चित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि
तत्त्वतः । बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ३८ ॥
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः । धारयेन्मनसा प्राणं
सन्ध्याकाले च सर्वदा ॥ ३९ ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्योगी
जितश्रमः । नासाग्रे धारणं देवि वायोर्ध्वजयकारणम् ॥ ४० ॥
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये तु धारयेत् । शरीरं लघुतां याति
पादाङ्गुष्ठे तु धारणात् ॥ ४१ ॥ वायुं रसनयाकृष्य यः पिबेत्सततं
नरः । श्रमदाहौ न तस्यास्तां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४२ ॥ तथा
यस्तु पिबेद्वाह्ने सन्ध्योरुभयोरपि । त्रिमासात्तस्य कल्याणि
जायते वाक्सरस्वती ॥ ४३ ॥ षण्मासाभ्यासयोगेन महा गैः
प्रमुच्यते । आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ॥ ४४ ॥
क्षयरोगादयः सर्वे नश्यन्तीत्यपरे विदुः । जिह्वायां वायुमा-
नीय जिह्वामूले निरोधयेत् ॥ ४५ ॥ यः पिबेदमृतं विद्वान् स-
कलं भद्रमश्नुते । आत्मन्यात्मानमिडया समानीय ध्रुवोऽन्तरात्
॥ ४६ ॥ पिबेद्यन्निदशाहारं व्याधिभिः स प्रमुच्यते । मासमेकं
त्रिसन्ध्यासु जिह्वाया व्याप्य मारुतम् ॥ ४७ ॥ पिबेद्यस्तुन्दमध्ये
वा नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा । नाडीम्या वायुमारोप्य नाभौ
वा तुन्दपार्श्वयोः । घटिकैकां वदेयस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते

१ एतानि योगसाधनानि योगक्षीशलसमूहाश्रोतरूपा श्रीगुरोरुपदेशमुपलभ्यैवानुष्ठेय ।
भाषाप्रयुक्तशब्दमेव केवलमनुश्रुत्य साधनाना प्रकृतिस्वरूपमैव निर्णेतुं शक्यते ॥

॥ ४८ ॥ धारयेद्वत्सराद्धं वा तदद्धं वा प्रभञ्जनम् ॥ ४९ ॥ पिवेष-
स्त्रिदशाहारं धारयेज्जुन्दमध्यमे । गुल्मप्लीहोदराभ्यान्वे त्रिदोषज-
नितास्त्रया ॥ ५० ॥ तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य
वै । स्वरा सर्वे विनश्यन्ति विपाणि विविधाम्यपि ॥ ५१ ॥
बहुनोक्तेन किं देवि पश्चिदादि विनश्यति । एवं वायुजयोपाया
प्राणस्य तु वरानने ॥ ५२ ॥ शक्यमासनमास्थाय समाहितमना-
स्तथा । करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ॥ ५३ ॥ अपान
मूर्द्धमाकृष्य प्रणवेन समाहितः । वस्तिमण्ये निरुध्यैव प्राणं तत्रैव
धारयेत् ॥ ५४ ॥ बद्धिस्थाने निरुध्यैव प्राणं तत्रैव धारयेत् । इत्वा
भ्यां राधयेत्सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ५५ ॥ अङ्गुष्ठाम्यामुभं
आत्रे तर्जनीम्या चक्षुषी । नासापुटौ च मध्याभ्यां प्रच्छाद्य क-
रणानि वै ॥ ५६ ॥ आनन्दाविर्भवं यावद्यावन्मूर्द्धनि धारयेत् ।
प्राणः प्रयात्मनेनैव ततस्त्वायुर्विधातकृत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे सुषु-
म्नायां मृणाळान्तरतन्नुवत् । नादोत्पत्तिस्त्वेनैव शुद्धस्फटिकसं-
क्षिप्ता ॥ ५८ ॥ आमूर्ध्वोत्तरे नादो धीणादण्डवदुत्थितः ।
शङ्खध्वनिनिभस्त्वादो मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ५९ ॥ श्वोमरघ्नो
नादे गिरिप्रस्वर्णं यथा । श्वोमरन्ध्रे गते वायो विधं चात्मनि
संस्थिते । तद्वानन्दी भवेदेही वायुस्त्वेन जितो भवेत् ॥ ६० ॥ यो
गिनस्त्वपेर ह्यथ वदन्ति समचेतसः । प्राणायामपराः पूता रेषू-
रकवर्जिताः ॥ ६१ ॥ दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीधनीं पीडयेच्छनैः ॥
॥ ६२ ॥ अधस्तादुभयो गुल्फां सम्योपरि च दक्षिणम् । जङ्घार्धो-
रन्तरे ऋषि निदिच्छं बन्धयेद्दृढम् ॥ ६३ ॥ समग्रविशिष्टः कायः
समपृष्ठः समोदरः । नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्मृपरि स्थितम्

१ श्वोमरघ्नं पञ्चविंशतिविधा श्वोमरघ्नं वर्जिता । सर्वविधा ताः श्रीपुरोहपरोक्षेनैव सि-
द्धयिष्याः । श्वोमरघ्नं पञ्च श्वोमरघ्नं वर्जिता ता हि नादमूर्ध्वोत्तरे प्रकटयिष्यं भूतमुपकारिणं
च तावद्विनाम् ॥ १ पदमिति शेषः ।

॥६४॥ धारयन्मनसा सार्द्धं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । आसनेऽनन्य-
 धीरास्ते द्विजो रहसिं नित्यशः॥६५॥ क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्
 प्रणवाक्षरम् । वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरता नराः ॥
 ॥६६॥ शैवं वा वैष्णवं वापि व्याहरन्नन्यमेव च । आसनेऽनन्य-
 धीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयेत् ॥ ६७ ॥ आयुर्विघातकृत्प्राण-
 स्त्वेनेनाग्रिकुलं गतः । धूमध्वजजयं यावन्नाऽन्यधीरेवमभ्यसेत्
 ॥६८॥ धारणं कुर्वतस्तस्य वह्निस्थानं प्रभञ्जनः । देहश्च लघुतां
 याति जठराग्निश्च वर्द्धते ॥ ६९ ॥ दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मिन्मनसारो-
 प्य मारुतम् । मन्त्रमुच्चारयन् दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥७०॥
 यावन्मनोलयस्तस्मिन्नाभौ सवितुमण्डले । तावत्समम्यसेद्विद्वा-
 न्नियतो नियतासनः ॥ ७१ ॥ एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव
 मारुतः । कुण्डली याति वह्निस्तु दहत्यत्र न संशयः ॥ ७२ ॥
 सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुनातिप्रसारितः । प्रसार्य फणभृद्भोगं
 प्रबोधं याति तं तदा ॥७३॥ प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन्नाभिमूले तु च-
 क्रिणि । ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७४॥ सम्प्राप्ते
 मारुते तस्मिन् सुषुम्नाया वरानने । मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये
 धारयेत्सुधीः ॥७५॥ हृदयात्कण्ठकूपे च भ्रुवोर्मध्ये तु धारयेत् ।
 तस्मादारोग्य मनसा साग्नप्राणमनन्यधीः ॥ ७६ ॥ धारयेद्ब्रह्मो-
 न्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । पूरयेन्मारुतं व्योम्नि साङ्गो-
 पाङ्गकलेवरे । एवमात्मा च दीप्येत यथा व्योम्नि विकर्तनः ॥७७॥

१ प्राणायामोपयोगिन्यो योगशक्तिवृद्धिर्त्यर्थं मुद्रा बहुविधा महर्षिभिः परमपुण्यैः स-
 र्ववर्णिता । तासां निरुक्तविधित्तिर्ग्रन्थकारप्रणीने इष्टयोगसहिताभ्युपगम्ये द्रष्टव्या । अत्र तु
 कानिचिदेवापरणि सुशोध्यमुक्तकौशल्यानि वर्णितानि । प्राणायामक्रियया हि साधकः शनैः
 प्राणवायुं वशमानेतुं शक्नोति । परन्तु सा योगाभ्यासशक्तिवर्द्धकत्वाद्योगिना साधकानां वि-
 शिष्टहितसंपादिका भवति । इमां प्राणायामसंज्ञायामूतां मुद्रादिक्रिया श्रीमत्प्रतीक्ष्यचरणमहर्षि-
 योगियाश्रयत्वात् सगृहीता ।

योगैः प्राणान् सिद्धमुच्यते सर्वं समोचरेत् ॥ ७८ ॥ एकाक्षरं
परं ब्रह्म ध्यायन् प्रणवमीश्वरम् । संभिष्य मनसा मुग्धं ब्रह्म-
रन्ध्रं समाधिना ॥ ७९ ॥ प्राणमुन्मोचयेत्पञ्चाम्महाप्राणे च म-
ध्यमे । देहादीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ॥ ८० ॥ आकाशे
परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्विया । ब्रह्मैवासी भवेद्देवि न पुन-
र्जन्मभागभवेत् ॥ ८१ ॥ तस्मात्स्वप्नं वरारोहे नित्यकर्म समाचर ।
सम्प्राकाशेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८२ ॥ प्राणायामपराः
सर्वे प्राणायामपरायणाः । प्राणायामैर्विद्वन्ना ये ते यान्ति परमां
गतिम् ॥ ८३ ॥ प्राणायामादृते नान्यचारकं नरकादपि । संसारार्ण-
वमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥ ८४ ॥ तस्मात्स्वं विधिमार्गेण
नित्यकर्म समाचर । विभिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८५ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां प्राणायामवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

प्रत्याहारवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि
हि जोषमे । प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वाम्यन्तराणि च ॥ १ ॥
जीवानां मङ्गलायाम् भक्तिमार्गोपदेशकैः । अङ्गानि यानि प्रोक्तानि

१ अत एव इति चत्वारि इत्येवम् नादृष्टतासां पूर्वोक्तमिति सूचितम् । नवोर्ध्वमन्त्रकम्
तत्त्वमेति विष्णुगन्ता कथ्यमाने भवति । 'तस्य हितस्य इत्येवमप्यत्र प्रचोदत तेन प्रवेष्टेनैव
मग्न्या मिच्छामहे । इत्यादि मुनि । २ अथपि अयमन्तराणि पूर्वोक्त इति वाग्व्यादिप्रत्यक्षा-
त्तरंगत्वं योगसुप्रसंगं तत्रापि "अतः संहरते चार्थं कुर्मोऽगमिन् सर्वज्ञः" । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थ-
स्वगतस्य प्रज्ञा प्रतीक्षिता ॥ इत्यादि श्रीमन्निरुद्धस्य स्थितप्रज्ञस्य चत्वारि चत्वारि प्रत्यक्ष-
तन्मात्रमस्य आन्तरिककर्म प्रत्याहारवर्णनमिति श्रीमन्निरुद्धस्य स्थितप्रज्ञस्य चत्वारि चत्वारि प्रत्याहार-
प्रत्यक्षरस्य प्रतीक्षितं तत्राद्यमनुसन्धियुच्यते ।

गौण्या भक्तेर्हि साधने ॥ २ ॥ देवानां दर्शनं सेवा श्रवणं नाम-
कीर्तनम् । अङ्गान्येतानि सर्वाणि प्रत्याहाराख्यसाधने ॥ ३ ॥
अन्तस्तत्त्वाधिकारे हि द्वारं पूजापरायणे । प्रत्याहारक्रिया सैषा
योगजा परमा मता ॥ ४ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्व-
भावतः । बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥ यद्य-
त्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मानि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो
योगाविद्भिर्महात्माभिः ॥ ६ ॥ कर्माणि यानि नित्यानि विहि-
तानि शरीरिणाम् । तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्वहिर्विना ॥ ७ ॥
प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् । प्रत्याहारे प्रशस्तं
यत्सेवितं योगिभिः सदा ॥ ८ ॥ अष्टादशसु यद्वायोर्मर्मस्था-
नेषु धारणम् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते
॥ ९ ॥ अश्विनौ तु यथा ब्रूतां देवि देवभिषग्वरौ । मर्मस्था-
नानि सिद्धयर्थं शरीरे योगमोक्षयोः । तानि सर्वाणि वक्ष्यामि
यथावच्छृणु सुव्रते ॥ १० ॥ पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्ये
तथैव च ॥ ११ ॥ चित्त्यौ मूले च जान्वोश्च मध्ये चौरुह्यस्य
च । पायुमूलं तथा पश्चाद्देहमध्यश्च मेढूकम् ॥ १२ ॥ नाभिश्च
हृदयं देवि कण्ठकूपस्तथैव च । तालुमूलश्च नासाया मूलं चारुणो-
श्च मण्डले ॥ १३ ॥ भ्रुवोर्मध्यं ललाटश्च मूर्ध्ना च मुनिपुङ्गवे । म-
र्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥ १४ ॥ पादाङ्गुष्ठा-
श्च गुल्फं हि सार्द्धाङ्गुलचतुष्टयम् । गुल्फाज्जङ्घाया मध्यन्तु विज्ञेयं
तदङ्गुलम् ॥ १५ ॥ जङ्घामध्याच्चित्तेर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।

१ अत एव “स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥”
इति योगदर्शनम् । “प्राणायाम प्रत्याहारः” इति मै० श्रुतिः । २ देवानां तन्मूर्तिचित्र-
पटादीनाम् । ३ एतानि मर्मस्थानानि श्रीगुरोरोपदेशेनैव सम्यक् ज्ञातुं शक्यन्ते । क्रियास-
मुद्भूतं तेषु मुद्राभ्यासेनैव तसाध्यते । योगशास्त्रोक्तानुविधानु प्रत्याहारक्रियास्वप्न कति-
चिदेव सुषसाध्यक्रिया सर्वाणिता ।

चितिमूलाद्वरारोहे जानु स्यादङ्गुलद्वयम् ॥ १६ ॥ जम्बोर्नवाङ्गुलं
 प्राङ्मुखमर्घ्यं मुनीश्वराः । ऊरुमध्याक्षपा देवि पायुमूलं
 दंशाङ्गुलम् ॥ १७ ॥ देहमर्घ्यं तथा पायोर्मूलात्सार्द्धाङ्गुलद्वयम् ।
 देहमध्याक्षपा मेढ्रं तद्वत्सार्द्धाङ्गुलद्वयम् ॥ १८ ॥ मेढ्राभाभिर्म
 विधेया देवि सार्द्धदंशाङ्गुलम् । चतुर्दंशाङ्गुलं नाभेः इन्मध्यञ्च
 वरानने ॥ १९ ॥ पङ्कजमङ्गुलं इन्मध्यात्कण्ठकूर्पं तथैव च । कण्ठ
 कूर्पाञ्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ २० ॥ नासामूलं तु जि
 ह्वाया मूलासु चतुरङ्गुलम् । नेत्रस्थानञ्च सम्मूलादर्द्धाङ्गुलमिती
 प्यते ॥ २१ ॥ तस्मादर्द्धाङ्गुलं विद्धि श्रुवोरन्तरमात्मनः । कलाटा
 र्घ्यं श्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलत्रयम् ॥ २२ ॥ कलाटाङ्गुलमसं
 ग्रन्तं मङ्गुलत्रयमेव तु । स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत्
 ॥ २३ ॥ स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः । सर्वे रोगा
 विनश्यन्ति योगः सिध्यति तस्य वै ॥ २४ ॥ वदन्ति योगिनः के
 चिद्योगेषु कुशला नराः । प्रत्याहारं वरारोहे ऋणु स्वं तद्वदाम्य
 हम् ॥ २५ ॥ सम्पूर्णकुम्भबद्धायुमङ्गुलान्मूर्ध्नि मध्यतः । धारयन्
 निष्ठं बुध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥ २६ ॥ ध्योमरन्ध्रात्समाकृष्य
 कलाटे धारयेत् पुनः । कलाटाद्यायुमाकृष्य श्रुवोर्मध्ये निरोधयेत्
 ॥ २७ ॥ श्रुवोर्मध्यासु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् । जिह्वा
 मूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥ २८ ॥ कण्ठमूलासु
 हृदमध्ये हृदयाभाभिर्मध्यमे । नाभिर्मध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्रासु देह
 मध्यमे ॥ २९ ॥ देहमध्यादुदे देवि गुदादेयोरङ्गुलके । ऊरु
 मूलाद्योर्मध्यं तस्माज्जाग्रोर्निरोधयेत् ॥ ३० ॥ चितिमूले च
 तं तस्माज्जह्मयोर्मध्यमे तथा । जह्मयामध्यात्समाकृष्य गु

ल्फमूले निरोधयेत् ॥ ३१ ॥ गुल्फाद्बुधयोर्देवि पादयोस्तन्निरोध-
 येत् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः । सर्वपापवि-
 शुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥ ३२ ॥ एतच्च योगसिद्धयर्थमगस्त्ये-
 नापि कीर्तितम् । प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ॥ ३३ ॥
 नाडीभ्यां वायुमापूर्य्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । धारयेद्युगपत्सो-
 ऽपि भवरोगादिमुच्यते ॥ ३४ ॥ पूर्ववद्वायुमारोप्य हृदये व्योम्नि
 धारयेत् । सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपदं नरः । व्याधयः किं
 पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥ ३५ ॥ नासाभ्यां वायुमारोप्य
 पूरयित्वादरस्थितम् । भ्रुवोर्मध्ये दृशौ पश्चात्समारोप्य समाहितः
 ॥ ३६ ॥ धारयेत्क्षणमात्रं यः सोऽपि याति परं पदम् ॥ ३७ ॥ भो-
 जनान्ते श्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा
 चेत्स्यात्को न मुच्येत बन्धेनात् ॥ ३८ ॥ जगच्चक्ष्यते सर्वं प-
 श्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्धिर्महात्मभिः
 ॥ ३९ ॥ किं पुनर्बहुनोक्तेन नित्यकर्म समाचरन् ॥ ४० ॥ आ-
 त्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्यात्सुपुन्नया । यावन्मनोलयस्तस्मिन्
 तावत्संयमनं कुरु ॥ ४१ ॥ देव्युवाच ॥ भगवन् ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्व-
 शास्त्रविशारद । केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे त्वं वद प्रभो
 ॥ ४२ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा । ता समालो-
 क्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥ ४३ ॥ श्रीश्रीपद्मसूदन उवाच ॥
 विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः । यमैश्च नियमैर्युक्तः स-
 र्वसङ्गविवर्जितः ॥ ४४ ॥ कृतवियो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः
 ॥ ४५ ॥ स्वाश्रमस्थः सदाचारो विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः । तपोवनं

१ दृष्टान्तत्रिकेऽपि चित्तस्य पूर्वापमुक्तविषयेभ्यो निश्चली तदानीमेव पुनस्तेषु यथा समु-
 खीभवन् नानुभूयते तथा प्रत्याहारसिद्धौ सर्वदैव तादृशेषावस्थानं भवतीति प्रत्याहारफ-
 लम् । २ अत एव “मनसो निग्रहायत्तममय सर्वयोगिनाम् । दुःखंश्च प्रबोधश्चाप्यक्षय-
 शान्तिरेव च ॥ उपायेन निगृह्ययाद्विद्विष कामयोगिनो । लये सम्बोधये चित्तं विक्षितं श-
 मयेत्पुनः ॥ सकप्रायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत्” । इत्यादि श्रुतिः ।

सुसंप्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥ ४६ ॥ तत्र रम्ये शुभो देशे
 ब्रह्मघोषसमन्विते । स्वधर्म्मनिरते शान्तेर्ब्रह्मविद्धिः समावृते ॥
 ॥ ४७ ॥ वारिभिश्च सुसम्पूर्णं पुष्पैर्नानाविधैर्युते । फलमूलेभ्य
 सम्पूर्णं सर्वकामफलप्रदे ॥ ४८ ॥ देवाश्रमे वा नद्यां वा ग्रामे वा
 नगरेषु वा । सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥ ४९ ॥ त्रि-
 कालस्नानसंयुक्तः स्वधर्म्मनिरतः सदा । वेदान्तश्रवणं कुर्वन्स्वस्मि-
 न्योगं समम्यसेत् ॥ ५० ॥ केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसं-
 युताः ॥ ५१ ॥ त्रिजने निलये रम्ये वातातपविद्यार्जिते । विष्णु
 कर्मसंयुक्तः शुचिर्मूत्वा समादित ॥ मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धरः सि-
 तमस्मधरः सदा । मृदासनोपरि कुशान् सम स्थाप्याश्वाऽजिनम् ॥
 ॥ ५२ ॥ विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः । इष्टदेवं गुरुं
 नत्वा तप्त आरम्य चासनम् ॥ ५३ ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि
 जितासनगतः स्वयम् । समग्रीवशिरःपायः संवृत्तास्यः सुनिश्चलः
 ॥ ५४ ॥ नासाग्रदक्षः सदा सम्यक् सम्ये न्यस्येत्तरं करम् । नासाग्रे
 शशमृद्विन्वं ध्यात्स्नाञ्जालविराजितम् ॥ ५५ ॥ सप्तमस्य तु धर्मा-
 स्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् । स्वस्तममृतं पदयजेन्नाभ्यां सुसमादितः
 ॥ ५६ ॥ इडायां वामुमारोप्य पूरयिष्वोदरं ततः । ततोऽग्निं देहम-
 ध्यस्थं ध्यायन् वृषाणावलीयुतम् ॥ ५७ ॥ रेफश्च बिन्दुसंयुक्त-
 मभिमण्डलमुतम् । ध्यायन् विरेचयेत्पश्चात्पुनर्दं पिङ्गल्या पुन-
 ॥ ५८ ॥ पुनः पिङ्गल्यापूर्य्य प्राणं वसिष्ठतः सुधीः । पुनश्च रेव
 येद्धीमानिहया च शनैः शनैः ॥ ५९ ॥ त्रिचतुर्वत्सरं वापि त्रि-
 चतुर्मासमेव च । पटुकृत्वा आभरन्निर्त्य रहस्येन त्रिसन्धिषु ॥ ६० ॥

१ शरीरमुद्रितसामानाद्य इत्येवमाचार्यः स्तुत्युत्तरादिना एव प्राप्नुयैवोपदिष्टः । रूपयोग-
 यमैस्तु तत्त्वमेव ज्ञानाभाविनां मानसक्रियाजस्तं समुपदिष्टम् । त्रिविधयोगानुष्ठानमेतत् श्री-
 गुरुदेवशतश्लोके ज्ञातव्यम् ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिन्होर्पलक्षिताम् । शरीरलघुता दीप्ति-
वहेर्जठरवर्तिनः ॥ ६१ ॥ नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसू-
चकम् । यावन्नैतानि सम्पश्येत्तावदेवं समम्यसेत् ॥ ६२ ॥ ज्योतिषां
सप्त भेदाः स्युर्नादानां भेदपञ्चकं । शास्त्रेषु कथितं पूर्वैर्योगिभिः
सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ६३ ॥ नाडीशुद्धेश्च संसिद्धौ तत्प्रकाशः क्रमा-
द्भवेत् । नादानां ज्योतिषां चैव सर्व्वथा देवि सुव्रते ॥ ६४ ॥ अतः-
परं प्राणसिद्धिं प्रकुर्व्वन् साधकोत्तमः । षट्चक्रभेदने शक्तिं समा-
प्नोति दुरासदाम् ॥ ६५ ॥ फालिष्यतीति विश्वासः सिद्धेः प्रथम-
लक्षणम् । द्वितीयं श्रद्धया युक्तं तृतीयं गुरुपूजनम् ॥ ६६ ॥ च-
तुर्थं समताभावं पञ्चमं त्विन्द्रियग्रहः । षष्ठं च प्रमिताहारं सप्तमं
नैव विर्व्यते ॥ ६७ ॥ सुखं योगासनं कृत्वा भवेयः सम्पुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्व्वङ्गः साश्रुनेत्रोऽतिदीनवत् ॥ ६८ ॥ इडा सुषुम्नां
मेध्यां च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् । नाडीचक्रं च योगेन संनिरुध्य
प्रयत्नतः ॥ ६९ ॥ मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरकमाहतम् । वि-
शुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रं च समम्यसेत् ॥ ७० ॥ गुदाद्वचङ्गुलत-
श्चोर्ध्वं मेढ्रैकाङ्गुलतस्त्वधः । समं स्यात्पद्मकंदेन समत्वे चतुरङ्गुलम्
॥ ७१ ॥ पश्चिमाभिमुखी योनिर्गुदमेढ्रान्तरालजा । तत्र कन्दः
समाख्यातस्तत्र स्यात्कुण्डली सदा ॥ ७२ ॥ संवेष्ट्य सकला
नाडीः सार्द्धत्रिकुटिलाकृतिः । मुखे निवेश्य सा पुच्छं सुषुम्ना

१ हठलययोगेषु विजिष्ठाचार्ये साधकानां नाडीशुद्धिसाधनार्थं बहुविधमेव क्रियाजात स्व-
ग्रन्थेषु पृथगुपनद्धम् । हठयोगाचार्यैस्तु तत्साधनार्थं मुद्राविशेषाणां विशिष्टोपयोगितां प्रदर्शि-
ता । तेषामेव मुद्रासमूहानां निस्तुत विवरणं ग्रन्थकारप्रणीताया हठयोगसंहिताया द्रष्टव्यम् ।
अत्र केवलमेकैव सुखसाधनक्रिया वर्णिता । २ एतदतः सर्वोपि साधनोपदेशः श्रीमत्पूज्य-
चरणमहर्षिविरचितसंस्कृतसकलित एवास्मिन्प्रध्याये सकलितः । ३ श्रीशिवसारतन्त्रम् ।
अत एव “तैलधारामिवाच्छिन्न दीर्घघण्टानिनादवत्” । “नीहारघूमार्कगिला नलानां स्वद्यो-
तविद्युत्फटिकशशिना । एतानि रूपाणि पुरःसेराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे” ॥ इत्यादि
श्रुतिः । “तेजो नादो ध्यान विद्या” इत्यादि सु० श्रुतिः । ४ श्रीयोगेश्वरतन्त्रम् ।

विवरे स्थिता ॥७३॥ सुप्ता नागोपमा ह्येषा स्फुरन्ती प्रमया स्वया ।
 अद्वित्सम्भिसस्थाना वाग्देवी बीजसंज्ञका ॥ ७४ ॥ आधारपद्म
 मेव हि योनिर्यस्यास्ति केन्दवः । परिस्फुरद्वादिसान्तचतुर्ध्वज
 चतुर्दलम् ॥ ७५ ॥ द्वितीयं तु सरोजं यच्छिन्नमूले ध्यवस्थितम् ।
 तद्वादि लान्तपद्मवर्णं परिभास्वरपद्मदलम् ॥७६॥ स्वाधिष्ठानाऽ
 मिधं तत्तु पद्मजं शोणरूपकम् । तृतीयं पद्मजं नामो मणिपूरक
 सङ्गम् ॥ ७७ ॥ दशारं द्वादिकान्तार्णं शोभितं हेमवर्णकम् ।
 इदमेतन्नाहृतं नाम चतुर्थं पद्मजं भवेत् ॥७८॥ कादिठान्तार्णसं-
 स्थानं द्वादशच्छदशोभितम् । अतिशोणं वायुबीजं प्रसादस्थान
 मीरितम् ॥ ७९ ॥ कण्ठस्थानस्थितं पद्मं विशुद्धं नाम पञ्चमम् ।
 सुहेमाऽऽमं स्वरोपेतं षोडशच्छदशोभितम् ॥ ८० ॥ आद्यापद्मं
 सुवोर्मध्ये ह्योपेतं द्विपत्रकम् । शरच्चन्द्रनिर्म तत्राऽक्षरबीजं विजृ-
 म्भितम् ॥८१॥ योगसाधनमुख्यानामेतेषां साधनेन वै । क्रमेण नद
 सिद्धयो हि प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥८२॥ प्रतिभा प्रथमा सिद्धि
 द्वितीया श्रवणा स्मृता । तृतीया वेदना देवि तुरीया चेह दर्शना ।
 आस्वादा पञ्चमी प्रोक्ता वार्ता च षष्ठिका स्मृता ॥८३॥ बुद्धिर्हि
 वेचना वेद्यं बुद्धयते बुद्धिरुच्यते । प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रति
 भाव इति स्थितिः ॥ ८४ ॥ सूक्ष्मेभ्यवरहितेऽर्षिते विप्रकृष्टे त-
 नागते । सर्वत्र सर्वदा ज्ञानं प्रतिमानुक्रमेण तु ॥८५॥ श्रवणा स-
 र्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः । ह्रस्ववीर्यप्लुतादीनां गुह्यानां श्रव-
 णादपि ॥८६॥ स्पर्शस्थाऽधिगमो यस्तु वेदना रूपपादिता । द-
 र्शना दिव्यरूपाणां दर्शनं चाऽप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥ संविद्व्यरसे
 तस्मिन्नास्वादो ह्यप्रयत्नतः । वार्ता च दिव्यगन्धानां तस्मात्प्रा-
 बुद्धिसंविदा । चिन्मन्ते योगिनस्वस्मादाश्चार्जुन प्रिये ॥ ८८ ॥

१ केय. अने भव इति केय. २ एवं पदचतुर्ध्वजं श्रीशिवसंहितासुतात्वेन संज्ञी-
 तम् । ३ प्रतिभावो नाम निवेचनमपराऽपि नाहृतान्तार्णकमम् । ४ सिद्धयन्नेना श्री-
 शिवसंहिता ।

दिदलध्यानमाहात्म्यं कथितुं नैव शक्यते । करोति पूर्णमभ्यास-
माज्ञापये विचक्षणः ॥ ८९ ॥ अणिमाद्यष्टसिद्धिं हि लभते यो-
गनिष्ठितः । योगी बन्धादिमुच्येत स्वीयया प्रभया स्वयं ॥ ९० ॥
अत ऊर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाख्यस्य देहस्य
बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ९१ ॥ स्थानस्याऽस्य ज्ञानमात्रेण
नृणां संसारेऽस्मिन्संभवो नैव भूयः । भूतग्रामं संतताभ्यासयोगा-
त्कर्तुं हर्तुं स्याच्च शक्तिः समग्रा ॥ ९२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां प्रत्याहारवर्णन नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पंचदशोऽध्यायः । धारणावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणा पञ्च तत्त्व-
तः । समाहितमनास्त्वं च शृणु देवि तपोधने ॥ १ ॥ अधमोत्तमभेदेन
धारणा द्विविधा भवेत् । आया स्थूला च सा प्रोक्ता साध्यते पूज-
नादिभिः ॥ २ ॥ शालिग्रामादिमूर्ती वा सर्वथा वाऽन्यविग्रहे । अ-
न्या तु योगसाध्या सा सर्वोत्कृष्टा प्रगीयते ॥ ३ ॥ यमादिगुणयु-
क्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि धारणेत्युच्यते साङ्गिः शास्त्रतात्पर्य-
वेदिभिः ॥ ४ ॥ अस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
अस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्वाह्याकाशधारणम् ॥ ५ ॥ इत्येषा धारणे-
त्युक्ता योगशास्त्रविशारदः । तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशि-

१ अत एव “देशमनश्चित्तस्य धारणा” । इति योगदर्शनम् । “धृष्यपूतेजोऽनिलस्य
समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न दुःख प्राप्तस्य योगाग्निमय
शरीर ॥ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्टवम् । गन्धं शुभ्रो मूत्रपुरीष्मत्प योग-
प्रवृत्तिं प्रयमा वदन्ति” ॥ इत्यादि श्रुतिः ॥

सितैः ॥६॥ धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताम् सर्वाः पृथक् शृणु ।
 मृमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च । एतेषु पञ्चदेवानां धार
 णात्पञ्चधेय्यतो॥७॥ पादादि ज्ञानुपर्यन्तं पृथ्वीस्थानं प्रकीर्तितम्
 ॥ ८ ॥ आज्ञानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् । आपायो-
 र्द्वयान्तश्च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥ आह्मभ्याद्बोर्मध्यं
 यावहायुकुलं स्मृतम् । आभूमभ्यामु मूर्ध्नास्तमाकाशमिति चोच्यते
 ॥१०॥ अत्र कषिहदन्त्यन्ये योगतत्त्वविचक्षणाः । आज्ञानोर्नामिप
 र्यन्तमपां स्थानमिति द्विजाः ॥११॥ नाभिमभ्याद्ब्रह्मन्तं यद्वह्नि
 स्थानं तदुच्यते । आगल्लज्जु ललाटान्तं वायुस्थानमितीरितम् ॥१२॥
 ललाटाद्ब्रह्मपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते । अयुक्तमेतदित्युक्तं शा
 स्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥ १३ ॥ यदि स्यात्स्वलनस्थानं देहमप्ये
 वरानने । अयुक्तं कारणे बह्वो कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥ १४ ॥
 कार्यकारणसंयोगात्कार्यहानिर्दृढं भवेत् । दृष्टं तत्कार्यरूपेषु
 मृदात्मकघटदिषु ॥१५॥ पृथिव्यां धारयेदेवि ब्रह्माणं परमेष्ठि
 नम् । विष्णुमपस्वनके रुद्रमाश्वर वायुमण्डकोसदागिर्व तथा व्योम्नि
 धारयेत्सुसमाहितः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण
 समन्वितम् । ध्यायेच्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ॥ १७ ॥
 धारयेत्पञ्च घटिका सर्वरोगैः प्रमुच्यते । पृथिव्यां वायुमारोप्य
 पृथिव्यां जयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ धारुणे वायुमारोप्य वकारेण सम
 न्वितम् । स्मरेन्मारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं शुचिस्मितम् ॥ १९ ॥
 धारयेत्पञ्चघटिका सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २० ॥ यद्वह्नि धानिष्ठ
 मारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् । ज्येष्ठं च धरद् रुद्रं चतुर्बाहुं जटाध
 रम् ॥२१॥ अस्योज्ज्वलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरेत् । धारयेत्प

१ बोलिवां प्रकमदशबामाभासशालीं पुण्यतत्त्वमयम् प्रकम्पयान् इति द्विविधमेव शालं
 सम्पुष्पमे । बोलिनाममासशालयतां विधितशालपरत्त्वोद्योगाभ्योऽप्येवमेव शालं सम्पु
 षितम् ।

श्वघटिका वह्निनाऽसौ न दह्यते ॥ २२ ॥ मारुतं मरुतः स्थानं
 यकारेण समन्वितम् । ईश्वरं नादयुक्तं हि बालेन्दुधृतमौलिनम्
 ॥ २३ ॥ पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधोद्य-
 तकरं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २४ ॥ उमाद्विदेहं वरदं सर्वजीव-
 हिते रतम् । धारयेत्पञ्चघटिका वायुबद्धचोमगो भवेत् ॥ २५ ॥
 आकाशो वायुमारोप्य हकारोपरि शङ्करम् । बिन्दुरूपं महादेवं
 व्योमाकारं सदाशिवम् ॥ २६ ॥ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सर्वकार-
 णकारणम् । चिन्तयेन्मनसा नित्यं मुहूर्तमपि धारयेत् । स एव मुक्त
 इत्युक्तं तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ॥ २७ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि
 ब्रह्मविदां वरे । ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥
 ॥ २८ ॥ तस्मिन् सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे । युक्तवि-
 च्छस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥ २९ ॥ अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये
 योगिनो ब्रह्मविहाराः । प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे
 ॥ ३० ॥ प्रणवस्य तु नादान्ते परमातन्दविग्रहम् ॥ ३१ ॥ ऋतं
 सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । चेतसा तं प्रपश्यन्ति सन्तः
 संसारभेषजम् ॥ ३२ ॥ त्वं तस्मात्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे । विशुद्धचेतसा प-
 श्य नादान्ते ब्रह्म चिन्मयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये यो-
 गिनो ब्रह्मविहाराः ॥ ३४ ॥ भिषग्वरौ वरारोहे योगेषु परिनिष्ठितौ ।
 शरीरं तावदेतत्तु पञ्चभूतात्मकं खलु ॥ ३५ ॥ तदेतत्तु वरारोहे
 वातपित्तकफात्मकम् । आनात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिततत्पन्नैर्मि-
 ॥ ३६ ॥ प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् । पित्तात्मकानां
 त्वचिरान्नं शुष्यति कलेवरम् । कफात्मकानामङ्गन्तु सम्पूर्णमचि-

१ मुनयो योगतत्त्वज्ञा धारणेति क्रियासाधनस्य द्वौ भेदौ वर्णयन्ति । कार्यब्रह्मविभागम-
 वलम्ब्य कृता धारणा श्रेया मध्यविधा । कारणब्रह्मधारणा तु सर्वोत्तमा द्वितीया । धारणा-
 नुष्ठानानि बहुभेदयुक्तानि योगतत्त्वविदा श्रीमुद्देन्द्रस्वोपदेशत एव परिज्ञेयानि । अत एव
 “तत्र पृथिवीधारणे” इतिग० श्रुति । “अनपराग्य धारणा” इति मै० धृति ।

राक्षसेत् ॥ ३७ ॥ धारणं कुर्वतस्तत्रग्नौ सर्व्वं नश्यन्ति वातजाः ॥ ३८ ॥ पार्थिवे च जलांशे च धारणं कुर्व्वतः सदा । नश्यन्ति
 श्लेष्मजा रोगा वातजाश्वाचिरासथा ॥ ३९ ॥ व्योमोऽंशे मारुतांशे
 च धारणं कुर्व्वतः सदा । त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न
 संशयः ॥ ४० ॥ अस्मिन्नर्थे तु तौ श्रुतामश्विनौ तु भिषग्वरो ।
 प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं शृणाम् ॥ ४१ ॥ तस्मात्स्वश्च वरा-
 रोहे नित्यकर्म समाचर । यमादिभिश्च संयुक्ता विविक्ताहारणां
 कुरु ॥ ४२ ॥ इतः परं प्रवक्ष्यामि विन्मात्रस्याविकारिण । ब्रह्म-
 णो ध्यानसिद्ध्यर्थमस्तरंगाः क्रियाः शुभाः ॥ ४३ ॥ व्यायुर्गिर्या
 तकृतप्राणो निरुद्धश्वासनेन वै । याति देवि तदापानात्कुलं बद्धे
 शनैः शनैः ॥ ४४ ॥ वायुना दीपितो वह्निरपानेन भवेत्तदा ।
 प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः । मुहूर्त्तमप्यसेदेवं
 यावत्पञ्चदिनद्वयम् ॥ ४५ ॥ ततस्त्वात्मनि योगज्ञे प्रत्ययाश्च
 पृथक् पृथक् । सम्भवन्ति तदा तस्य जितो यस्य समीरणः ॥ ४६ ॥
 शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्मठग्वर्तिनः । नादाभिम्यक्तिरित्येवभिह्वा-
 म्यादौ भवन्ति हि ॥ ४७ ॥ अल्पमूरपुरिषः स्यात्स्वप्नमासे व
 त्सरेऽपि वा । आसने वाहने पश्चाज्ज भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥ ४८ ॥
 ततोऽनिलं वायुसत्त्वेन सार्द्धं विद्या समाधाय निरोधयेत्तम् । द्वा-
 यम्सदा चक्षिणमप्रशुद्धं नाभौ सदा कुण्डलिनं प्रविष्टम् ॥ ४९ ॥
 शिरां समाधेष्ट्य मुखेन मध्ये तदभ्यास्य भोगेन शिरःस्त्वभेद । हर
 पुच्छमास्पृशेन निगृह्य सम्यक् पथश्च संयम्य वरुद्वयानाम् ॥ ५० ॥
 प्रसुप्तनाम्नि इव द्यसन्ती सदा प्रभङ्गा प्रभया वारुन्ती । नाभौ

सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्य्यक्षु देहेषु तथेतरेषु ॥ ५१ ॥ वायुः
 ना विधुतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् । कुण्डलीं
 दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन् नरवरस्तु स एव ॥ ५२ ॥ सन्तप्तो
 वह्निना तत्र वायुना च प्रचोदितः । प्रसार्य्य फणभृद्भोगं प्रबोधं
 यात्यसौ तदा ॥ ५३ ॥ बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणास्तु
 संभूय कलेवरेऽस्मिन् । चरन्ति सर्व्वे सह वह्निनैव यथा पटे त-
 न्तुगतिस्तथैव ॥ ५४ ॥ जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरा-
 यणः । ततो नयेदपानन्तु नाभेरूर्द्ध्वमिदं स्मरन् ॥ ५५ ॥ वायुर्य-
 दा वायुसत्त्वेन सार्द्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे । रोगाश्च
 नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीं भवति प्रसुरवे ॥ ५६ ॥
 ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह याति समुद्रम् । के चने-
 ह विमृशन्ति तदा स्याद्दीक्षणादिह सुदीपशिखायाः ॥ ५७ ॥
 निरोधितः स्याद्वादि तने वायुर्मध्ये सदा वायुसत्त्वेन सार्द्धम् ।
 सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्द्ध्वमुखं प्रियेऽत्र ॥ ५८ ॥
 प्रबुद्धहृदयाम्भोजे देव्यास्मिन् ब्रह्मणः पुरे । बलाकाश्रेणिवह्नयो-
 न्नि राजते स्म समीरणः ॥ ५९ ॥ आश्रूमध्यात्तु पुन्नायां संस्थि-
 तो हुतभुक् सदा । संजलाम्बुदमालासु विचुल्लेखेव राजते ॥ ६० ॥
 प्रबुद्धहृत्पद्मजसंस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन् प्रविवेशिते तु । चि-
 ह्नानि बाह्ये च तथान्तरेऽपि दीपादिदृश्यानि भवन्ति सद्यः ॥
 ॥ ६१ ॥ स वह्निं वायुमारोप्य श्रुवोर्म्ये धिया तदा । ध्याये-
 दनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥ ६२ ॥ तस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि
 ब्रह्मैवाज्ञानपोहितः । भ्रान्त्यारूढः स जीवः स्यादाच्छन्नो मह-
 दादिभिः ॥ ६३ ॥ मध्यमे च हृदयेऽपि ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्ग-
 महश्यम् । अस्ति देवि परमार्थमिदं तत्पश्य पश्य मनसा रुचि-
 राभम् ॥ ६४ ॥ ललाटमध्ये हृदयाम्भुजे वा यः पश्यति ज्ञानमयीं
 प्रभां तु । शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं पश्यन्ति ते ब्रह्म तदेकद-

दृष्टा ॥ ६५ ॥ मनोऽस्य यदा याति भूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
 निदामुच्छेऽमृतस्त्रापो भूमध्ये चात्मदर्शनम् । कम्पनं च तत्रामूर्तिं
 मनसैवात्मदर्शनम् ॥ ६६ ॥ देवोषानानि रम्याणि नक्षत्राणि च
 चन्द्रमाः । प्रलयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशन्ते हि योगिनाम् ॥ ६७ ॥
 भूयोऽन्तरे विष्णुपदे च नाभौ मनोऽस्य यावदिदं प्रयाति । ता
 वत्समम्यस्य पुनः त्वमध्ये सोमं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥ ६८ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते सुसंस्वे । तस्मिन्
 सदा याति मनोऽस्य च मुक्तेः समीपं सदिति बुबन्ति ॥ ६९ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च सदात्मनिष्ठे । आनन्द-
 बोधात्मकमस्ति सत्यं त्वं देवि पश्याशु विशुद्धबुद्धिषा ॥ ७० ॥
 हृत्पद्मे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं स सूक्ष्मम् । तद्ब्रह्म
 निर्भासमयं गुहायामिति श्रुतेष्वपि समाप्नुवन्ति ॥ ७१ ॥ अणो
 रणीयान्महतौ महीमानात्मास्य जन्तोर्निर्दिष्टौ गुहायाम् । तम-
 हृतं पश्य विशुद्धबुद्धिषा प्रयाणकालेऽपि विहीनशोकम् ॥ ७२ ॥
 कुण्डलिन्यां समुद्रता गायत्री प्राणधारिणी । प्राणविद्या महाविद्या
 यस्तां वेत्ति स वेदैकित् ॥ ७३ ॥ तैलधारानवच्छिन्नं दीर्घघण्टानि
 नादकत् । अवार्च्यं प्रणवस्याङ्गं स साक्षादीश्वरोऽम्ययः ॥ ७४ ॥
 पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः । नासाग्रहृदिरेकान्ते जपेदो
 क्तारमभ्यस्य ॥ ७५ ॥ मूर्ध्नि स्वस्वरीमे लोकाः सोमसूष्याग्निदेवताः ।
 तस्य माप्राप्तुं तिष्ठन्ति तस्मात्प्राप्तिमदर्शनम् ॥ ७६ ॥ शुचि-
 र्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि दर्शयेत्प्राप्तिमं सदा । न स क्षिप्यति पापेन

१ अथर्ववेदसंहिता ४४ श्लोकप्रमाणेनैतत्तत्ता क्रियाः श्रीमत्पुष्पपादो निराज्यमहर्षिमात्रेण
 हर्षित्वेनैवोपदिष्टः । २ कुण्डलिनीप्रणवः । अत्राभ्यासे धर्मिण्या महाप्राणोपयोगिनो जन्तो-
 र्नात्मनिष्ठो ध्यानक्रियासमूहः सर्वे विविधोक्तताधिकारिमिश्रेण संसाधनीयः । ते च
 सङ्कोचेनैवैतन्नानुष्ठानं सम्भवते । अत एव—“सूक्ष्मविद्वद्मार्गेण” इति तु श्रुतिः । “सूक्ष्मा-
 न्धप्रमाणीतु” । “एतादृशैः सूक्ष्मातरकं गुण्यं कथ्यम्” । इत्यादि च श्रुतिः । ३ वेत्तीति
 पूर्ववक्तव्यमुपदर्शनमर्थम् । ४ वचनद्वये श्रीमत्पुष्पपादो निराज्यमहर्षिमात्रेण ।

पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ७७ ॥ क्रिया चेच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी
 रौद्री च वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
 मिति ॥ ७८ ॥ ज्योतिर्ध्यानं परो योगो बहुभाग्येन लभ्यते ।
 गुरोः कृपाप्रसादेन प्राप्यते गुरुभक्तितः ॥ ७९ ॥ सृष्टिर्यत्र क्रिया
 यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति । आत्मा साक्षाद्भवेदस्मात्तस्माद्भयानं
 विशिष्यते ॥ ८० ॥ प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
 प्रत्याहारद्विषट्केन ज्ञायते धारणा शुभा ॥ ८१ ॥ धारणा द्वा-
 दश प्रोक्तं ध्यानं ध्यानविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभि-
 धीयते ॥ ८२ ॥ यत्समाधौ परं ज्योतिरनन्तं विश्वतो मुखम् ।
 तस्मिन् दृष्टे क्रिया कर्म यातायातं न विद्यते ॥ ८३ ॥ आत्मा-
 नमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं
 पश्येन्निगूढवत् ॥ ८४ ॥ ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गन्तं मनः ।
 तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ओङ्कारध्व-
 निनादेन वायोः संहरणान्तिकम् । निरालम्बं समुद्दिश्य यत्र
 नादो लयं गतः ॥ ८६ ॥ स्वमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च स्वं
 कुरु । आत्मानं स्वयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८७ ॥ स्थि-
 रबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः । निष्क्रियं तद्विजानीयान्मनो
 यत्र लयं गतम् ॥ ८८ ॥ मन्त्रयोगो हठश्चैव लययोगः पृथक् पृथक् ।
 स्थूलं ज्योतिस्तथा सूक्ष्मं ध्यानस्य त्रिविधं विदुः ॥ ८९ ॥ स्थूलं मू-
 र्त्तिमयं प्रोक्तं ज्योतिस्तेजोमयं तथा । सूक्ष्मं बिन्दुमयं ब्रह्म कुण्ड-
 ली परदेवता ॥ ९० ॥ स्थूलध्यानाच्छतगुणं तेजोध्यानं प्रचक्षते । तेजो-
 ध्यानाल्लक्षणं सूक्ष्मध्यानं विशिष्यते ॥ ९१ ॥ परात्परतरं ब्रह्मध्यानं
 सर्वत्र दुर्लभम् । आत्मा साक्षाद्भवेत्तस्मात्तस्माद्भयानं विशिष्यते ।

१ मूर्तुवरिति ७६ श्लोकमारभ्यैतदुक्ता क्रिया १०८ उपनिषत्कथिता । २ पञ्चो-
 पासनासम्बन्धि यद्विधिष्व्मूलध्यानं ज्योति कल्पनारूपं ज्योतिर्ध्यानम् तथा कुहलिनीमहाश-
 क्तिमम्बन्धि यद्विन्दुध्यानञ्च सर्वाण्येतानि ध्यानानि, समुपासनीयान्मन्तर्भवन्ति एतद्विधि-
 ध्यानानुष्ठानपेक्षया तु स्वतन्त्रस्य ब्रह्मपदस्य ध्यानानुष्ठानमेव समुत्कृष्टतरतया परिगीयते ।

॥ ९२ ॥ एवं समम्यस्य सुदीर्घकाले यमादिभिर्युक्ततनुर्मिताशी ।
 आनन्दमासाय गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरेऽपुनस्त्वम् ॥ ९३ ॥
 मृतानि यस्मात्प्रमवन्ति सर्वे येनैव जीवन्ति चराचराणि । जा-
 तानि यस्मिन्विद्यन्ते प्रयाप्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥ ९४ ॥
 इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् । कश्चित्कालं म
 हाप्राज्ञे धारणेन च पूजिता ॥ ९५ ॥ वेदादेव सदा देवा वेदा-
 देव सदा नराः । वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ ९६ ॥
 इति चिन्त्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता । ब्रह्मैवाहं सदा
 नाहं देवो यज्ञोऽथवा नरः ॥ ९७ ॥ न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिर्न मा
 या नान्यदेवता । इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणा सेति हि श्रुतिः
 ॥ ९८ ॥ सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारदे । आगमावैक
 संसिद्धमास्थेयं भवता सदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां धारणावर्णनं नाम पचदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

ध्यानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । अयं ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु क्षणे
 तप्रोचने । ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ १ ॥ प्रा-
 णायामिदं देहोपायं धारणाभिश्च क्लिप्तियान् । प्रस्थाहारेण स
 सर्गाम् ध्याननानीश्वरान् गुणान् ॥ २ ॥ यदा मनः स्वं विरजे

योगेन सुसमाहितं । काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनोसाग्रावलीक-
नः ॥ ३ ॥ ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु । सगुणं
निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥ ४ ॥ मन्त्रयोगानुसारेण
तन्त्रशास्त्रविधानतः । ध्यानं सप्तविधं ख्यातं विष्णुदेवस्य पूजने
॥ ५ ॥ चतुर्विंशति रूपञ्च ध्यानं वै शक्तिदेवतम् । शङ्करोपास-
नायाञ्च ध्यानं पञ्चविधं मतम् ॥ ६ ॥ श्रीसूर्यस्य समर्चायां
गणेशस्यापि बह्वभे । उपासनासु कथिते ध्याने द्वे रूपकल्पने

१ अत एव “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” । इति योगदर्शनम् “प्रज्ञया मनः समा-
ख्य मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोति” । इति कौ० श्रुति । तदेतद्विधानं सर्वस्याप्युपासना-
काङ्क्षस्य परमं फलं । तच्च वैदिकभतरगमुपासनं नामरूपात्मकं ध्यानफलकं । नामात्मकमपि प्र-
णवादिमहामन्त्राणां वाचिकोपासुमानसिकजरूपं । मेघश्यामादिभावानुरूपं तु रूपरूपात्मकं । अतः
एव “तस्य वाचकं प्रणवं तज्जपस्तदर्थभावनं” इति योगसूत्रं “जपच्छ्रुतं पुनर्ध्यायेत्
ध्यानाच्छ्रुतं पुनर्जपेत्” इत्युपासनाते च तद्गुणलयात्मकस्तोत्रपाठोपि नामातर्भावमर्हतीति
तस्यापि नामोपासनायां निम्नस्तृतीयोऽधिकारो बोध्यः “एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिक-
तमो मतः । यद्भक्त्या पुढरीकाञ्च स्तभैरर्वेत्र सदा” इति स्मरणात् । तथा च कर्मणो
नित्यनिमित्तिककाम्यरूपेण ज्ञानस्य श्रवणमनननिदिध्यासनरूपेण यथा त्रैविध्यं तथैव स्तोत्र-
उपध्यानरूपेणोपासनात्रैविध्यं ज्ञेयम् । २ बहिर्जगतोऽन्तर्जगत्प्रवेशार्थं द्वारस्थरूपं हि प्र-
त्याहारसाधनम् । आत्मसाक्षात्कारस्य च ध्यानसाधनमेव केवलोपायः । प्रत्याहारवस्थायां
साधको बहिः प्रपञ्चात्मनः सहजगमभ्यस्यति ध्यानावस्थायाञ्च बहिः प्रपञ्चमेकान्ततो
विस्मृत्य परमात्मन्येव समाश्रयं लभते । सगुणध्यानावस्थायां सगुणभावावलम्बनेन साधकै-
र्विस्मृते जगत्प्रपञ्चे तद्भावावलम्बनरूपतयैव समवशिष्यते । अतः सगुणध्यानं मुमुक्षुणा
तादृक्फलप्रदायकं न भवति । एवञ्च निर्गुणभावजनकत्रिगुणध्यानमेव सर्वोत्तमं गण्यते ।
अत्र महितायां निर्गुणध्यानविषय एव विस्तरेण वर्णित्यते । ३ मन्त्रयोगानुसारेण पुराणेषु
तन्त्रेषु च वर्णितानि बहुविधानि मूर्तिध्यानानि नैव केवलं कल्पनाचिन्तानि । पञ्चोपासना-
विषयिणो ध्यानेदं समूहाः स वै पूर्णवैज्ञानिकसिद्धान्तमेवानुसृत्य निर्णीता इति तेषां सूच्या-
यां स्वरूपस्य च विचारेण सर्वं सम्यग्ज्ञातुं शक्यते । प्राचीनमहर्षाणां प्रिकान्तदर्शना-
धर्मसिद्धान्ताः सर्वे गूढवैज्ञानिकमावर्णाः इति प्रसिद्धमेव । मन्त्रयोगस्य वर्णनमिदं श्रीका-
पिलतन्त्राजस्य । अतः एव “श्रद्धाम्भक्तियन्यनयोगात्” । इत्यादि श्रुतिः । श्रीविष्णु-
दिपचरूपस्य प्रवृत्तौ ध्यानेषु सप्त चतुर्विंशति पञ्चविधत्वं कापिलतन्त्रोक्तं ज्ञेयं अन्येष्वपि
पुराणतन्त्रादिषु ध्यानतराण्युक्तानि तानि सर्वाण्यपि सप्तादिमख्यास्वेवानातर्भावमर्हति ।

॥ ७ ॥ ऊर्द्धधोमध्यभेदेन स्थानानां त्रिविधेन वै । ध्यानं व्यो-
 त्तिर्मयं प्रोक्तं त्रिविधं ईड्योगिभिः ॥ ८ ॥ समययोगविधानास्तु
 सर्वध्यानेषु शोच्यम् । कथितं पावनं ध्यानं बिन्दुध्यानं पति-
 श्रुते ॥ ९ ॥ एतस्य साधकः शक्तः कर्तुं ध्यानस्य भावनाम् ।
 यदा कुण्डलिनीशक्तिर्जाग्रती तिष्ठति स्थिरा ॥ १० ॥ पूर्वं ते
 वर्णिता देवि क्रिया बहुविधा मया । बिन्दुध्यानोपयोगिन्यो
 रम्याः श्रेष्ठकैसान्विताः ॥ ११ ॥ त्रिषु योगेषु शोक्तानां ध्याना-
 नां धारणाविधिम् । ध्यानरीतिं च नियतं विषादुरुमुत्साजनः ॥
 ॥ १२ ॥ प्राशुक्तेषु च सर्वेषु ध्यानेषु परमं मतम् । ध्यानं भा-
 वसुरम्यं वै समययोगस्य साधुभिः ॥ १३ ॥ किञ्च मोक्षानुकूला-
 यामवस्थायां प्रजायते । शक्तिर्ध्यातुं परं ब्रह्म साधकस्य सु-
 योगिनः ॥ १४ ॥ पूर्वमुक्तेषु सर्वेषु ध्यानेषु ध्यानविहारे । प्रकृ-
 तेः सगुणाया वै सम्बन्धो विद्यते सदा ॥ १५ ॥ ब्रह्मध्याने तु
 परमे सम्बन्धो नास्ति सादृशः । अतस्तन्निर्गुणं ध्यानं तत्त्वतो
 गदितं मुनेः ॥ १६ ॥ यागिनस्त्रिविधाः सर्वे प्राप्य सिद्धिं स्वसा-
 धनैः । लब्ध्वा भगवतः पूर्णं कृपामन्ते परां शुभाम् ॥ १७ ॥
 राजयोगाधिकाराणामुपयोगि परात्परम् । कुर्वन्ति ब्रह्मणो
 ध्यानं सञ्चिदानन्दरूपिणः ॥ १८ ॥ ब्रह्मध्याने तु शक्तिः सा
 तदैव ज्ञायते परा । यदा श्रीभगवान् देवः सर्वतापनिवारकः
 ॥ १९ ॥ सर्वशक्तिः सदा भक्तवत्सलो लोकेश्वरः । हरिः करो

१ अत एव “प्राणावागस्मिन् ध्यानम्” इत्यादि वै श्रुतिः । २ अत एव “तदा
 बिन्दुं प्रां ध्यानम्” । इत्यादि तज्ज श्रुतिः । ३ अत एव “स्वल्पध्यानविरतम्” ।
 इत्यादि तु श्रुतिः । अगम्यो ध्यानम्” । इत्यादि हां श्रुतिः । पूर्वं सगुणोपासनाप्रसो-
 पायवेत्तुममत्वा ईदृशमुक्तं तदनुगारेण ध्यानमपि नगुणनिर्गुणभेदेन द्विविधम् । तत्र
 मन्त्ररूपेण त्रिषु योगेषु बह्वक्षरं भवति तत्तु सगुणध्यानं कथ्यते राजयोगास्त्वांगं ध्यानम्
 तन्निर्गुणब्रह्मध्यानम् तदपि पञ्चाग्न्यालपरिपात्रेण प्रचक्रप्रवर्णयितव्यं ब्रह्ममविद्विष्यमान
 मयम् चराकप्रवर्णयितव्यं तु ब्रह्मविभूतिनामुपमापनमसमपरायम् ।

ति कल्याणं साधकेषु कृपांकुलः ॥ २० ॥ तथापि ते हितार्थाय
 ब्रह्मध्यानविधिर्मया । वर्ण्यते वर्णनातीतः संक्षेपेण शुचित्रते
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मध्यानविधिश्चैव नेति नेति विचारतः । कूटस्थं पु-
 रुषं पश्यन् ज्ञानं दृश्यान्निवारयन् ॥ २२ ॥ द्रष्टारमभिलक्ष्यैव
 प्रयतेत निरन्तरम् । स्थिरः पश्येच्च द्रष्टारं सावधानः सुसंयतः
 ॥ २३ ॥ एवं कियन्तं कालं वै साधकः साधयन् स्थिरः । लयमा-
 पादयन् दृश्यं द्रष्टारं च विलोकयन् ॥ २४ ॥ क्रमेण लभते
 शक्तिं योगिश्रेष्ठः स तत्त्ववित् । ब्रह्मध्याने परोत्कृष्टे सर्वदुःखवि-
 मोचने ॥ २५ ॥ मर्मस्थानानि बाडीनां संस्थानं च पृथक् पृथक् ।
 वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कर्मात्मवेदनम् ॥ २६ ॥ एवं
 ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् । अत्यन्तमचलं नित्यमादि-
 मध्यान्तवर्जितम् ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्ममनाकाशमसंस्पृश्यम-
 चालुषम् । न रसं न च गन्धारव्यमप्रमेयमनौपमम् ॥ २८ ॥ आ-
 नन्दमजरं सत्यं सदसत्सर्वकारणम् । सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमज-
 मव्ययम् ॥ २९ ॥ अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं बहिःस्थं सर्वतोमुख-
 म् । सर्वदृक् सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतः शिवम् ॥ ३० ॥
 ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यदेदनं भवेत् । तदेतन्निर्गुणं ध्यान-
 मिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३१ ॥ एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मा-
 सान्मृत्युजिह्वेत् । वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवनेव न संशयः ॥
 ॥ ३२ ॥ जीवन्मुक्तस्य न काऽपि दुःखावाप्तिः कथं च न ।

१ मन्त्रद्वन्द्व्यादियोगसम्बन्धी यो ध्यानसमूहः क्रियासाध्यो गुरुरपदेशसाहाय्येनानुष्ठान-
 शक्यते, आत्मध्यानन्तु भगवत्कृपया साधकस्य तत्त्वज्ञानाधिकारे सञ्जात एव सम्भवत्या-
 धनं भवति । २ अत एव “तमाहु परमाह्वति” इत्युक्त्वा “ता योगमिति मन्यन्ते
 स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमवाप्ययी ।” तथा “निष्कल
 ध्यायमानः” इत्यादि श्रुतिः । “अथमा प्रतिमापूजा जपस्तोत्रादि मध्यमा । उत्तमा मानसी
 पूजा सोऽहं पूजोत्तमोत्तमा ॥ अद्वैतमात्मना नास्ति द्वैतमेव विनश्यति । द्वैतद्वैताविभेदेन ब्रह्म
 ध्यायन्ति योगिनः” ॥ इति भावचूडामणितन्त्रम् ।

गवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्दय उत्पुलकः प्रमीदात् ।
 औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्च्यमानस्तच्चाऽपि चित्तबडिशं शनकै-
 र्वियुक्ते ॥३४॥ मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्वर्णमृ-
 च्छति मनः सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधान-
 मेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥ सर्वेन्द्रियगुणा-
 भासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं
 बृहत् ॥३६॥ आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोरणोरणीयान्म-
 हतो महीयान् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्म-
 हिमानमीशम् ॥ ३७ ॥ य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्य-
 ति । ब्रह्मीभूय स एवं हि वेदपक्ष उदाहृतः ॥ ३८ ॥ विषयास-
 क्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति । यत्नेन विषयासक्तिं तस्मा-
 द्योगी विवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्त्वैव
 नित्यशः । विधिबत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४०॥
 अन्यान्यपि बहून्याहुर्ध्यानानि ध्यानवित्तमाः । मुख्यान्येतानि
 चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥ ४१ ॥ सगुणं गुणहीनं वा वि-
 ज्ञायात्मानमात्मनि । सन्तः सपार्थि कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा
 कुरु ॥ ४२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन्यद्भवता प्रोक्तं ध्यानांगं स-
 र्वतो वरम् । तत्कथं क्रियते नाथ श्रीमता ध्यानसाधनम् ॥४३॥
 श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ दृष्ट्वा तत्त्वेन देवेशं स्मराम्येनं तु नि-
 त्यशः । तृष्णातुरो यथैवाभस्तद्विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥
 हिमेनाकुलितं विश्वं स्मरत्यग्निं यथा तथा । स्मरन्ति सततं विष्णुं
 पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४५ ॥ पतिव्रता यथा नारी पतिं स्मरति
 नित्यशः । तथा स्मरामि देवेशं विष्णुं विश्वेश्वरेश्वरम् ॥ ४६ ॥
 दूरस्थोऽपि यथा गेहं चातको जलदं यथा । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविद-
 स्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४७ ॥ हंसा मानसमिच्छन्ति कं-
 षयः स्मरणं हरेः । भक्ताश्च भक्तिमिच्छन्ति तथा विष्णुं स्मरा-

म्यहम् ॥ ४८ ॥ वेष्णवाश्च यथा भक्तिं पशवश्च यथा वृजम् ।
धर्ममिच्छन्ति वै संतस्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४९ ॥ प्रा-
णिनां बह्वभो देहो यत्र आत्माऽवतिष्ठते । आयुर्विच्छिन्ति वै
जीवास्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५० ॥ भ्रमराश्च यथा पुष्पं
चक्रवाका दिवाकरम् । यथाऽऽत्मबल्लभा भक्तिं तथा विष्णुं स्म-
राम्यहम् ॥ ५१ ॥ यथा भ्रमार्ता विश्रामं निर्वां व्यसनितो यथा ।
यथाऽऽस्योद्विग्नतो विषां तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥
सूर्यकान्तरबेर्योगाद्गन्दिस्तत्र प्रजायते । एवं वै साधुसंयोगाद्भरो
भक्तिः प्रजायते ॥ ५३ ॥ शीतरश्मिशिला यद्ब्रह्मयोगादप-
स्वेत् । एवं वेष्णवसंयोगाद्भक्तिर्भवति शाश्वती ॥ कुमुदती
यथा सोमं दृष्ट्वा पुष्पं विकाशते । तद्देवे कृता भक्तिर्भुक्तिदा
सर्वदा नृणाम् ॥ ५४ ॥ यथा नलस्य संप्रस्ता भ्रमरी स्मरणं
चरेत् । तेन स्मरणयोगेन नलसारूप्यतामियात् ॥ ५५ ॥ अहो
विष्णोश्च माहात्म्यमद्भुतं लोमहर्षणम् । यदृच्छयापि स्मरणं
त्रिधा मुक्तिप्रदायकम् ॥ ५६ ॥ एकेन भक्तियोगेन समीपे ह
हयते ज्ञातुः । साभिष्येऽपि स्थितो दूरे नेत्रयो रंजनं यथा ॥ ५७ ॥
इति श्रीश्रीमत्सूदनसंहितायां ध्यानवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

भक्तियोगवर्णनम् ।

वेष्णुवाच ॥ भगवन्भक्तियोगं मे सरस्व्यं सुनिर्मलम् । समाधि-
योगात्प्रथमं हृदि विस्तरशः प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमत्सूदन-
उवाच ॥ भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मा

त्सेवा बुद्धेः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥ २ ॥ श्रवणं मननं
चैव निदिध्यासनमेव च । परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं
हरेः । एषा सेवेति संप्रोक्ता यया तद्दर्शनं भवेत् ॥ ३ ॥ स्नेहा-
नुबंधो यस्तस्मिन्बहुमानपुरःसरः । भक्तिरित्युच्यते सैव करणं
परमीशितुः ॥ ४ ॥ महत्त्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाभिधीयते । त-
थैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकम् ॥ ५ ॥ माहात्म्यज्ञानपूर्-
वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया सु-
क्तिर्नचान्यथा ॥ ६ ॥ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुनान्येन केन
चित् । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यदिडम्बनम् ॥ ७ ॥ भ-
क्तिस्थः परमो विष्णुस्तथैवेनं वशं नयेत् । तथैव दर्शनं यातः
प्रदद्यान्मुक्तिमेतर्था ॥ ८ ॥ यथा समस्तलोकानां जीवनं सलिलं
स्मृतं । तथा समस्तसिद्धिनां जीवनं भक्तिरिष्यते ॥ ९ ॥ स तु
भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव प्रिये । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भ-

१ गारुडे । २ बृहत्सहिता । ३ मायावैभवे । ४ पापे । ५ विष्णुपुराणे भतएव
न तत्रापि माहात्म्यज्ञानविस्तृत्यपवाद । “ओं तद्विद्मि जागणामिव” इति श्रीनारदसू-
त्रम् । ६ श्रीभागवते, भक्त एव श्री “आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्य” इति नारद-
सूत्रम् । ७ मायावैभवे पञ्चोपासनाविज्ञानानुसारेण पञ्चनामरूपात्मकस्य परब्रह्मण एव
भजनीयतया वेदशास्त्रेषु विवक्षितत्वात् क्वापि विरोधगघ । अत एव पञ्चनामकपरब्रह्मण
शिवगीता, गणेशगीता, भगवतीगीता, आदित्यगीता, भगवद्गीता तथा विष्णुशिवादिसहस्र-
नामाऽपि समुपलभ्यते । वेदेऽपि “तदेवाग्निस्तदावित्यस्ताद्वायुस्तदु चद्रमा । तदेव शुक्र त-
द्गन्ध तदाप स प्रजापति” इति यजु । तथा च “त यथाश्रयोवासते तदेव भवति ॥ ”
इति श्रुत्या तत्सर्वमरूपात्मकस्य परब्रह्मणो नामरूपावुपाधिप्रमोधानतर तत्तदुपासकाना त-
त्तदात्मकेऽसद्वैक्यते प्रवेश इति तत्त्वम् । ८ अत एव “श्रद्धा भक्तिज्ञानयोगादेवेहि”
इति कैवल्योपनिषत्, “भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशं पुरुषो भक्तिरेव
भूयसी” इति माण्डूक्यम् । “यस्य देवे परा भक्तिर्वया देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथि-
ताश्रया प्रकाशते महात्मन” इति श्वेताश्वतरोपनिषत् । ९ न केवलमुपासनाकाण्ड एव
भक्तेरुपयोग किं तु कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डेऽपि तदुक्तं श्रीभगवता व्यासदेवेन “चराचरात्मक
विश्वं विष्णुरेव मनातन । इति निश्चित्य मनसा योगद्वितयमभ्यसेत्” ॥ योगद्वितय कर्मयोग
ज्ञानयोग चेति तदर्थः ।

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । तं चानुस्मरतश्चित्तं त-
स्मिन्नेव प्रलीयते ॥ २४ ॥ चतुर्विधा भजंते तं जनाः सुकृतिनः
प्रिये । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चान्त्यो विशिष्यन्ते ॥ २५ ॥
अभिसंधाय यद्विषां दंभं मात्सर्यमेव वा । संरंभी भिन्नदृग्भावं
हरो कुर्यात्स तामसः ॥ २६ ॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्य-
मेव वा । अर्चादावर्चयेद्यस्तं पृथग्भावः स राजसः ॥ २७ ॥ क-
र्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं । यजेद्यष्ट्यमिति वा पृथ-

१ एव च समनस्कानां देहिना तदनुस्मरणोपलभितभक्तौ सम्यगविवेकारः सिद्धो भवति इ-
तीयमेव भक्तियोगस्य कर्मादिव्योऽधिकता तदुक्त भगवता “अभि चेतुर्दृग्धारो भजते मा-
मन्यभाक् । साधुर्वै स मत्तव्यः सम्यग्यवसितो हि स ” ॥ “अभिन्द्योन्यधिक्रियते पा-
रपर्याप्तानामन्यक्तु । अतोऽप्येकमावनामपि नाग्रेके” इति च भक्तिसूत्राभ्यां “यद्यमधेय-
श्रवणानुकीर्तनाद्यद्वन्द्वनाद्यत्समगादपि क्वचित् । आदोऽपि मद्यं स्रवनाद्य कृत्पते कुत पुमस्ते
मगधसुदर्शनात् । किंरतद्वृणाध्रुसिन्दपुन्कसाभाभीगकका यवना म्बसादय । येऽन्ये च पापा
यदपाश्रयाश्रयाच्छ्रुयन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ” ॥ इत्यादि श्रीभागवते, तथा चान्यदेशी-
या परधर्मावलम्बिनो यथा केवल भक्तिमार्गावलम्बेनोपज्ञतावस्था प्राप्तास्त्वत्तदप्रत्ययेषु ममुपल-
भ्यने न तथा ते कर्म्मार्गावलम्बनेन कदाचिदपि तामवस्थां प्राप्ता स्तु । कर्म्मविद्वृत्तिकारमा-
वात् । तदुदाहरणमात्रं यथा—ईशसमतधर्मस्थश्रीमत्केम्पिसूत्रणीत “इमिटेऽन् आक् काइस्”
महमदसुमतधर्मस्थश्रीमदिमामुज्जालिणीत “किमीयाय सदादत्” नामादिमयेषूक्तविचारा
यथा सन्ति तथा तदर्थेनैवावगतव्या । अतो वैदिकोपासनागान्येव कैरपि यदि समदुष्टि-
ताणि मवेयुस्तर्हि ते सर्वेऽप्युप्राप्तिं प्राप्नुयुरित्यहो माहात्म्यातिशयो वैदिकधर्मस्य अन्येव सना-
तनधर्मेनैव सर्वत्रेव लभ्यमानत्वात् । २ श्रीमद्भगवद्वाक्यं तद्वत् त्रयं पूर्वं खीणा ज्ञानी तु परमा
भक्तेरविकारोति भक्तेर्देहिनिष्यमेव प्राचीनमहर्षिणांषु श्रीमद्भगवत्पादकत्रयसमता गौणी—“तामै-
श्वर्यपदा काश्यप पश्यत्वात्” इति शाङ्कित्यमर्चिर्दशरथसूत्र २९ । तथा श्रीमद्भगवत्पाद-
कत्रयसमता परा “आत्मिकररा बादरायण” इति तन्मूत्रात् । श्रीमद्भगवत्पादशाङ्कित्यमर्ते तु
“उभयपरो शाङ्कित्य शब्दोपपत्तिरप्यायु” इति सूत्रात् उभयत्र सम्प्रतिगतिं तदुक्तं श्रीभ-
गवता “उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मत । आस्तित स हि युक्तात्मा मामेकानुत्तमा
गतिम् ॥” इति । अत एव “सो गौणी त्रिधा कृष्णभेदादातीर्तदेवेददा” । “ओ उतर-
स्मात्तरमात्पूर्वपूर्वा श्रेयाय मवति” इति श्रीनारदसूत्रम् । “गौण त्रिविधमिति तरेण स्तुत्य-
र्थत्वात्साहचर्यम् । बहिर्नतरस्यामुपयमवोष्टि सर्ववत्” । इति भक्तिदर्शनम् ।

ग्भावाः स सात्विकाः ॥ २८ ॥ त्रिविधा भवति भद्रा देहिनाः
 सा स्वभावज्ञा । सात्विकी राजसी चैव सामसी चेति तां श्रुत्वा
 ॥ २९ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य भद्रा भवति भामिनि । भद्राम-
 योऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धाः स एव स ॥ ३० ॥ भद्रापूर्वाः सर्व-
 धर्मा मनोरथफलप्रदाः । भद्रया साध्यते सर्वं भद्रया तुष्यते
 हरिः ॥ ३१ ॥ भक्तिर्मन्त्रयैव कर्तव्या तथा कर्माणि भक्तिः ।
 कर्माणि भद्राहीमानि न सिध्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ३२ ॥ सा
 भक्तिर्द्विविधा द्वेया सात्विक्या भद्रया कृता । वैधी रगात्मिका
 चेति द्विस्तरं तत्त्वतः शृणु ॥ ३३ ॥ आया दास्यगुरुभ्यां या
 श्रुत्वा विष्णो प्रवर्त्यते । साधनानि बहूनि स्युः तस्याः संसा-
 धने प्रिये ॥ ३४ ॥ देवानां गुणस्मरणमामानुषविक कर्मणाम् ।
 सत्त्वं एवेकमनसो वृत्तिः स्वभाविकी तु यां ॥ ३५ ॥ अनिमि-
 त्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । अरयत्याद्य या कोशे नि-
 गीर्णमनसो यया ॥ ३६ ॥ अवर्णं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पाद-
 सेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ३७ ॥ इ-
 ति पुंसां पितृणां विष्णो भक्तिश्चेन्नवसंज्ञिता । क्रियते भगवत्पदा-
 नुसंधानसंभृता ॥ ३८ ॥ प्रविष्टं कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरो-
 वरम् । धुनोति शमलं कृष्णः सखिसख्यं यया शरत् ॥ ३९ ॥
 यदनुचरितसंज्ञाकर्णपीयूषविमुक्तं सङ्ख्यदमविभूतद्वन्द्वधर्मा वि-
 भक्ताः । सपदि गृहकुटुम्बं दीनमृत्सख्यं दीना महवद्द विहङ्गा
 भिक्षुधर्मो चरन्ति ॥ ४० ॥ मधुरमधुरमेतत्सर्वं मंगलानां सक-

१ मत्तत्त्वं भद्रापात्रं त्रिविधं केवलं तपोः सात्विकस्यैवोपादेयकार्यं प्रदर्शयति इति-
 रत्नो. राज्ञस्तत्त्वसंयोगेन सात्विकेन बोद्धव्यम् । २ देवताप्रतिष्ठापनप्रमाणं केवल-
 रिष्टकर्मनुष्ठानपरमाणं सत्त्वं सात्विकप्रवृत्त्यस्यैव भगवति वा स्वभाविकी एकाग्रतया चित्तिरिति
 तत्त्वम् । ३ इति श्रीमद्भगवत्पते तया सङ्ख्ये । अत एव "मत्तत्त्वं मन्त्रोपसंहारप्रमाण-
 कारितदेवमुक्तम् । अगार्ये प्रदर्शितमाह्वयव्यवस्थितोपायम् । अन्तरात्वे तु शेषः स्वरूपस्यैव न
 बोद्धव्यम् । शेषा तु ममाभिनिदिता" इति मत्तत्त्वसंज्ञम् । ४ अवलम्बयितुं श्रीमद्भगवते ।

लनिगमवल्लीसत्फलं चित्स्वरूपं । सकृदपि परिणीतं श्रद्धया हे-
 लया वा शशिमुखि नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम ॥ ४१ ॥ चेतो
 दर्पणमार्जनं भव, महादावाग्निनिर्वापणं श्रेयःकैरवचंद्रिकावि-
 तरणं विद्यावधूजीवनं । आनंदाम्बुधिवर्धनं प्रतिपदं पूर्णामृता-
 स्वादनं सर्वात्मस्रपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥ ४२ ॥
 सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्ध्यजडमूढता । यन्मुहूर्तं क्षणं वापि
 वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ ४३ ॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो
 न जातु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥ ४४ ॥
 यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं वियः । सद्यः
 क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ४५ ॥
 यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि च स्वयं । उपास्ते विष्णु-
 मेवैकमेवं भक्तो हरेर्भवेत् ॥ ४६ ॥ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां
 भुवि संपदाम् । सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ ४७ ॥
 मन्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् । उद्दि-
 म्बुद्धेरसदात्मभावात्सर्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ४८ ॥ ए-
 कोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
 दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ४९ ॥
 नान्यं तदंष्ट्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितोभियदेवि
 विद्मः । ब्रह्मा विभेत्यलमतो हिपरार्ध्यधिष्ण्यः कालस्य तत्किमुत
 तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ५० ॥ दास्यादि त्रितयं देवि प्रेमसीमा-
 गतं यदा । भवेत्तदा साधकानामित्थं तत्प्रार्थनं वरम् ॥ ५१ ॥
 यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु
 दह्यमानः । दुःस्वीषं तदपि दुःस्वमतद्वियाहं भूमन् भ्रमापि

१ कीर्तनमाहात्म्य पादे तथा श्रीकृष्णचैतन्यमहाप्रभुशिष्याया अत एव “नाहं त्रैलोक्यमि-
 त्कुण्डे योषिणां हृदये न च । मरुक्ता यत्र गायति तत्र तिष्ठामि नावद” ॥ इति भगवद्वा-
 क्यम् । २ स्मरणमाहात्म्य श्रीपाददे । ३ पादसेवामाहात्म्य श्रीमद्भागवते तथा श्रीम-
 ध्वभाष्ये । ४ अर्चनमाहात्म्य श्रीमद्भागवते । ५ वदनमाहात्म्य श्रीपादे तथा भागवते ।

वद मे तव दास्ययोगम् ॥ ५२ ॥ तस्यैव मे सौहृदसंस्मयेन
 दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् । महानुभावेन गुणालयन
 विपण्यतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥ वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा
 गुणतोऽस्मानि यथा तथाऽपि वा । भगवैस्तव पादपद्मयोररम-
 येव मया समर्पिते ॥ ५४ ॥ श्रीनिष्णोः श्रवणे परीक्षितभव
 हेम्यासकिः कीर्तने प्रल्हादः स्मरणे तद्विभजने लक्ष्मीः पशुः
 पूजने । अकूरस्त्वभिर्बदने कपिपतिर्दास्येऽप्य सस्येऽर्जुनः सर्व-
 स्वात्मनिवेदने बहिरभूत्कृष्णाभिरेषां परम् ॥ ५५ ॥ सात्त्वं
 मन कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि बेकुण्ठगुणानुवर्णने । करो हरे-
 र्मदिरमार्जनादिषु सति फुरुषाध्युतसत्कयोदये ॥ ५६ ॥ मुकु-
 न्दस्त्रिजलपदवर्णि दृष्टौ तद्वत्पगात्रस्पर्शसङ्गम् । घ्राण च त-
 त्यादसरोजसोरभे श्रीमद्युक्तस्या रसनां तदर्पिते ॥ ५७ ॥ पादौ
 हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिषन्दने । काम च
 दास्ये न ह कामकाम्यया यथोद्यमसङ्कोकजनाश्रया रतिः ॥ ५८ ॥
 तस्या भक्ते परा काष्ठा सर्वस्वात्मसमर्पणम् । तदाश्रयः प्र-
 सिद्धं वरजं शरणागतिः ॥ ५९ ॥ रसवीत्येव निश्चासस्तुदीयोऽ-
 इमिति स्मृति । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णो प्रेमरसप्रदाता ॥ ६० ॥
 मित्रभावेन संग्राहं न त्यजेत्स ऋच च न । दोषो यद्यपि तस्य
 म्यात्सवामेतदगर्हितम् ॥ ६१ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय त्वाऽस्मीति
 च याचते । अमर्षं स्रग्भूतेभ्यो ददात्येतद्वत् ईरेः ॥ ६२ ॥
 अतो निवेदमं स्वस्य स्मर्तव्यं सत्तर्त प्रिये । स्मरत्येवं कृपापूर
 पारावारोऽपि तादृशान् ॥ ६३ ॥ एव यं शृणुते, सम्यो न
 मे भक्तः प्रणश्यति । इति तद्वचनाच्चापि ततः सा दृष्टा

१ दास्यविशालं श्रीमद्भक्तिसहितम् । २ सत्कविज्ञानं श्रीमद्भक्तिसहितम् । ३ भक्तिसहितम् । ४ भक्तिसहितम् । ५ भक्तिसहितम् । ६ भक्तिसहितम् । ७ भक्तिसहितम् । ८ भक्तिसहितम् । ९ भक्तिसहितम् । १० भक्तिसहितम् । ११ भक्तिसहितम् । १२ भक्तिसहितम् । १३ भक्तिसहितम् । १४ भक्तिसहितम् । १५ भक्तिसहितम् । १६ भक्तिसहितम् । १७ भक्तिसहितम् । १८ भक्तिसहितम् । १९ भक्तिसहितम् । २० भक्तिसहितम् । २१ भक्तिसहितम् । २२ भक्तिसहितम् । २३ भक्तिसहितम् । २४ भक्तिसहितम् । २५ भक्तिसहितम् । २६ भक्तिसहितम् । २७ भक्तिसहितम् । २८ भक्तिसहितम् । २९ भक्तिसहितम् । ३० भक्तिसहितम् । ३१ भक्तिसहितम् । ३२ भक्तिसहितम् । ३३ भक्तिसहितम् । ३४ भक्तिसहितम् । ३५ भक्तिसहितम् । ३६ भक्तिसहितम् । ३७ भक्तिसहितम् । ३८ भक्तिसहितम् । ३९ भक्तिसहितम् । ४० भक्तिसहितम् । ४१ भक्तिसहितम् । ४२ भक्तिसहितम् । ४३ भक्तिसहितम् । ४४ भक्तिसहितम् । ४५ भक्तिसहितम् । ४६ भक्तिसहितम् । ४७ भक्तिसहितम् । ४८ भक्तिसहितम् । ४९ भक्तिसहितम् । ५० भक्तिसहितम् । ५१ भक्तिसहितम् । ५२ भक्तिसहितम् । ५३ भक्तिसहितम् । ५४ भक्तिसहितम् । ५५ भक्तिसहितम् । ५६ भक्तिसहितम् । ५७ भक्तिसहितम् । ५८ भक्तिसहितम् । ५९ भक्तिसहितम् । ६० भक्तिसहितम् । ६१ भक्तिसहितम् । ६२ भक्तिसहितम् । ६३ भक्तिसहितम् । ६४ भक्तिसहितम् । ६५ भक्तिसहितम् । ६६ भक्तिसहितम् । ६७ भक्तिसहितम् । ६८ भक्तिसहितम् । ६९ भक्तिसहितम् । ७० भक्तिसहितम् । ७१ भक्तिसहितम् । ७२ भक्तिसहितम् । ७३ भक्तिसहितम् । ७४ भक्तिसहितम् । ७५ भक्तिसहितम् । ७६ भक्तिसहितम् । ७७ भक्तिसहितम् । ७८ भक्तिसहितम् । ७९ भक्तिसहितम् । ८० भक्तिसहितम् । ८१ भक्तिसहितम् । ८२ भक्तिसहितम् । ८३ भक्तिसहितम् । ८४ भक्तिसहितम् । ८५ भक्तिसहितम् । ८६ भक्तिसहितम् । ८७ भक्तिसहितम् । ८८ भक्तिसहितम् । ८९ भक्तिसहितम् । ९० भक्तिसहितम् । ९१ भक्तिसहितम् । ९२ भक्तिसहितम् । ९३ भक्तिसहितम् । ९४ भक्तिसहितम् । ९५ भक्तिसहितम् । ९६ भक्तिसहितम् । ९७ भक्तिसहितम् । ९८ भक्तिसहितम् । ९९ भक्तिसहितम् । १०० भक्तिसहितम् ।

गती ॥ ६४ ॥ भावमुत्पादयेत्कंचित्तत्प्रसादेन भूयसा । तदा
 रागात्मिका नाम्ना कथ्यते भक्तिकोविदैः ॥ ६५ ॥ निगमकल्प-
 तरोर्गलितं फलं शुक्लमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं
 रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ६६ ॥ संसारसिन्धु-
 मतिदुस्तरमुत्तितीर्थोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीला-
 कथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥ ६७ ॥
 उत्कर्षजविशेषैः स भावोप्यष्टविधो मतः । आदौ भावस्ततः
 प्रेमा प्रणयः स्नेह एव च ॥ ६८ ॥ रागो मानोऽनुरागश्च महा-
 भावस्तथाष्टमः । विस्तरस्तु यथा शास्त्रं द्रष्टव्यो रसभावुकैः ॥
 ॥ ६९ ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्ण्यखंडरसत्वतः । सर्वे र-
 साश्च भावाश्च तरंगा इव वारिधौ ॥ ७० ॥ एवमेकात्मकेऽनने
 नित्ये ब्रह्ममये सुखे । स्वयं भाते भक्तिरसे भेदां द्वादश कीर्ति-

१ “यमेवैव आत्मा वृणते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणते तन् स्वाम्” इति श्रुते । “तत्
 प्रेम तथा भक्तिर्व्यसन च यदा भवेत् । बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ॥ स्नेहा-
 द्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्ब्रह्मरुचिः । यदा स्याद्ब्रह्मसुखं कृष्णे कृतार्थं स्यात्तदैव हि” ॥
 इति श्रीमद्वाल्मीकीयः । नारदस्तु “दर्पिताऽखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलता”
 इति नारदमुत्र च । २ श्रीमद्गौडपादिवभक्तिरसामृतसिन्धुवादिषु तथा बोधदेवकृतमुक्ताफल-
 हरिलीलादिग्रन्थेषु तथा भक्तिमीमांसाभक्तिरसायनकृष्णामृतमहार्णवादिषु च विस्तरो द्रष्टव्यः ।
 ३ अत एव “द्वेषप्रतिपक्षमावाद्दसशब्दाच्च रागः” इति भक्तिसूत्रम् । “भावप्रधानमाख्या-
 तम्” इति च निरुक्तम् । तत्र आख्यातं वेदवेद्यं ब्रह्मभावप्रधानमित्यपि महर्षिसमतं भवति ।
 ४ अत एव “रसो वै स” “रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति” इति च तैत्तिरीय-
 श्रुतिः । “किं रसनं किमाहो तद्भजनम् रसति भजति तस्य पुना रसनम्” इति श्रीता-
 नीयश्रुतिः । भक्तिरसास्वादप्रकारश्चास्माभिर्भक्तिरसायने सविस्तरं वर्णित इति । “जन्माद्यस्य
 यतो न्वयात्” इत्यत्र परमहंसप्रियाव्याख्यायां श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य्यश्रीमधुसूदन-
 सरस्वतीपूज्यपादान्तदनुसारेण दशोक्तसविशिष्टभक्तिरसायनस्यादिमपद्यं सूत्रभूतं “नवरस-
 मिलितं वा केवलं वा पुमर्थं परमार्थमिह मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ति” इत्यादि । तत्र पुमर्थं पर-
 मर्थेत्यर्थः । तथा च निर्विशेषस्यापि परब्रह्मणः समिदानन्दा इव नवरसस्याधिभावरूपाः
 स्वरूपविशेषा पुमर्थे इति स्पष्टमेवांक्तम् । “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वभाविकी ज्ञा-
 नबलक्रिया च । सदेहस्तुल्यगन्धं ज्ञानभा सत्पराकम्” इत्यादि स्वरूपलक्षणश्रुते ।

ताः ॥ ७१ ॥ ईशात्मकास्तत्कृपया भावुकात्मान ईरिताः । दि-
 श्मात्रमत्र तन्नाम निर्देशादि उदीयते ॥ ७२ ॥ शान्तिर्दास्यं च
 सख्यं च दास्यसख्यं रतिरेव च । पंचैव मुख्या गोणास्तु वीरः क-
 रुण एव च ॥ ७३ ॥ अद्भुतो हाससंश्रब्ध भयानक इति स्मृत ।
 बीभत्सश्च तथा रौद्रः सप्तेऽपि रसाः शुभाः ॥ ७४ ॥ छंगार
 वीरकरुणाऽद्भुतहास्यभयानकाः । बीभत्सरौद्रौ च रसा शान्धो
 वत्सल एव च । एव के चिद्वर्णयसि वश भेदान्तुमंगलान् ॥ ७५ ॥
 शृंगारी राधिकायां सखिषु सकरुणः ह्वेददग्धेष्वघादेर्बीभत्सी
 तस्य गर्भे व्रजकुलतनयाचेसचौर्ये प्रहासी । वीरी हृत्प्रेषु रौद्री
 कुपितवति तुरासौहि ह्येव्यंगवीनस्तेये भीमान् विचित्री निजम
 हसि घामीदामबन्धे स जीयात् ॥ ७६ ॥ मल्लानामशनिर्नृणां न
 रवर स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां सितिभुजां
 शास्ता स्वपित्रोः शिशु । मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं
 योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रत्नं गवः साग्रजः ॥ ७७ ॥
 श्रीमत्सनत्कुमाराद्याः शांतब्रह्मरसात्मकाः । हनूमदुद्धवापास्तु
 दास्यास्वादपरा मत्ता ॥ ७८ ॥ गोपबाला सुदामापास्तत्सख्या
 नंदभागिनः । यशोदानंदगोपापास्तदास्यस्याऽभिमानिनः ॥ ७९ ॥
 भैष्मीराधादिरूपेषु छंगारः परमोज्ज्वलः । भीष्मो वीरे दशरथः
 करुणे स्थितिमासवान् ॥ ८० ॥ बल्यर्जुनयशोदानां विश्वरूपस्य
 दर्शने । अत्यद्भुतरसास्वादः कृष्णानुग्रहतोभवेत् ॥ ८१ ॥ गो-
 पालबाला हासस्य श्रीदामोदहनादिषु । एवमप्यत्र भीत्यादि

१ श्रीमत्सनात्मकाः शान्तैरिति कमेदेन हि वा तत्र भिन्नवैभक्त्यप्रत्ययः नैमित्तिकाद्य-
 कृतः ये बाष्पाभराभ्याभिकारिणे मगधकृपापात्रास्तु तेषां चित्तवृत्तिसमाप्तकृतस्त्वानां निष्क-
 मेव दर्शनं कुर्वति तत्रापि प्रकटवैभक्त्यामेव स्वर्णवर्णमाभिमार्गवतिरोमार्गो नाप्रकटवैभक्त्या
 मिति तदुक्तं । 'जन्म कर्म च ये विषयेष्वं यो वंति तत्रतः' । सुखेऽपि न भिज्जन्ति शोको
 मामजन्मभवत्' इति गीतायां 'जयति जयनिबन्धः इत्यादिश्रीमद्भक्तं तदेवमभिनिबन्ध-
 मानुजजन्मसंवेदमिति ।

त्रितयेपि विचिंत्यताम् ॥ ८२ ॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वे-
षाच्चैद्यादयो नृपाः । संबंधादृष्णयः स्नेहात्पार्था भक्त्या मुनी-
श्वराः ॥ ८३ ॥ ब्रह्माद्वैतज्ञानिनस्तु शांतास्वादपरायणाः । द्वैता
दास्यं सख्यमापि विशिष्टोद्वैतिनः परम् ॥ ८४ ॥ शृद्धाद्वैतास्तु
वात्सल्यं द्वैताद्वैता रतिं तथा । भजंत्येते ब्रह्मविदः कृतकृत्या
भवन्त्यमी ॥ ८५ ॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये-
त् । निविष्टं भावनापाकान्महाभावो यदा भवेत् ॥ ८६ ॥ कीट-
पेशस्कृतोर्न्यायात्तदा तत्साम्यतामियात् । जीवन्मुक्तो गुणार्तातः
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ८७ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र
चैव त्रिक एक कालः । प्रपद्यमानस्य यथाऽश्वतः स्युस्तुष्टिः
पुष्टिः क्षुदपायोऽनुयासम् ॥ ८८ ॥ तस्यैवाहं ममैवासौ स एवा-
हमिति त्रिधा । भगवद्रसरूपं स्यात्पूर्वोक्ताभ्यां सपाकतः ॥ ८९ ॥
त्रिष्वन्तिमं च यद्रूपं स एवाहमिति स्फुटम् । अपरोक्षदृशिर्ज्ञानी
एकभक्तिः ॥ उच्यते ॥ ९० ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमा-

१ तथा च पंचस्वपि सप्रदायेषु परमार्थतो विरोधाभावेन सर्वेषां वैदिकत्वेनैक्यमस्तीति
स्वस्वाचार्योक्तिसन्प्रदायानुगोचरेण ब्रह्मितससाधने ताव यत्नं कुर्वतु मात्सर्यं त्यजतु सीद्दार्द
भजिष्विति सर्वं मंगलम् । २ अत एव “ओं गुणमाहात्म्यासक्तिरूपासक्तिपूजासक्तिस्मरणास-
क्तिदास्यासक्तिमह्यमक्तिः कात्मासक्तिवात्सल्यासक्तिः आत्मनिवेदनासक्तिः तन्मयतासक्तिः परमवि-
हासक्तिरूपा एकधाप्येकादशधा भवति” । इति श्रीनारदसूत्रम् । “तत्परिणामश्च गम्या
लोकवर्णिगेभ्यः । सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतुर्विचिकित्तामहिमख्यतितदर्थप्राणस्थानतदी-
यता सर्वतद्भावा प्रातिवृत्त्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्” इति भक्तिदर्शनम् ।
३ श्रीमन्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यमधुसूदनसरस्वतीभगवत्पाददीयभक्तिरामायणे । अत
एव “तत्र वयं स्म” इति ऐतरेयश्रुते तथा “सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाऽहं न मामकीन-
स्त्वम्” इत्यादिश्रीमच्छंकरभगवत्पादा । द्वितीये ममैवासाविष्यत्र सर्वरसेषु तत्रापि स्फुट वा-
त्सल्यादिषु स्वीयभावेन । तृतीये “स एवाहमित्यत्र सोहमस्मि स एवाहमस्मि” इति श्रुति “कृ-
ष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना” इति श्रीरासे ब्रजदेव्युक्तिर्विरहे मधुरपुरहमिति
भावतशीलेति श्रीजयदेवश्च । ४ अत एव “सा परानुरक्तिरीश्वरे” इति भक्तिदर्शनम् ।
“ओं सा तस्मिन्परमप्रेमरूपा” “ओं मया एकान्तिनो मुख्या” इति श्रीनारदसूत्रम् ।
“सैकान्तभावो गीतार्थप्रस्थभिज्ञानात्” । इति भक्तिदर्शनम् ।

त्मनः । मृतानि भगवत्यात्मनेष भागवतोद्यमः ॥९१॥ न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीरप्युनर्भवं वा तदर्पितात्मेच्छति तद्दिनान्यत् ॥ ९२ ॥ नि-
सृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्भिरवशामिहितोऽप्यघोषनाशः ।
प्रणयरशनया घृताधिपद्यः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥९३॥
त्रिभुवनविभववैतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विभृग्यात् ।
न चरति भगवत्पदारविदाह्वयनिमिषार्धपि याः स वैष्णवाग्र्यः
॥ ९४ ॥ स भक्तः सर्वदा देवि यथा प्रार्थयते हरिं । तथा ह्यप्यु-
परं वाच्यं तस्य विश्वसुखावहम् ॥ ९५ ॥ नैवोद्दिजे परदुरत्ययवै-
तरण्यास्त्वदीर्यगायनमहामृतमग्नयिष्ठः । शोचैततो विमुक्तचेतस-
इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्दहसो विमूढान् ॥ ९६ ॥ प्रायेण दे-
वभुनयः स्वविमुक्तिकामा मोनं चरति बिजने न परार्थनिष्ठा ।
नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्षुरेको माम्भ्यं त्वदस्य शरणं ब्र-
मतोऽनुपश्ये ॥ ९७ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रज्ञातात्मा कोटिष्वपि सदा प्रिये ॥ ९८ ॥ त्वयापि
सततं देवि भक्त्या सेव्यः सुहृत्सर्ता । स हि माता पिता चैव कृ-
त्स्नस्य जगत्तो गुरु ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमद्भुवनसंहितायां भाक्तियोगवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

१ अथ एव । 'साक्षोक्तसिद्धिसाम्प्रीत्यसाम्प्रीत्यप्युत । दीपमानं न युन्दति विज-
मत्सेवर्न जनाः' ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां । 'सार्वभौमं पारमहंस्यं इत्येवं विज्यं तवैव च ।
रसाधिपत्यं योगसिद्धिं न चाप्युति हरेर्जनाः ॥ इति साक्ष्यमात्रं वा साक्ष्येनैव वाच्येन ।
न युन्दति कदाचित् सार्वभौममिच्छताः ॥ साम्प्रीत्यं ते न चाप्युति भगवद्विरहानुरागः ।
सन्निहिते न तत्वेन यथा दूरतरे मन्त्रे ॥ साक्ष्यं दीपमानं वा समान्तवर्तिमान्निष्ठः ।
नैवैवैव वाच्यं अस्मात्सत्सेवनेनोक्तः । एकत्वं चापि कैवल्यं न चाप्युति कदा च न ।
एवं चेतर्हि दासत्वं च स्वाभिन्नं परस्परं च ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां । १ त्रिभु-
वनविभववैतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विभृग्यात् । ईश्वरस्यैव पुरीतं सत्त्वं
जीवस्य सहस्रसत्त्वं सर्वविद्यमानसत्पुण्यप्रतेनुत्वं सर्वेषां तत्कृत्वाग्र्येन करोति । जीव-

अष्टादशोऽध्यायः ॥

समाधिवर्णनम् ॥

॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशवि-
नाशनम् । अनाद्यविद्याबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ आ-
रुहोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यते ॥ २ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य धुंजतो योगमात्मनः ॥ ३ ॥ उद्धरेदात्मना-
त्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरा-
त्मनः ॥ ४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसं-

—श्वाह्वातिरन्कगिणीपिहितस्वाराज्योऽपणं सन् तमीश विस्तृत्यान्वेज्वपकागदिपर स्तीयाक-
ल्याणमाभजते । यदि स्वमन्त्रा भगवानेव कृपयति तदाऽहप्रत्ययतिरस्करिण्या पर पारे प्रका-
शमात्मानमीश पञ्चाङ्गचात्मकाष्टस्त प्रत्यन्यजविमुमुक्षापर मन्त्रेव प्रार्थयते स्वीय कल्याण
चेच्छते । यथा श्रीशङ्करभगवत । “अविनयमपनय विष्णो दमय मन शमय विषयमृगतृ-
ष्णाम् । भूतदया विस्तारय तारय ससारमागरत ” ॥ इत्यादिपद्वीस्तोत्रम् । यथा
चा “सर्वत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरप्रमया । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु सा कश्चिद्दुःखमाप्नुया-
त् ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द उत्तिष्ठ गरुडम्बज । उत्तिष्ठ कमलाकान्त त्रैलोक्ये महान् कुरु ॥
न रोधयति मा योगो न माख्य धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त न दक्षिणा ॥
व्रतानि यज्ञश्चन्दामि तीर्थानि नियमा यमा । यथावरुणो मत्सङ्ग सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥
सत्सङ्गेन हि देतेया चातुषाना मृगा खगा । गन्धर्वाप्सरसो नागा सिद्धाधारणगुह्यका ॥
विद्याधरा मनुजेषु वैष्णवा इन्द्रा स्त्रियोऽन्धजा । रजस्त्वम प्रकृतयस्तस्मिस्तस्मिन्पुनरे-
व न ॥ बहवो मन्द प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादय । वृषपर्वो बालिर्बाणो मयथाध विभीषण ॥
सुग्रीवो हनुमान्प्रभो गजो गृध्रो वणिक्कपय । व्याध कुब्जा व्रजे गोव्यो यज्ञपत्यस्तथा परे ॥
ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमा । अत्रास्तप्तपस सत्सङ्गान्माधुपागता ॥ केवलेन
हि मोघेन गोप्यो गावो नगा मृगा । येन्ये मृदधियो नागा सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥ य न
योगेन साख्येन राजव्रततपोऽप्यै । व्याख्यास्त्वाध्यायस्त्यासै प्राप्नुयाच्छानवानपि ” इत्यादिपर-
सहस्रवचनैः सर्वाङ्गय भक्तियोगो भागवतसंग्रहाय इति परम तत्वम् ।

स्पं मन कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ५ ॥ तं विषादः स्व-
 संयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनि-
 र्विण्णचेतसा ॥ ६ ॥ संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेष-
 यत । मनसैवोद्विग्नग्रामं विनियम्य समततः ॥ ७ ॥ प्रज्ञात
 मनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतम्
 कल्मषम् ॥ ८ ॥ युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । त-
 स्मेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ ९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं नि-
 रुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्मात्मनि तुष्यति ॥
 ॥ १० ॥ सुखमात्यंतिकं यच्च दुद्विग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न
 चैवार्यं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ११ ॥ यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं
 मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःस्वेन गुरुणापि वि-
 चाल्यते ॥ १२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ई-
 क्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ परं ज्ञानं परं
 सांख्यं परं कर्म विरागता । परा भक्तिः समाधिश्च योगोऽप्ययं
 वाचका ॥ १४ ॥ ज्ञायते विश्वमस्मिन् तत्त्वं श्रीपरमात्मनः ।
 साक्षात्कारेण योगेन परं ज्ञानं तदुच्यते ॥ १५ ॥ सांख्येन सर्वं
 तत्त्वानि परं तत्त्वमसख्यया । योगेन साक्षात्क्षिप्यते तत्सांख्यं वै
 परं स्मृतम् ॥ १६ ॥ गर्हितं चापि योगार्थं कृष्णप्रीत्यै च कर्म
 यत् । अकामं चापि वेदोक्तं नेष्टव्यं तत्प्रवक्षते ॥ १७ ॥ बाह-
 देवात्मकं विश्वं साक्षात्कारेण विंदति । यच्छाभासं परो लाभः
 तद्देवाग्यं परं स्मृतम् ॥ १८ ॥ सेवया ज्ञानयोगाभ्यां यया सा-
 क्षात्क्षनार्दनः ॥ क्रियसे सा परा भक्तिः सत्प्रेमाल्हादिनी मता ॥
 ॥ १९ ॥ सततं युज्यते जीवः समाधौ परमात्मनि । संयोगो
 योगिनां श्रेष्ठो वियोगो वै यदुच्यते ॥ २० ॥ समाधिः समता
 ब्रह्मा जीवात्मपरमात्मनोः । ब्रह्मण्येष स्थितिर्वा सा समाधिः

प्रत्यगात्मनोः ॥ २१ ॥ ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा
 तथा । ध्यात्वैवात्मनि संस्थान्य नाऽन्यथात्मा वशो भवेत् ॥
 ॥ २२ ॥ एवमेव हि सर्वत्र यत्प्रसक्तस्तु यो नरः । तथात्मा
 सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ अभिन्नतां यथा
 गच्छेन्नयम्बु जलधिस्थितम् । तथात्माऽभिन्न एवात्र समाधिं
 समवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि ब्रह्मविदाम्वरे ।
 कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥ २५ ॥ वेदान्तेष्वपि
 शास्त्रेषु मुशिक्षितमनास्तथा । गुरुणा चोपदिष्टार्थं युक्तयोपेतं वरा-
 नने ॥ २६ ॥ विद्वद्भिः सर्वशास्त्रज्ञैर्विचार्य्य च पुनः पुनः ।
 निश्चितार्थेषु तस्मिंस्तु मुशिक्षितमनाः सदा ॥ २७ ॥ योगमेवाऽ-
 म्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । ततस्त्वाम्यन्तरैश्चिद्ब्रह्मैर्वाह्यैर्वा
 कालसूचकैः ॥ २८ ॥ विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थ-
 वित् । निर्भयः सुप्रसन्नात्मा भूत्वा तु विजितेन्द्रियः ॥ २९ ॥
 स्वकर्मनिरतः क्षान्तः सर्वभूतहिते रतः । प्रदाय विद्यां पु-
 त्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥ ३० ॥ संस्कारानात्मनः सर्वा-
 नुपदिश्य तथाऽनघे । पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते
 ॥ ३१ ॥ भूमौ कुशान् समास्तीर्य्य कृष्णाजिनमथाऽपि वा । त-
 स्मिन् सुबद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्बद्धकलेवरः ॥ ३२ ॥ आसने नाऽन्य-

१ अत एव “तदेवार्थमात्रनिर्भास स्वरूपशून्यमिव समाधिः” । “तदा ब्रह्म स्वरूपेव-
 स्थानम्” । इत्यादि श्रीमत्पुण्यपादभगवत्पतञ्जलियोगदर्शने । “समाधिनिर्धोतमलस्य
 चेतसः” । इत्यादि मै० श्रुति । “समाधिरचलोऽभयः” । इत्यादि गौ० श्रुति ।
 २ समाधिपर्यंकं समाधिजानुक । “अन्तरङ्गममुद्रस्य रोवे नेलायतेऽपि वा । ब्रह्मप्रणव-
 संलभनादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ मनस्तत्र लय याति तद्विष्णो परम पदम् । तावदाकाशस-
 कन्धो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ नि शब्द तत्पर ब्रह्म परमात्मा समीयते । नादो यावन्मनस्ता-
 वज्ञादास्तेऽपि मनोन्मनोः । मशब्दश्चाक्षरे क्षीणे नि शब्द परम पदम् । सदा नादानुसधानात्स-
 क्षीणा वासना तु याः निरञ्जने विलीयते मनोबाध न सशय । नादकोटिसहस्राणि बिन्दुको-
 टिशतानि च ॥ सर्वे तत्र लय यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्तावि-
 वर्जितः ॥ मृतवत्सिष्ठते योगी स मृतो नात्र सशय ।” इत्यादि नादविन्दुश्रुति ।

धीरास्ते प्राप्नुस्त्वो वाऽप्युदङ्मुखः । नवद्वाराणि संयम्य देव्य
स्मिन् ब्रह्मणः पुरे ॥ ३३ ॥ उभिर्ब्रह्मदयाम्मोजे प्राणायाधौः प्र
बोधिते । व्योम्नि तस्मिन् प्रभाकरेऽप्यन्तरे सर्वकारणे ॥ ३४ ॥
मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः । मूर्ध्यादायात्मनः
प्रार्णं मुयोर्मध्ये तदानये ॥ ३५ ॥ कारणे परमानन्दे स्थिते
वायुं विधारयन् । ओमित्येवाह्वरं ब्रह्म व्याहरन् सुसमाहितः ॥
॥ ३६ ॥ शरीरं संस्पृजेद्दिहाननेन विधिना द्विजः । समाधावभ्य
सेत्तत्त्वं ययोगेनात्मदर्शनम् ॥ ३७ ॥ सदेव संस्परेद्योगीत्यजन्तं
तत्कलेवरम् । तं समेष्वेत्थसौ भावमिति यद्भगवद्वचः ॥ ३८ ॥
स्वञ्चैव योगमास्थाय ध्यायन्त्यात्मानमात्मनि । स्वकर्मनिरता
शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ॥ ३९ ॥ ज्ञानेनैव चोक्तेन नित्य
कर्माणि कुर्वतः । निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥
॥ ४० ॥ सामान्यतो मया देवि वर्णितं भविष्यद्वरे । समाधितस्व-
रूपं ते योगानां चरमं फलम् ॥ ४१ ॥ तथा समाधिविद्वधाऽन्ते

१ निर्विकल्पकमाविभाष्यतस्व योगिना जीवन्मुक्तस्य फले जीवन् मरणं वा तुल्यमेव
प्रतिपत्तिः । तथापि ततो निवृत्तचित्तवर्तिनां च निवृत्तसमाधिनां वागिवाग्बोधोपकारार्थमत्रैव
मुपदिशते । साक्षात्सामान्यस्य हि बोधस्याग्रे विशिष्टपरिक्लेशाद्यको भवति । अतस्तत्त्वं
स्वास्तं माहृतिममकरो ब्रुपदेसामुक्तो निवृत्तमग्नं सातम्ब ॥ अत्र साधनोपदेशं श्रीमत्पुण्य-
पद्मयोगीश्वरपदमभिप्रेत्यार्थव्याप्तावकाशकथितः । अत्रैव बोध्यम् । प्रवृत्तजीवो नृत्तुर्हि हि
विषयः । योगेन तत्रा नमकुप्येन । मग्नवतो जगद्भक्तस्य जगद्भक्तिप्राप्तिर्निरूप्य शक्तिः स्ता ।
माया प्रवृत्तबोधा एतत्प्रवृत्तवोधाऽपरा । पूर्वा विद्मं कर्षयित्वा योगेन प्राप्यं देहं स्वकला
स्वरूपपाशमिमिति । परया विद्मं यावद्विष्वा कर्मकलायावे योगेन तत्तद्भावे वातप्रतीने दई
स्वकला सुवमद्वयवाया सर्वाप्राप्ती तत्र स्वकलापामिमिति । अमग्नयेन तु मुक्तुः पशुतिरथा
मुपुतिव मनुष्याभामपीति न प्रवृत्तेन परिहर्तव्य एव । साधुतः श्रीमग्नवतो भिन्नं सुखं वासना-
माधितो बतिवरा जिह्ममुगमग्नं बोधः । वागे न देहे न मनो न सत्त्वेत्यर्थं निवृत्तव्य
न्या जितानु हन्त्यादिना योगमार्गेण दहाणाः । योगेनो तन्पुण्यव्याप्यत्वात्तन्मग्नं वज्रो
इते कथिष्यन् । स्वर्गजगमपास्तं ॥ मुक्तिं स्वर्गप्राप्तं पार्थ कथ्यते कुटुम्बीश्वरम् । वग्यादि
मुद्रात्प्रेयोवत्तद्विषयं न विद्यते इति च श्रीमग्नवदुक्तः । अतिशयप्रादुर्भावात् अति
तथा कुरुं ब्रह्मलोनि नम्यया मेरुप्रमिति ।

शरीरं त्यजतां नृणां । मोक्षलाभप्रकारश्च संक्षेपेणोक्तवानहम् ॥
 ॥ ४२ ॥ अधुना तव कल्याणं चिकीर्षुश्चिरजीविनि । विस्तरेण
 वदिष्यामि समाधेस्तत्त्वमुत्तमम् ॥ ४३ ॥ योगिनां परमाराध्यो
 योगशास्त्रप्रवर्तकः । समाधितत्त्वमेवं वै व्याचकार पतञ्जलिः ॥ ४४ ॥
 सम्प्रज्ञातस्तथाऽसम्प्रज्ञातो द्वौ भवतः प्रिये । समाधेर्योगसंसिद्धे-
 र्भेदौ योगिसमाहृतौ ॥ ४५ ॥ सम्प्रज्ञातस्वरूपेण साधको वै स-
 माधिना । सारूप्यादिप्रदं मोक्षं सम्प्राप्नोति महाफलम् ॥ ४६ ॥
 असम्प्रज्ञातरूपेण परोत्कृष्टसमाधिना । ब्रह्मकैवल्यरूपं च परमं
 लभते फलम् ॥ ४७ ॥ महाभावप्रकाशेन मन्त्रयोगविधानतः ।
 समाधिः साधकानां यो जायते साधनप्रिये ॥ ४८ ॥ यश्च प्रा-
 णनिरोधेन हठशास्त्रनिरूपितः । समाधिर्जायते सम्यक् साध-
 नानां महत्फलम् ॥ ४९ ॥ यश्चस्यादनुसन्धानान्नादस्य ज्योतिष-
 स्तथा । समाधिर्लिययोगेन जायते मनसो लयात् ॥ ५० ॥ त्रय-
 श्वेते मयोक्तास्ते सम्प्रज्ञाताः समाधयः । योगत्रयस्य योगज्ञे फ-
 लरूपाः प्रकीर्तिताः ॥ ५१ ॥ ज्ञाने तु पूर्णतां प्राप्ते ब्रह्मसङ्गा-
 वमेत्य वै । राजयोगेन युक्तानां समाधिर्यो भवेत्पुनः ॥ ५२ ॥ स हि
 सर्वसमाधीनां श्रेष्ठः प्रेष्टश्च सर्वथा । पुरुषार्थः स एवात्र परमो
 मोहपारकृत् ॥ ५३ ॥ असम्प्रज्ञातरूपोऽसौ समाधिर्जायते यदा ।
 ब्रह्मकैवल्यमेवैतत्साधकानां परं धनं ॥ ५४ ॥ स एवोपास्यभाव-
 श्वोपासनानां परोक्षितम् । सीमा च सा परा सर्वयोगानां सा-

१ सम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थायां पूर्णेऽपि कोमले कोपि मग्न्यन्धोऽवशिष्येत् । अतस्तदवस्थाया
 मूलौ सति साधक परमेष्ठिसालोक्यमामीष्यादिकमेव क्रममुक्तिपदं ध्याने, ततश्च तस्य
 पुनर्नवनसमावना विद्यत एव । अतो हि निर्विकल्पसमाधिरेव परमोन्नतिविधायक सर्वभय-
 रहितश्च भवति ॥ अत एव “सम्प्रज्ञातमसाधि असम्प्रज्ञातनामय समाधि” इत्यादि मु०
 श्रुति । २ अत एव “आत्मसस्य तदा ज्ञानम्” इत्युक्त्वा । “अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः
 सर्वयोगीभिः । योगिनो बिभ्यति हास्मादभये भयदर्शिनः ॥ अलिङ्गनमनामाम निष्पन्न ब्रह्म
 तत्तदा । सुप्रशान्त सकृज्ज्योति ममाधिगच्छोऽभय ॥” इत्यादि श्रुति । ३ “पुरुषार्थ-
 शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसव कैवल्य स्वरूपप्रतिष्ठा वा निच्छक्ति” इति योगदर्शनम् ।

धनस्य च ॥ ५५ ॥ सरित्पतौ निविष्टान्नु यथाऽभिन्नं लये ति-
 यात् । तथाऽभिन्नं मनस्तत्र समाधिं समेवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ नाहं
 देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च । न मनोऽहं न बुद्धिश्च
 नैव विद्यमहंकृतिः ॥ ५७ ॥ नाहं पृथ्वी न सलिलं न च बह्विर्न
 चानिलः । न वाऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥
 ५८ ॥ नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः । सदा
 साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ५९ ॥ इति धीर्या मु-
 निभ्येष्ट सा समो धिरिहोच्यते ॥ ६० ॥ सलिले सन्धवं यद्वत्साम्यं
 भजति योगतः । तथात्ममनसोरेक्यं समाधिगभिषीयते ॥ ६१ ॥
 निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणे
 सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ ६२ ॥ ऊर्ध्वपूर्णमधः पूर्णमध्यपूर्णं
 तदात्मकम् । सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ६३ ॥
 इति श्रीश्रीमद्भुवन्दनसंहितायां समाधिर्वर्णनं नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

वैराग्याऽभ्यासमाहात्म्यवर्णनम् ।

वेम्बुवाच ॥ कृपया ते कृपासिन्धो प्राणनाथ श्रुतं मया । स
 दासारादिधर्माणां वर्णनं लोकमोक्षमम् ॥ १ ॥ श्रुत्वाश्च देवपू-
 जानां भेदा विविधरूपगाः । अष्टाङ्गानां च योगानां पूर्णं विद-
 र्णं श्रुतम् ॥ २ ॥ श्रुत्वा च परमानन्दो भवतः कृपया मया ।
 अनुभूतं पुनः शृणु प्रणोदयति मां मृशम् ॥ ३ ॥ को वा मि

१ अत एव 'समाधिं संनिवृत्तिं परजीविष्यतामिति' । " इत्यादि श्रीमत्पञ्चपाद-
 षट्पदावनेदम्याहः । २ इति श्रीभुवन्दनसंहितायाम् । ३ इति श्रीमत्पञ्चपादः महर्षिर्विशिष्टः ।
 ४ इति श्रीमत्पञ्चपादः महर्षिर्विशिष्टः । ५ इति श्रीमत्पञ्चपादः महात्मा वदम्याम् ।

योऽस्ति सम्बन्धो धर्माणां बहुरूपिणां । आचारादिसमाध्यन्त-
 नानाभेदजुषां विभो ॥ ४ ॥ किं वाऽवश्यं च कर्तव्यं साधकैः
 सिद्धिवाञ्छकैः । दैवं वा वस्तु किं नाम यद्वहु श्रूयते भुवि ॥ ५ ॥
 उपदेशं तथैतेषु विषयेषु सुधोषमम् । श्रुत्वानुष्ठाय तद्रूपं स्यामहं
 सार्थजीवना ॥ ६ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ परितुष्टोऽस्मि ते
 भद्रे तव प्रश्नैश्च धीमति । अधुनेव प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छामि
 सुव्रते ॥ ७ ॥ आचारादिसमाध्यन्तसाधनानां पतिव्रते । सर्व्वे-
 षामेक एवेह सम्बन्धः सम्प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ सदाचारानुष्ठाय शास्त्रो-
 क्तान् सज्जनाह्वितान् । नरो नरत्वमध्येति ह्यन्यथा पशुरेव सः ॥ ९ ॥
 ततो वर्णाश्रमाणाञ्च धर्मान् नानाविधान् प्रिये । नित्यान्नैमित्ति-
 कांश्चैव साधयन् संयतेन्द्रियः ॥ १० ॥ बुद्धिमापादयच्छुद्धां वि-
 षयेषु च सर्व्वतः । वैराग्यं भजते यर्हि साधकः सुसमाहितः
 ॥ ११ ॥ तदेव जायते चास्य शक्तिर्मुक्तिविधायिनी । उपास-
 नामनुष्ठातुमीश्वरस्य जगत्प्रभोः ॥ १२ ॥ यथैकेन पत्रेण दृ-
 ढेनापि सुसन्धिना । न शक्नोति कदाचिद्वै समुद्रन्तुं विहङ्गमः
 ॥ १३ ॥ तथा वैराग्यवृध्युत्थसाधनास्त्रसमुन्नतिम् । विना नैव
 विमोक्षस्य समुपायोऽस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ साधनानि हि स-
 र्व्वाणि सन्ति यावन्ति शास्त्रतः । उपासनास्वरूपाणि तानि स-
 र्व्वाणि सुव्रते ॥ १५ ॥ अङ्गानि यानि चाष्टौ हि साधनानां शु-
 चिव्रते । अष्टाङ्गयोगनाम्नैव श्रूयन्ते तानि शास्त्रतः ॥ १६ ॥ वै-
 राग्यं साधको गत्वा परिहृत्य बहिर्जगत् । अन्तर्ज्ञानपरो भूत्वा

१ “आर्जव चानृश्यं च दम इन्द्रियनिग्रह । सर्वसाधारण धर्मं चातुर्वर्ण्यं वसीन्मनु ।” इति स्मरणात् । २ अत एव “अभ्यासेन ॥ कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते” इति भगवद्वाक्यं श्री-
 मद्भगवद्गीतायाम् । ३ आपष्टाङ्गविभक्तपर्वन्तेष्वध्यायेषु सहिताया अस्या वर्णिता निम्बिला
 एकोपदेशो उपासनाधिकारान्तर्गता ज्ञातव्या । स्वोत्कर्षसाधनार्थं साधकैः श्रीभगवच्छृण्वाप-
 ष्ठैर्यदेव क्रियाजात समनुष्ठीयते सर्वमेव तदनुष्ठान “ क्रियायोग ” इति साधनमित्युपामनेति
 च नाम्ना परिकीर्त्यते ॥

अन्तःस्थो नावसीदति ॥ १७ ॥ साधनानां तथोक्तानां समम्भा
 साच्छनेः शनैः । अनैरात्मपदं रम्यं गम्यते नात्र संशयः ॥ १८ ॥
 अतो हे चेव पूर्वोक्तिं वाञ्छनीये सदानधे । वैराग्यमुदेरुत्कर्षः
 साधनानां च साधनम् ॥ १९ ॥ किं नामेदं यत् सुखं येन सप्ता-
 रसन्ततिः । जायते मृतये लोको भ्रियते जननाय च ॥ अ-
 स्थिराः सर्वे एवेमे सचराचरपेहिताः ॥ २० ॥ आपदां पश्यः
 पापा भावा विभेदयूययः ॥ २१ ॥ अयःशलाकासदृशाः पर-
 स्परमसङ्गिनः । क्षिप्यन्ते केवलं भावा यनाकल्पनया स्वया ॥
 ॥ २२ ॥ मनः समायचमिदं अगदाभोगि दृश्यते । मनश्चासवि-
 वाभाति केन स्म परिमोहिताः ॥ २३ ॥ कास्तादृशो यासु न
 सन्ति दोषाः कास्ता दिशो यासु न दृश्याः । कास्ताः प्रजा
 यासु न भङ्गस्तस्मात् कास्ताः क्रिया यासु न नाम माया ॥ २४ ॥
 असत्त्वं वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः । मृगत्पन्नामसा वूरे बने
 मृग्यमुगा इव ॥ २५ ॥ न केन चिच्च विक्रीता विक्रीता इव सं-
 स्थिताः । यत् मूढा वयं सर्वे जनाः किमिव शास्त्रैरम् ॥ २६ ॥
 किमेतेषु प्रपञ्चेषु भोगा नाम सुहर्मगाः । मुधैव हि वयं मो-
 हात्संस्थिता बद्धमात्मनाः ॥ २७ ॥ आ ज्ञातं बहुकासेन व्यर्थं

१ यत् एव अन्वयप्रकाशनायां तद्विरोधः । इति श्रीमद्भुवनेश्वरसंहितायां श्रीश्री-
 गुरुदेवे । २ "राज्यां राज्यां व्यतीतामात्राभ्युत्पत्तयं यदा । गात्रेभ्यो भस्त्व इव कुर्वन् विरेत
 कम्पदः ॥ पुष्पाजीव विकिञ्चतमात्रं गतामासः । व्यपासेषु कम्पे मृदुरभ्येति मन्त्रं ॥
 यत्कार्कश्यं कुर्वति पूर्वोक्ते चापराधिके । न हि प्रतीयते सुखं कृतं काऽप्य न वा कृतं ॥
 सर्वत्र भूत वक्ष्येते यत् त्वं कम्पेऽप्यव्ययम् । को हि जगति कम्पाय मृदुरभ्यं न-
 सिध्यति ॥ भङ्गस्तस्मै कम्पे मूर्खैः संप्रकर्षिता । पुनः कर्मसीतः स्वयमिमितं हि ज्ञेयितं ॥
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । ३ इति श्रीमद्भुवनेश्वरसंहितायां श्रीश्रीगुरुदेवे । साक्षं इत्युक्तं
 किं कृतः । ४ "यद्विद्वत्प्राप्तिरज्ञातमिदं समुत्पद्यते । प्राप्ताज्ञातमज्ञातमज्ञातमिदं हि
 यत्नः ॥ तादृशं यत्नं यत्नमिति ॥ अज्ञातं । वाचास्मिन्नाज्ञातं व्यतिष्ठो मेवमिति यत्नः
 यीमुषं यत्नम् । "एवमेव जगत्सर्वं यत्नं यत्नमिति ॥ स्वतन्त्रं यत्नं यत्नमिति ॥
 यत्नं यत्नमिति ॥ इति शान्तिपर्वणि ।

मेव वयं वने । मोहे निपतिता मुग्धाः श्वश्रे मुग्धा मृगा इव ॥
 ॥ २८ ॥ पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां समेत्य जन्माशु लयं
 प्रयाति । तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छन्ति कु-
 तोऽप्यहोभिः ॥ २९ ॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानश्च
 रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः ॥ ३० ॥
 युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च स्वप्नमम् । ग्रथनश्च तरङ्गा-
 णामास्था नायुषि युज्यते ॥ ३१ ॥ मनोरमा कर्पति चित्तवृत्तिं
 कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च । व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वभ्रोत्थि-
 ता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ ३२ ॥ ललनालानसैल्लीना देवि मान-
 वदन्तिनः । प्रबोधं नाधिगच्छन्ति दृढेरापि शमाङ्गुशः ॥ ३३ ॥
 केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा
 नाय्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ३४ ॥ कामनाम्ना किरातेन विकी-
 र्णा मुग्धचेतसाम् । नाय्यो नरविहङ्गानामङ्ग बन्धनवागुराः ॥ ३५ ॥
 यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क भोगभूः । स्त्रिय-
 स्त्यक्त्वा जगत्त्यक्त जगत्त्यक्त्वा सुखीभवेत् ॥ ३६ ॥ दूरं दूरमि-
 तो गत्वा समेत्य च पुनः पुनः । भ्रमत्याशु दिगन्तेषु तृष्णो-
 न्मत्ता हरङ्गमी ॥ ३७ ॥ कुटिला कोमलस्पर्शा विपवैषम्यशंसि-
 नी । दशत्यपि मनाक् स्पृष्ट्वा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥ ३८ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-
 वर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३९ ॥ कामिन्येषा बहुमलवसा-
 मांसवीभत्सकाया चित्रं मोदं जनयति मनो मोहयन्ती जना-
 नाम् । चित्रं लोकास्ततबहुतरायासलम्यं कदर्थं रक्षासेदात्कृ-

१ इति श्रीमत्पूज्यपादमहर्षिवाल्मीके । २ “ एतावदेतद्विज्ञानमनन्तं च नास्ति च ।
 तृष्णाबद्ध जगत्सर्वं चक्रवर्तिवर्तते ॥ विसृततुर्यवैवायमतस्य सर्वतो विसृते । तृष्णाततुरनाद्य-
 तस्तथा देहगत मदा ॥ सूच्या सूत्र यथा वस्त्रे ससारयति वायक । तद्वत्ससारसूत्रं हि तृष्णा-
 मच्या निबद्धयते ॥ ” इति शक्तिपर्यवेणि । ३ इति श्रीमत्पूज्यपादमगवतः कृष्णहृदपायनवेदेव्यासस्य ।

वञ्चैव यथा शनैः सुदृढतां संयाति वैरागिता शक्तिः सत्पुरुषा-
 र्थकृत्प्रतिदिनं वृद्धिं तथा गच्छति । शक्तिः सा पुरुषार्थसाधन-
 करी सम्यक् प्रयुक्ता जनैरन्ते मोक्षपदं परं नयति तान् सर्वा-
 भिलाषास्पदम् ॥ ४६ ॥ सर्वमेवेह हि सदा संसारे तत्त्वविद्वरे ।
 सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ४७ ॥ इह हीन्दो-
 रिवोदेति शीतलाह्लादनं हृदि । परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव
 नान्यतः ॥ ४८ ॥ पौरुषं स्पन्दफलवद्दृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् । क-
 ल्पितं मोहितैर्मन्दैर्देवं किञ्चिन्न विद्यते ॥ ४९ ॥ साधूपदिष्टमा-
 र्गेण यन्मनोऽङ्ग विचेष्टितम् । तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टि-
 तम् ॥ ५० ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
 तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ ५१ ॥ अनर्थः प्रा-
 प्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् । अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र ज्ञेयं
 स्वपौरुषम् ॥ ५२ ॥ द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
 प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ५३ ॥ अतः पुरु-
 ष्यत्नेन यतितव्यं तथा यथा । पुंसा तन्त्रेण सद्योगाद्येनाश्वयत्-
 नो जयेत् ॥ ५४ ॥ परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।
 शुभेनाशुभमुन्मुक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ५५ ॥ तावत्तावत्प्रय-
 त्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् । प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति
 स्वयम् ॥ ५६ ॥ शुभेन पौरुषेणाशु शुभमासाद्यते फलम् । अ-
 शुभेनाशुभं नित्यं देवं नाम न किञ्च न ॥ ५७ ॥ न गन्तव्यम-
 नुद्योगैः साम्यं पुरुषगर्हभैः । उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकहितय-
 सिद्धये ॥ ५८ ॥ योऽयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् । अ-
 वश्यं स तमाप्नोति न चेदहान्निवर्त्तते ॥ ५९ ॥ पौरुषेण प्रय-
 त्नेन त्रैलोक्यैश्वर्यमुन्दराम् । कश्चित्प्राणिविशेषो हि शक्रतां

१ इति श्रीमत्पुण्यपादमहापिताम्बिके । देव आरब्धं, तदपि पूर्वावृष्टित पौरुषमेव न'तु
 ततोऽन्यत् । २ हुडा भेषा ।

समुपागत ॥ ६० ॥ सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव मकरध्वजः । क
 श्चिदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः ॥ ६१ ॥ देव्यदारिद्र्यदुः
 स्वार्था अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः । पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेश
 मुल्यताम् ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना देवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं देवि नाम्यथा ॥ ६३ ॥ तत्साध दे
 वसंधातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे । पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवे-
 श्वराः ॥ ६४ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति देवमस्तु तदेव च ॥ ६५ ॥ क्रमेणोपाजि
 तेऽप्यर्थे नष्टे कार्यं न सेदता । न बलं यत्र मे शक्तं तत्र का
 परिदेवता ॥ ६६ ॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्ना मर्त्यादां स्वामनुष्मत् ।
 उपतिष्ठन्ति सर्वानि रत्नान्यम्मुनिधाविब ॥ ६७ ॥ शास्त्रतो
 गुरुत्वमेव स्वतन्त्रेति त्रिभिर्द्वयः । सर्वत्र पुरुषार्थस्य न देवस्य
 कदा च न ॥ ६८ ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेभ्येवावतारयेत् । प्र
 यत्नाच्चिदमित्येष सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६९ ॥ पुरुषो जायते
 लोके कर्तुं ते जीव्यते पुनः । न तत्र दृश्यते देवं जरायुबनवा-
 ल्यवत् ॥ ७० ॥ देशादेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् । व्या-
 पारश्च तथाङ्गनां पौरुषेण न देवतः ॥ ७१ ॥ स्वकर्मफलसं
 ग्राहानिदमित्यभिधीति याः । गिरस्ता देवनाम्नेता प्रसिद्धिं
 समुपागताः ॥ ७२ ॥ भावीत्यवश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिन्नोक्तसंधाते देवशब्देन कथ्यते ॥ ७३ ॥ यदेव ती
 प्रसंगेगाहृदं कर्म कृतं पुरा । तदेव देवशब्देन पर्यायिणेह
 कथ्यते ॥ ७४ ॥ तत्रैव मूलमतिभिर्देवमस्तीति निश्चयः । आ-
 सास्तं कुं स्वबोधेन रक्षयामिब मुजङ्गमः ॥ ७५ ॥ मूढः प्रकल्पितं
 देवं तत्परास्ते क्षयं गताः । प्राज्ञास्तु पुरुषार्थेन पदमुत्तममागताः
 ॥ ७६ ॥ शुभाशुभार्थं मार्गार्थं बहन्ती वासनासति । पौरु-
 षेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ७७ ॥ अभ्युत्पन्नमना

यावद्भवस्यज्ञाततत्पदा । गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥
 ॥ ७८ ॥ आलस्यो यदि न भवेज्जगत्पनर्थः को न स्याद्बहुधनको
 बहुश्रुतो वा । आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता सम्पूर्णा नरप-
 शुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ७९ ॥ तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः
 सत्समागमैः । प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥
 ॥ ८० ॥ एवं सर्वहितार्थाय तव चैव विशेषतः । विस्तरेण
 मया प्रोक्त लोकानां हितसाधनम् ॥ ८१ ॥ रहस्यं रम्यतात्पर्यं
 सर्वशास्त्रनियन्त्रितम् । वैराग्यस्य प्रशस्तस्य पुरुषार्थस्य शो-
 भने ॥ ८२ ॥ एवं मनुपदेशेन पूर्णसाधकता गता । यतस्व मु-
 क्तिमभ्येतुं संसारार्णवतारिणीम् ॥ ८३ ॥ देव्युवाच ॥ सच्छास्त्र-
 श्रवणान्नाथ मयि ते च कृपावशात् । वित्ते संसारवैराग्यमुदितं
 मे महाफलम् ॥ ८४ ॥ कस्तु पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः कश्च वाऽ-
 न्यथा । एवं विचारमापन्ना बुद्धिर्मे कुण्ठिता भृशम् ॥ ८५ ॥
 एकतः शास्त्रकाराणां विरोधः परिदृश्यते । मिथो मतेषु सर्वेषु
 बुद्धिस्तेन प्रताप्यते ॥ ८६ ॥ ततश्च साधनादीनां संख्याहीना
 जगद्गुरो । सन्ति नानाऽधिकाराश्च बुद्धिस्तेन प्रमुह्यते ॥ ८७ ॥
 सन्देहं मे कृपासिन्धो मनस्तिभिरनाशक । अपनेदुभिर्मां नाथ

१ पूर्वकाले चास्मिन्भारते आर्य्यगणा सर्वेपि निरालसा सेत्साहा सम्यगुद्योगशालिन
 आफलोदयकर्माणो धृतिमत् सत्वशालिनो दक्षश्चतुर्विधपुरुषार्थशालिन “कणश क्षणशश्चैव
 विद्यामर्थं च साधयेत् । ॥ वध्यं दिवसं कुर्यात्” इतीमामाज्ञा पालयतोऽप्रमत्ता प्रयत्नपरा
 बहवः गवांसन् । तत्कृतैव परमोन्नतिं सर्वेष्वेव पुरुषार्थेषु तदानीमासीत् । तद्वैपरीत्येनेदानीं-
 तना यत आर्य्यगणा सति अत एवार्य्यमावशून्या अन्यैरभ्यर्थ्यमाना पुरुषार्थरहिता स्वीयदेश-
 विद्याधनसद्गुणावेनतिकर्त्ता स्वविपरीताना पूर्वपद्धतिमनुसरता सता शीलं यत्नं समुपहसति
 न सहानुभूतिं कुर्वतीत्यहो निष्पत्ता गतिः कालस्य । ऐहलौकिकी पारलौकिकी काऽपि निता-
 तमवमा-सिद्धिं पुरुषकारमन्तरा कैरपि कदापि न लब्धास्ति । “गच्छन्पिपीत्तिका पक्तिः,
 समुद्रमपि लपयेत् । अगच्छन्चैनतेयोऽपि प्रदमेकं न गच्छति” अतः सर्वेपि स्वभिमतपुरु-
 षार्थपरैर्भाव्यम् । अत एव “उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वराधिबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता,
 दुरत्यया ह्ये पथस्तात्कवयो वदन्ति ।” इति श्रुतिः ।

समुपागतः ॥ ६० ॥ सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव मकरध्वजः । क
 श्विदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः ॥ ६१ ॥ हेन्यदाखिबहुः
 सार्धा अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः । पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेभ्य-
 त्तुल्यताम् ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं देवि नान्यथा ॥ ६३ ॥ उत्साह-
 कसंधातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे । पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवे-
 श्वरा ॥ ६४ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्यात्सुवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च ॥ ६५ ॥ क्रमेणोपाजि-
 तेऽप्यर्थे नष्टे कार्प्या न खेदता । न बलं यत्र ये शक्तं तत्र का
 परिदेवता ॥ ६६ ॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्ना मर्ष्यार्थां स्वामनुज्झतः ।
 उपतिष्ठन्ति सर्वानि रत्नान्यम्बुनिधाविब ॥ ६७ ॥ शास्त्रतो
 गुरुतश्चैव स्वतश्चेति त्रिसिद्धयः । सर्वत्र पुरुषार्थस्य न दैवस्य
 कदा च न ॥ ६८ ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् । प्र-
 यत्नाच्चिसमित्येय सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६९ ॥ पुरुषो जायते
 लोके बर्द्धते जीर्ण्यते पुनः । न तत्र दृश्यते दैवं करायोर्वनवा-
 ल्यवत् ॥ ७० ॥ देशादेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् । न्या-
 पारम्भ तथाङ्गनां पौरुषेण न दैवतः ॥ ७१ ॥ स्वकर्मफलस-
 म्प्राप्ताविदमिच्छमितीति याः । गिरस्ता दैवनाम्नेता प्रसिद्धिं
 समुपागताः ॥ ७२ ॥ भावीत्यवश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिन्नोक्तसंधाते दैवशब्देन कल्प्यते ॥ ७३ ॥ यदेव ती-
 प्रसंधेगाहृदं कर्म कृतं पुरा । तदेव दैवशब्देन पर्यायिणैर-
 कल्प्यते ॥ ७४ ॥ तत्रैव मूढमतिभिर्दैवमस्तीति निश्चयः । आ-
 सःस्ते कुंस्वभोधेन रज्ज्वामिष सुअहमः ॥ ७५ ॥ मूढैः प्रकल्पितं
 दैवं तत्परास्ते सयं गताः । प्राज्ञास्तु पुरुषार्थेन पदमुत्तममागताः
 ॥ ७६ ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां बहन्ती वासनासरित् । पौरु-
 षेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ७७ ॥ अमुत्पन्नमना

एवाभिलक्ष्यते ॥९६॥ एवञ्च न विरोधोऽस्ति वैदिकेषु मतेष्वपि ।
 नेव वा ज्ञानवैषम्यं सर्व्वमेकरसं स्मृतम् ॥ ९७ ॥ सत्यं नामाव्ययं
 नित्यमविकारि तथैव च । सर्व्वधर्म्मविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ॥
 ॥ ९८ ॥ त्वया यत्साधनं ज्ञातं सद्गुरोरुपदेशतः । प्रकृतेरनुकूलं
 यत्तन्मुख्यं विद्धि सर्व्वदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया वैराग्याऽध्यासमाहान्मयवर्णन नाम
 ऊनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः । ज्ञानयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । के वा विभागा वेदानां तात्पर्य्यं वा किमुत्तमम् ।
 एतत्सारतरं हृद्यं वद मा कृपया प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
 उवाच । उपासनापरः काण्डः कर्मकाण्डस्तथाऽपरः । ज्ञानका-
 ण्डश्च वेदानां विभागाः प्रथितास्त्रयः ॥ २ ॥ तत्राहं प्रोक्तवान्

१ अत एव “सर्वे वेदा युक्तयः सृष्माणो ब्राह्म ज्ञान परम त्वेकमेव । प्रकाशयते न
 विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहासे ॥ ” इति श्रीमध्वभाष्योदाहृतपैङ्गी श्रुत । २ इति
 श्रीमत्सूत्रपादभगवान् वेदव्यास श्रीमहाभारते । ३ परब्रह्मभावोक्ता यथा सच्चिदानन्द इति
 त्रिधा तदनन्तं कुर्वीति तथैव शब्दब्रह्मणो वेदस्यापि कर्मापासनाज्ञानरूपेण त्रैलोक्यं वेदवि-
 द्भिर्ज्ञायते । ते च वेदा “अमृता वै वेदा ” इति श्रुतैर्यद्यप्यनन्तान्तरात्परस्मिन्कल्पे यावत्-
 स्तद्ब्रह्मणो मुनिभिर्दृष्टं स एव श्रीभगवता पुराणेण कथ्यते तथावा “ तयाऽपि मुनिशार्दूल
 शास्त्रामेदेन भेदितः । अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थोऽपि द्विजोत्तमा ॥ अनन्तो वेदवेद्यस्य
 शक्रस्य शिवस्य तु । मायया न स्वरूपेण द्विजः हा देववैभवम् ॥ ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं
 छात्रा तस्मै महेश्वर । दत्तवानखिलान्वेदानां तन्मेव स्थितानिमान् ॥ ब्रह्मा सर्वलोककर्त्ता
 शिवस्य परमात्मनः । प्रसादादेव सृष्टस्य स्मृती सस्मार सुकृता ॥ विष्णुर्विश्वजगन्नाथो
 विश्वेशस्य शिवस्य तु । आज्ञया परया युक्तो व्याप्तो जज्ञे गुरुर्मम ॥ स पुनर्द्वेदेवस्य
 प्रसादादम्बिकापते । सक्षियः सकलान्वेदाश्चतुर्नां दत्तवान् द्विजा ॥ ऋग्वेदः प्रथमः प्रोक्तो-

सहचक्तिरूपकम् । मतो भेदेन विज्ञानमसतश्च तथानघे ॥ १३ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टो-
 ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १४ ॥ न जायते म्रियते वा क-
 दाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्व-
 तोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १५ ॥ वासांसि जी-
 र्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरी-
 राणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ १६ ॥ दू-
 रेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्पतिव्रते । बुद्धौ शरणमभिविच्छ कृ-
 पणां फलहेतवः ॥ १७ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदु-
 ष्कृते । तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ १८ ॥
 कर्मज बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धवि-

१ सामान्यतो ज्ञानस्य द्वौ भेदः, ज्ञान विज्ञानधेने । ज्ञानस्य लौकिकस्ये निम्बिल त-
 ज्ञानमज्ञानमभिधीयते, आध्यात्मिकचार्वाकिकं ज्ञान विज्ञाननाम्ना कथ्यते । अत एव “ज्ञान-
 विज्ञानतत्त्वतः” इत्यादि ब्रह्म० श्रुतिः । यदा तत्त्वलौकिकप्रज्ञाबलेन माधुर्यं संपदार्थस्य प्र-
 क्षणोऽन्तर्पदार्थस्य च मायाया पृथक्त्वमवगम्य सर्वत्र विज्ञानतत्त्वतया स्थिरतया समबन्धानु-
 शङ्गोति, तदैव तस्य मेधावाभ्युदयः सज्जयते ॥ अत एव “ज्ञान क्षेत्रज्ञप्रज्ञाविक्षेपम्” ।
 इत्यादिश्रुतिः । २ “उचक्ष्व मविता यद्वन्मज्जे रश्मिमण्डलम् । स एवाप्तमपागच्छन्तदेश-
 स्मिन्नि यच्छति । अतश्चात्मा तथा देहमाविश्यद्विगमिभिः । प्राप्तेन्द्रियगुणान्यच सोऽस्तमावृण्य
 गच्छति । प्रणीत कर्मणा मार्गं नीयमान पुन पुन ॥ प्राप्तेत्यय कर्मफलं प्रवृत्त धर्ममाप्त-
 वान् ॥” इति श्रीमद्भगवद्गीताश्रुतिः । ३ अत एव—“येन येन शरीरेण यद्यकर्म
 करोत्ययः । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ यथा ह्येकस्या भूमिरोपन्यर्थानुसारिणी ।
 तथा कर्मानुगा बुद्धिस्तत्तत्त्वानुदर्शिनी ॥ ज्ञानपूर्वा भवेत्किप्सा निष्पापूर्वाऽभिसंधिता । अभिस-
 धिपूर्वकं कर्म कर्ममुच्यते तत् फलम् ॥ फलं कर्मात्मकं विचारकर्म ज्ञेयात्मकं तथा । ज्ञेय ज्ञानात्मकं
 विद्याज्ञान सदसदात्मकम् ॥ ज्ञानाना च फलाना च ज्ञेयाना कर्मणा तथा । क्षयते यत्फलं
 विद्या ज्ञान ज्ञेयप्रतिष्ठितम्” ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताश्रुतिः । मन्नातनधर्मविज्ञानानुसारेण
 न भवति जीवस्य मृत्युसम्भारस्य । तादृशमृत्युवादस्य युक्तिविगर्हितत्वात् । एकैकस्य कर्म-
 प्रवाहस्यावगमे मृत्युदर्शनस्य परिवर्तनं भवति जीवानाम्, तदेव च देहपरिवर्तनं स्थूल-
 र्शिमिर्लुप्तमिति कथ्यते ॥ अत एव “न तस्य गेहो न जरा न मृत्युः” । इत्यादि स्वे-
 श्रुतिः । “ज्ञानमात्रं मृत्युना” । इत्यादि छा० श्रुतिः ।

भद्रे तत्त्वानि निखिलानि वै । सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपाणि स्थूलानि
परमाणि च ॥ ३॥ सर्वानि सुगभीराणि भक्तिगभाणि शोभने ।
उपासनाविषयिणो वेदकाण्डस्य ते पुरो ॥ ४ ॥ अधुना व
दितार्याय ज्ञानकाण्डस्य चोत्तमम् । रदस्य रम्यतात्पर्यं वर्णयामि
शुचिवते ॥ ५ ॥ सारतत्त्वं विजानीहि यत्तेऽहं वक्षि साम्प्रतम् ।
ज्ञानकाण्डस्य वेदानां विबुषां परमं प्रियम् ॥ ६ ॥ एतद्वि परमं
तत्त्वं श्रीकृष्णो भगवान् पुरा । व्याचकाराङ्गुनस्थैतत्स्वर्यं ब्रह्म
सनातनम् ॥ ७ ॥ एष वै विबुषां भाग्यो मुनीन्द्रो वादरायण ।
तपस्वी सत्यसम्बन्ध परार्थेकप्रयोजन ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यपूजितश्चा
सौ ब्रह्मवेत्ता त्रिकालवित् । निगमागमतस्वज्ञो ब्रह्मण्यो ब्राह्मण-
प्रियः ॥ ९ ॥ ज्ञानभक्तिक्रियाकाण्डसमसादर्शकः सुहृत् । प्रभेदा
पञ्चमस्यापि वेदस्य कलितापहृत् ॥ १० ॥ जितामित्रो ऋषिभे
ष्टः सर्ववर्मविदाम्बरः । वेदस्य च चतुर्भेदकर्ता वेदान्तसूत्रकृत्
॥ ११ ॥ विज्ञानविग्रहः साक्षाद्भगवा भास्वरपुतिः । कनिष्ठदाम-
णिस्तद्वै निबर्बन्ध जगद्धितम् ॥ १२ ॥ एतच्छानं विजानीहि सद

—चतुर्भेदस्ततः पर । तृतीयः सामवेदकाण्डस्य पूर्वोऽयम् उच्यते ॥ एकविंशतिभ्यम् अन्वेषे
मेधितोऽमुना । चतुर्थो द्विजा ब्रह्मलमेवेन मेधितः ॥ नवमा मेधितोऽन्वेषेण सत्य
सहस्रपा । अन्तवेदतया व्यास इति कोऽपि श्रुतो मुनिः ॥ इत्यादि श्रीसूक्तमहितानाम् ॥

१ व्यासकाण्डस्य प्रथमस्य उक्तविधित्पर्यन्तेऽप्यनेन उपासनाकाण्डस्य विस्तरेण वर्णनं
कृतम् । सत्पुरुषस्य अनेनोपासनासाधनेनैव वेदस्य जीव उक्तं सारवित् समम् । उपासक-
मार्गस्य वेदस्योपासनाय सम्यक् संप्राप्त्य साधको मुक्तिमप्नोति । एवं उपासक-
विशेषकमेव वैश्वामित्रोऽयम् उपासकं भवति । सत्पुरुषस्यैवमुपासना-
कर्मणोपासनाकरणे ज्ञानमोक्षोपासनाकारणं जायते तस्य च ज्ञानविद्यमानं पूर्व-
तैव मुक्तिमिति कथ्यते ॥ २ अत एव—‘कर्मण्यप्युपासना-
कर्म’ । श्रीमद्वाल्मीकीशुक्लितगीताकार्येण साहित्यम् । इति च श्रीमद्भगवद्गीताकार्यम् ।

त्यभिधीयते । एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २९ ॥
 क्षेत्रज्ञश्चापि तं विद्धि सर्वक्षेत्रेषु शोभने । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं य-
 चज्ज्ञानं यतं मम ॥ ३० ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
 यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३१ ॥
 ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
 हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ३२ ॥ महामूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव
 च । इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ३३ ॥ इच्छा
 द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सवि-
 कारमुदाहृतम् ॥ ३४ ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरा-
 र्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुः-
 खदोषानुदर्शनम् ॥ ३६ ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यश्च समचित्तत्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ३७ ॥ ईश्वरेऽनन्ययो-
 गेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वपरतिर्जनसंसदि ॥
 ॥ ३८ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
 मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ३९ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि
 यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
 ॥ ४० ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः
 श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४१ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं

१ “शरीरादिव्यतिरिक्तं पुमान्” इति साख्यदर्शनम् । २ अत एव “इन्द्रियाणां पु-
 ष्यमावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पाद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति” ॥ “इन्द्रिये-
 ष्व्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम्” ॥ “अ-
 व्यक्तात् पञ्च पुरुषो व्यापकोऽल्लिङ्ग एव च । यं ज्ञान्ता मुच्यते जन्तुरमृतावञ्च गच्छति” ॥
 “न सदसो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैवम् । हृदा मनीषा मनसाभिहितो य
 एतद्विदुस्मृतास्ते भवन्ति ॥” “तेभ्यो विविक्षणं साक्षी” । इत्यादि श्रुतिः । ३ “वेदाश्च वेद्य
 तु विधिं च कृत्स्नमग्रे निरुक्तं परमार्थता च । सर्वं शरीरात्मनि यं प्रवेद तत्स्यैव देवा
 स्पृहयति नित्यं ॥ भूमावसक्तं दिवि चाग्रमेव हिरण्यं योऽज्जमजमध्ये । पतत्रिणः पक्षिणम-
 तारिप्ते यो वेद भोग्यात्मनि रतिमदीप्तं” ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मः ।

निर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ १९ ॥ अपि चेदसि पापिन्यः
 सर्वेभ्यः पापकृशमा । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि
 ॥ २० ॥ यथेवासि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुते प्रिये । ज्ञानाग्निः
 सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ २१ ॥ न हि ज्ञानेन सहस्रं
 पवित्रमिह विषते । तत्स्वयं योगसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति
 ॥ २२ ॥ श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं
 लब्ध्वा परां शान्तिमधिरेणाधिगच्छति ॥ २३ ॥ न कर्तृत्वं न
 कर्मणि लोकस्य सृजति प्रभु । न कर्मफलसंयोगं स्वभा-
 वस्तु प्रवचते ॥ २४ ॥ नातृचे कस्य चित्पार्थ न चैव सृष्टे
 धिभुः । भज्यानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जम्बव ॥ २५ ॥ ज्ञा-
 नेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्र-
 काशयति तत्परम् ॥ २६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परा-
 यणा । गच्छन्त्यपुनरावर्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ २७ ॥ यो-
 ऽन्त मुक्तोऽन्तरारामस्तयान्तर्ह्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनि-
 र्वर्णो ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २८ ॥ इदं शरीरं तत्त्वज्ञे क्षेत्रमि-

१ प्रकृत्यात्मना एव ज्ञानम् । प्रकृतिपुरुषयोर्मैरविचक्ष्यैव ज्ञानमिति कथ्यते । अज्ञा-
 नमज्ञानां ज्ञानस्य मुक्तिर्विज्ञानां सञ्जयते । वस्तुतस्तु ज्ञानस्य मुक्तिरज्ञानकथनम् । मुक्तिर्ज्ञा-
 नमेव सत्यं बन्धकालस्य सम्बन्धाप्रसङ्गाच्च ज्ञानोदये एव साक्षात्स्य उद्भूयते तस्य
 पापकर्मजस्तं बन्धकमुक्तं निवृत्त्यति । ज्ञानकालस्येवमेव परमाहुतं विज्ञानरहस्यम् ॥
 अत एव "ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम्" इत्यादि बहु कृति । ज्ञानं मूर्त-
 त्वातिविनाशप्रक्षिप्तं क्षेत्रस्य ज्ञानमित्यभिधीयते " इत्यपि सम्यक् भवेति । २ अवि च
 हापयोऽपि वापमर्षं प्रकृत्या एव बुद्धयुक्तम् । इति श्रीमन्मधुसूदनसंहितायाः कथितस्य
 मोक्षसूत्रेण । ३ अत एव "ब्रह्मोपनिषत् परमं पवित्रं प्रजापतेर्वैतमह्यं पुरस्तात् । न-
 रक-
 रमस्यं प्रतिमुञ्च्य कार्यं यशोवर्धनं ब्रह्मसु मेतः ।" सूत्रानामुक्तमित्यादिः सूत्रं नाम सर्वं
 पदम् । तत्सूत्रं विहितं चेत् स विप्रो ब्रह्मपूजकः । येन सर्वमिदं प्रकृतं सूत्रे मणिगणा इव ।
 तासूत्रं वाचयतीति वाग्विज्ञानस्य ब्रह्मसूत्रम् । अन्तरेण विज्ञानं नाम्ना बन्धु ज्ञानमर्षी विज्ञानम् ।
 स विज्ञानविषयने विज्ञानमर्षे कथ्यतेति । विज्ञानं ज्ञानमर्षी बन्धु धर्मात् स तत्त्वज्ञः ।
 ब्रह्मसूत्रं सत्यं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः । " इत्यादि ब्रह्मोपनिषत् ।

इयति ॥ ५२ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न
 हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ५३ ॥ प्रकृ-
 त्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथा-
 त्मानमकर्त्तरं स पश्यति ॥ ५४ ॥ यथा भूतपृथग्भावमेकस्यम-
 नुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५५ ॥
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि धर्म-
 ज्ञेन करोति न लिप्यते ॥ ५६ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं
 नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ५७ ॥
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा
 कृत्स्नं प्रकाशयति सुव्रते ॥ ५८ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानच-
 क्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ५९ ॥ अथ
 ज्ञानपूर्वं धीरो गृहीत्वा ज्ञातिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च
 ज्ञानमेवाभिसंभ्रंयेत् ॥ ६० ॥ परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपल-
 भ्यते । विद्यया देवि सृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः ॥ ६१ ॥ भू-
 तानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् । जरायुजांडजोद्भिज्ज-
 स्वेदजं चोपलक्षयेत् ॥ ६२ ॥ स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जंगमान्यु-
 पधारयेत् । उपपन्नं हि यज्ञेष्टा विशिष्येत विशेष्यया ॥ ६३ ॥
 आहुर्वै बहुपादानि जगमानिदृयानि तु । बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि
 द्विपादानि बहून्यपि ॥ ६४ ॥ द्विपादानि दृयान्याहुः पार्थिवानी-
 तराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यग्न्यानि भुंजते ॥ ६५ ॥
 पार्थिवानि दृयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु । मध्यमानि विशिष्टा-

१ अत एव “यद्वा तद्वा तदुच्छित्ति पुरुषार्थस्तदुच्छित्ति पुरुषार्थ” । इति साख्य-
 दर्शनम् । “पुण्यपापमय देह क्षपयन्कर्ममक्षयात् । क्षीणदेह पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥
 पुण्यपापभ्रष्टार्यं हि साख्यज्ञान विधीयते । तत्क्षये ह्यस्य पश्यति ब्रह्मभावे परा गतिम्” ॥
 इति श्रीमद्भागवते मोक्षधर्मे । २ अत एव “गवामनेकवर्णानां क्षीरन्यायेकवर्णता ।
 क्षीरवत्पश्यते ज्ञान निहितस्तु गवा यथा” । इति ब्र भी श्रुति ।

सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्त सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्त
 च ॥ ४२ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामधरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वाच्च
 विज्ञेयं दूरस्थं चाभितके च तैत् ॥ ४३ ॥ अविभक्तश्च भूतेषु ते-
 मक्तामिव च स्थितम् । मृतमर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु
 च ॥ ४४ ॥ ज्योतिषामपि सज्ज्योतिस्तमस परमुच्यते । ज्ञानं
 ज्ञेयं ज्ञानगम्यं इति सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ तद्वक्त एतदि-
 द्वाय तद्वावायोपपद्यते । इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समास-
 तः ॥ ४६ ॥ प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विध्यनादी उभावपि । विकाराञ्च
 गुणाञ्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ ४७ ॥ कार्यकारणवर्तुत्वे
 हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
 ४८ ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
 कारणं गुणसङ्घेस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ ४९ ॥ उपद्रष्टानुमन्ता च
 मर्चा भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः
 पर ॥ ५० ॥ य एव वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा
 वर्धमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ५१ ॥ सप्त सर्वेषु भूतेषु
 तिष्ठति परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन् यः पश्यति स प-

१ अथ एव— 'सूक्ष्मेण मन्त्रा विद्यो वाचा जहं न ब्रह्म' । मन्त्र इति मन्त्रा प्रज्ञां दर्श-
 नेन च दर्शने ॥ ज्ञानेन निर्मलीकृतं बुद्धिं बुद्ध्या मन्त्रतया । मन्त्रा चैवैवममन्त्रं प्र-
 तिपद्यते ॥ इति श्रीमद्भुसूदनसहिता ॥ २ प्रकृतिं रश्मिप्रकाशं जगत्प्रपञ्चं पुरुषप्रपञ्चं
 परमप्रति इत्येवमभिधीयते । अनादिते च वस्तुविशेषस्य तत्त्वानुसन्धयसि मुक्ति-
 त्तत्त्वमिदमेतन्मन्त्राणां मन्त्रेण जगत्प्रपञ्चस्यानुसन्धयसि जीवन्मूर्ते पश्ये न तदन्त-
 मवशि । तत्त्वानुसन्धयसि मुक्तिरूपस्य मुक्तिरूपो नैव संभवति मुक्तिरूपस्य जीवन्मूर्ते तत्त्वानुसन्धयसि
 मन्त्रविशेषापादयते ब्रह्मन् प्राकृतिकप्रपञ्चमन्त्रप्रकृतौ कथमवपद्यते । एवञ्च विद्यमानेति
 जगत्प्रपञ्चं मूलपुरपञ्चं च तत्त्वानुसन्धयसि विनश्यते मवशि । एवञ्च पुनस्तत्र मुक्ति-
 एव च 'प्रकृतेर्नयमात्र' । कथमन्तु प्रकृतिपुरुषप्रपञ्चयोरप्यनुसन्धयसि नास्ति कश्चिद्विदितः ॥
 अथ एव 'निमुक्तमात्रं नयमात्रं वा प्रपञ्चस्य' इति श्रीमद्भुसूदनसहिता ॥ कथमन्तु
 नयमात्रसि । १ अथ एव अथ तत्त्वानुसन्धयसि मन्त्रेण विनश्यत्स्वविनश्यन् यः पश्यति स प-
 रमेश्वर इति श्रीमद्भुसूदनसहिता ॥ कथमन्तु नयमात्रसि ।

बृहदशुश्रूषया देवि पुरुषो लभते महत् ॥ ७८ ॥ धर्मोपस्थो हीव-
 रूय उपायापायकूबरः । अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीविवं-
 नः ॥ ७९ ॥ चेतनावंधुरश्चास्वाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्श-
 नवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदो
 ज्ञानसारथिः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ८१ ॥
 त्यागसूक्ष्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो रथो
 दिव्यो ब्रह्मलोके विराजेते ॥ ८२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्ति-
 चैव योगिनः । प्रयाता याति त कालं वक्ष्यामि कुलपूजिते
 ॥ ८३ ॥ अग्निर्व्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्र-
 याता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
 कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चाद्रपसं ज्योतिर्योगी
 प्राप्य निवर्त्तते ॥ ८५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते-
 मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यथाऽऽवर्त्तते पुनः ॥ ८६ ॥ नैते सृ-
 ती देवि जानन्योगी मुह्यति कश्च न । तस्मात्सर्वेषु कालेषु यो-
 गयुक्ता भवानघे ॥ ८७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पु-
 ण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वभिद् विदित्वा योगी परं स्था-
 नमुपैति चार्यम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया ज्ञानयोगवर्णन नाम विशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ॥

अध्यात्मरहस्यवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवच्छ्रोतुमिच्छामि यत्तदध्यात्मसंज्ञितम् । रहस्यं
 विश्वसृष्ट्यादिसमेतं ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदनउवाच ।

निजातिधर्मोपधारणात् ॥ ६६ ॥ मध्यमानि ह्यन्याहुर्धर्मज्ञानी-
तराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ ६७ ॥
धर्मज्ञानि ह्यन्याहुर्बेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि
वेदो द्वेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६८ ॥ वेदज्ञानि ह्यन्याहुः प्रवक्तृणीत-
राणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ ६९ ॥
विज्ञायते हि येषंदा सधर्मा सक्रियाफला । सधर्मा नितिता
वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनि सृताः ॥ ७० ॥ प्रवक्तृणि ह्य-
न्याहुरात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्मा-
जन्मोपधारणात् ॥ ७१ ॥ धर्महयं हि यो वेद स सर्वज्ञः स सर्व-
वित् । स त्यागी सत्यसंकल्पः सत्य शुधिरथेश्वरः ॥ ७२ ॥
ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । शब्दब्रह्मणि निष्णा-
तं परे च कृतनिश्चयं ॥ ७३ ॥ अन्तस्थं च बहिष्ठं च सावि-
ज्ञाविदैवतं । ज्ञानाभितं हि पश्यन्ति ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ ७४ ॥
तेषु विश्वमिदं भूत सर्वं च जगदादितं । तर्पा माहात्म्यभादस्य
सदृशं नास्ति किं च ने ॥ ७५ ॥ ज्ञानाम्यासाज्जागरणं जिज्ञा-
सार्थमनंतरं । विज्ञानाभिनिवेशात् स जागर्त्यनिश सदा ॥ ७६ ॥
वर्जितनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं । एतदेकपरत्वं च ज्ञाना-
म्यासं विदुर्बुधाः ॥ ७७ ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवक्षया ।

१ इत्यपि सव ज्ञानीत्यर्थवर्जितं वक्ष्यमाणम् श्रीमद्भारतस्यम् ॥ अपि च कुर्मिरी
रामदेव्यः भद्राः पश्चादपरतया । पश्चादिभ्यो भद्राः भद्रा मरत्या ब्रह्मणास्तथा ॥ ब्रह्म
ने वाऽपि विज्ञाना विदुः कृतमह्यं । कृतमह्यं कृतमह्येभ्यः नम्यासिनो वराः ॥ तर्पा
कृतीचक्रः भेदा बहुद्वयमभिधाः । बहुद्वयद्वयो द्वयो द्वयमप्यहमहं ॥ परमहंसपरिभवा
नामपरिभवात्मनोऽभिधाः । तस्यामहमहं पुण्याः ॥ वा सर्वज्ञमुभिः ॥ इति श्रीमन्महि-
ताय म ॥ १ अथ एव सोऽहं नमदेवतामिति ॥ पुनश्च परमहंसं तस्मिन् वि-
मातस्येति ॥ इत्यादि श्रीमत्पुण्यमहमहं कतिपयं मन्त्रवत्तये । अतः पुनः परमात्रेण
वक्ष्यमाणं मनने वराः । नरादहं विज्ञानं मा पश्यन्माप्यम्यासि ॥ इति च श्रीमद्वक्त्र-
भवात् ॥ ११८ ॥

वृद्धशुश्रूषया देवि पुरुषो लभते महत् ॥ ७८ ॥ धर्मोपस्थो ह्रीव-
 रूय उपायापायकूबरः । अपानाक्षः प्राणद्युगः प्रज्ञायुर्जीविवंध-
 नः ॥ ७९ ॥ चेतनावंधुरश्चारुश्वाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्श-
 नवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदो
 ज्ञानसारथिः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ८१ ॥
 त्यागसूक्ष्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो स्थो
 दिव्यो ब्रह्मलोके विराजेते ॥ ८२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं
 चैव योगिनः । प्रयाता याति तं कालं वक्ष्यामि कुलपूजिते
 ॥ ८३ ॥ अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्र-
 याता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
 कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी
 प्राप्य निवर्त्तते ॥ ८५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते
 मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्तते पुनः ॥ ८६ ॥ नैते सृ-
 ती देवि जानन्योगी मुह्यति कश्च न । तस्मात्सर्वेषु कालेषु यो-
 गयुक्ता भवानघे ॥ ८७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पु-
 ण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थान-
 मुपैति चार्थम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया ज्ञानयोगवर्णन नाम विशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ॥

अध्यात्मरहस्यवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि यत्तदध्यात्मसंज्ञितम् । रहस्यं
 विश्वसृष्ट्यादिसमेतं ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।

१ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । २ इति श्रीभगवद्गीतायाम् ।

यस्य ह्यमनोवाचामगोचरमितीरितम् । तत्सर्वकारणं विद्धि स
 र्वाध्यात्मिकमित्यपि ॥२॥ अनाद्यतमजं दिव्यमजरं ध्रुवमम्यम् ।
 अप्रत्यक्षमविद्येयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्तते ॥ ३ ॥ स्वेच्छामाया रूपया
 यस्य जगज्जन्मादिकारणम् । ईश्वराख्यं तु तत्तत्त्वमधिदेवमिति
 स्मृतम् ॥ ४ ॥ सर्वज्ञ सदुर्निस्थो द्यौतरीणी कृपानिधिः ।
 सवसद्गुणसारात्मा दोषशून्यः परः पुमान् ॥ ५ ॥ यत्कार्यमस्य
 विश्वस्य निधानं प्राकृतात्मकम् । विराडाख्यं स्थूलतरमधिभूतं
 तदुच्यते ॥ ६ ॥ यस्येहावयवैर्लोककल्पयति मनीषिणः ।
 कथादिभिरवः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनैर्विभिः ॥ ७ ॥ यो तत्सदिति
 निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

१ यद्यपि परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरं तथाऽपि तत्त्वब्रह्मरो मनवस्तस्मिन्नेवास्तितीति वा
 ब्रह्मणि त्रैविध्यं कल्पयति । यथाऽविद्यात्पञ्चतन्त्रादिवैतन्त्र्यस्य स्वयम्भुवमन्त्रकनिकादेहत्रिण
 मतिः । तथा मत्पात्रकथनं परं ब्रह्म । आद्योपहितं चेत्तः । मत्पात्रीत्यविद्यमन्त्रवित्तमिति वा
 विराट् । आत्मा मित्रादित्रैविध्यविवेकः । सत्रवेदशक्तस्य परमं ब्रह्म सर्वं विराटर्गतेषु सर्वे
 ष्वपि कर्मफलतन्त्रेषु त्रैविध्यविवेकमयं परमोन्नतविकारः । तत्रैव स्रष्टव्यमनो वेद
 स्वादि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण आभिर्भाव इति क्षेत्रम् । अत एव तत्त्वमस्यवदिकं ब्रह्म
 इत्यादि तै स्मिन् आध्यात्मिकरूपे त्रैविध्यरूपम् इत्यादि वा मतिः । २ ब्रह्मस्य
 साक्षरत्वं रूपं साक्षरतपोवाक्यरूपं त्रिधा मित्रं ब्रह्मविज्ञानवर्त्मकत्वे पञ्चमेऽध्याये वर्णितं ।
 तत्र स्रष्टव्यमपि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण त्रिधा मित्रं स्रष्टव्यमोपासनाध्याये विद्यो नवधा मेवा
 निर्विहात्म्यत्र त्रिगुणमेव तन्महावैकल्यमेव । एवं तत्त्वमो वातस्वापि नवनवेवहृदस्तत्त्वमया
 पञ्चवत्पारिस्मृत्यैः सर्वेष्वेत यज्ञमेवा एव । ये के वा न यः केचित्कष्टोद्यमाना कर्मस्वरूपाश्वा
 र्तं सर्ववर्तमेव भेदेषु कस्मिन्त्वर्थतमवर्तीति स्रष्टव्यमस्यास्य वैदिकवर्त्मस्वेवमेव सर्वमप्रा
 ङ्कता बोधाः । एतेषां क विज्ञेयाः श्रीमन्नृपाऽपि गीता यथा ब्रह्मार्पणं ब्रह्महव्यमग्नौ
 ब्रह्मा हुतम् । अग्निं तेन गन्तव्यं ब्रह्मर्षिसमाधिना ॥ ईशमेवापरे वक्तुं योगिनः परमं
 सत । ब्रह्मण्यमपरे वक्तुं ब्रह्मसंज्ञाहृत् । ओत्तमीशो विवाक्यमेव संयमाग्निमुत्सृजति । स
 ब्रह्मदीपयन्तान् इति वाग्मिषु ब्रह्मणः ॥ सर्वोर्जाग्निपञ्चमोऽपि प्राणकृपाणि चापरे । अग्ने
 सव्यमोपासनाग्नेः उज्ज्वल इत्यन्तीति ॥ ब्रह्मवत्तत्त्वतया यथा योग्यास्तथा परे । स्वतयाव्यक्त
 मवकाशं च तस्य संस्मृतम् ॥ अथान्तरादिति प्राणं प्राणैऽपानं तथा परे । प्राणापानावली
 रूपा प्राणापानमयवत् ॥ अपरे निवृत्तावृत्तः प्राणाग्नेः प्राणेषु उत्सृजति । सर्वेष्वेत वक्तुं
 ब्रह्मसंज्ञा ॥ ब्रह्मसंज्ञाः पुनस्तथा वानि ब्रह्म मनस्तमम् । नान्यं क्षेत्रेऽस्मत्स्रष्टव्य-

विहिताः पुरा ॥ ८ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ९ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ १० ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दो देवि युज्यते ॥ ११ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थाय सदित्येवाऽभिधीयते ॥ १२ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते देवि न च तत्प्रेत्य नो ईहं ॥ १३ ॥ अधुना कथयिष्यामि सृष्टिज्ञानं मुदुर्लभम् । यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १४ ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ १५ ॥ महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुतमः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्रसननासिकाः । वाक्कर्णौ चरणौ भेदं पायुर्दशम उच्यते ॥ १७ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १८ ॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालैः पञ्चविंशकः ॥ १९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्व-

—कृतोऽन्य कुस्तसम ॥ एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मूले । कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेव ज्ञान्वा विमोक्ष्यसे ॥ श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ परतप । सर्व कर्माऽखिल पार्थ ज्ञाने परिममाप्यते ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ” इति ।

१ इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अत एव “ सत्त्वरजतमसा साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्त्वचतन्मात्राण्युभयमिन्द्रिय तन्मात्रेभ्य म्यलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः । ” इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादभगवान्कपिल साख्यदर्शने । ३ कालस्य विस्तृत स्वरूपं द्वादशाध्याये वर्णितमेव ।

सो ज्ञानतो भवेत् ॥ २० ॥ पुरुषेश्वरयोरत्र न बेलक्ष्यमप्यपि ।
 तदन्यकल्पनाऽपार्या ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणैः ॥ २१ ॥ अनादिरात्मा
 पुरुषो निर्गुण प्रकृते पर । प्रत्यग्धामा स्वयं ल्योतिर्बिम्बं येन
 संप्रवितम् ॥ २२ ॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं
 विभुः । महच्छयैवोपगतामम्यपपत लीलया ॥ २३ ॥ गुणैर्बि-
 चित्राः सूक्ष्मां सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुक्षु सप स
 इह ज्ञानगुहया ॥ २४ ॥ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
 कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मम्यते ॥ २५ ॥ तदस्य स
 सृतिर्बन्धः परतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो
 निर्वृतात्मनः ॥ २६ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
 भोक्तृत्वे तु स्वदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ २७ ॥ देवास्तु-

१ प्रकृतप्रकृतेश्वरत्वनिश्चये गतः । पञ्चविंशच्छब्दः । पञ्चिह पुरुष इत्यत्र
 तत्त्वसंख्यानं । तत्र तत्त्वेषु परस्परप्रतिमात्वविभागाभ्यां संख्याभेदेनार्थे न मतमेव
 भवति । तदर्थं श्रीमद्भगवत् सुखं सति सर्वत्र माप्सते ब्रह्मण्य ववा । मावां मरी-
 बन्मण्य ववां किं नु दुर्बलम् ॥ मीतदेवं वेदाद्य त्वं यदहं वधि तत्तवा । एवं निवर्त्तय
 हेतुं वाक्यो न प्रवृत्ता ॥ यातां व्यतिष्ठतादर्थद्विक्रमो ववां पदम् ॥ प्रते इत्यनेनोपे-
 ते ब्रह्मस्मत्पुत्राभ्याम् ॥ परस्परानुप्रेक्षातावातां पुरुषपदम् । वीजावर्गप्रत्येकत्वं ववा न-
 तुर्विचरिणम् ॥ पञ्चमिह तत्रोक्तं प्रविष्टान्तिगानि च । पूर्वमिह वाऽपस्मिन्वा त-
 न्ने तन्वालि सर्वतः ॥ वीर्वापर्वमस्तोऽप्रीणां प्रत्येकवाक्यमपीकृतम् । ववा विविधं ब्रह्मचर्य-
 मां पुष्टिर्नमस्तम् ॥ इत्यादि । २ “सर्वतःपञ्चार्थवत्पुरुषस्य इति श्रीमद्भगवत्पुत्रावभावात्
 कृतेनम्य सर्वतर्जने । अपि च नासत्तत्त्वोत्तमो सत्त्वोत्तमो नो ब्रह्मज्ञा-
 तम् । किञ्च वरीयः कुहकस्य अर्थात्तम किमासीद्वह्निर्गन्धिम् ॥ न मूर्ध्नासीद्वह्निर्न त-
 दि न शब्दा ब्रह्म भासीत् प्रोक्तः । कन्धीवार्त्तं तत्तवा तत्त्वतस्माद्वाक्यतः किञ्च नत्त
 तत्त्वमासीत्तन्मा तन्ममे प्रकृते सविज्ञं तन्मया इवम् । लुप्तेनान्वरिणि न ब्रह्मासीत्तन्मा
 मर्दिता “अप्रीकम् ॥ कायमन्त्रं सगवताताविमलतो वेत प्रकर्म यदस्मीत् । ततो वन्तु
 ममलि किञ्चिदहं इति प्रतीत्या कवो मयीषा ॥ शिराज्ञीनो विततो रश्मिरेकमयः शिवा-
 सीत्परीमिदमौ ॥ गतांवा नासत्तन्मया भावतस्त्ववा वदस्ताम्रवन्ति वस्ताम् ॥ को
 ब्रह्मा केव व इह प्रवाचन्तु मा जज्ञा कृत इव विमर्दिः । अर्थात्तवा कव्यं विवर्त्तन्मया
 को वद वत वा वद ॥ इव विमर्दिर्वा वा कृतं वदि वा इव वदि वा न । वा वद-
 त्वः परमं ब्रह्मण्य मा वद वद वदि वा न वद ” ॥ इत्यादि वाक्यानि ।

भित्तधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्यं सामूत
महत्तत्त्वं हिरण्यमयम् ॥ २८ ॥ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कूटस्थो ज-
गद्भुरः । स्वतेजसाऽपिब्रतीवमात्मप्रस्वापनं तमः ॥ २९ ॥ यत्त-
त्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् । यदाहुर्वसुदेवाख्यं चित्तं
तन्महद्दात्मकम् ॥ ३० ॥ स्वच्छत्वमात्रिकारित्वं शान्तत्वमिति
चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा ॥ ३१ ॥
महत्तत्त्वादिकुर्वाणाद्भगवद्दीर्घसंभवात् । क्रियाशक्तिरहकारस्त्रिवि-
धः सैमपद्यत ॥ ३२ ॥ वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ ३३ ॥ सहस्रशिरसं
साक्षायमनन्तं प्रचक्षते । संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियैर्मनोमयम्
॥ ३४ ॥ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् । शान्त-
घोरविभूतत्वमिति वा स्यादहंकृतेः ॥ ३५ ॥ वैकारिकादिकुर्वा-
णान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसं-
भवः ॥ ३६ ॥ यदिदुर्ज्ञानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदे-
न्दीवरस्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ ३७ ॥ तैजसाच्च विकुर्वा-
णाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥

१ अत एव “महदाद्य कार्यं तन्मनः” (यत्प्रकृतेराद्य कार्यं तन्महत् महत्तत्त्वं अ-
न्त करण बुद्धिः) इति (पुरुषदर्शनम् । २ अत एव “चरमोऽहकारः ” । “तत्कार्यत्वम-
न्येषाम् । ” इत्यादि साख्यदर्शनम् । ३ महत्तत्त्वे वासुदेवाख्य अहतरवे संकर्षणाख्य ताद्विकार-
भूतमनआदितत्त्वे शनिरुद्धाख्य अश्रिद्वयस्वरूपगुणस्थतया निर्दिश्यते । इदमेवास्तिकर्षदिकमा-
ख्यदर्शनरहस्य बोध्यम् । ४ अत एव “अभिमानोऽहकारः ” “एकादश पञ्चतन्मात्र
तत्कार्यम् । ” “सत्त्वादिकमेकादशक प्रवर्तते वैकृतादहकारात् । ” “कमेन्द्रियबुद्धीन्द्रियं न्त-
रमेकादशक मनः । ” इत्यादि साख्यदर्शनम् । ५ अत्र मनस्तत्त्वादुस्रष्ट लक्षणा बुद्धिः सा
तु ज्ञानेन्द्रियाणां धारणकर्त्रे ज्ञानशक्तिस्वरूपा बोध्या न तु “मनस्तु परा बुद्धिः ” द्रव्यत्रोक्ता
बुद्धिर्ग्राह्या । मनो मातृश्रेया बुद्धिर्वित्तादयः पर्यायशब्दादव भिन्नक्रमेण शास्त्रेषु व्यवह्रियते ।
तत्र शुद्धाया उग्रतबुद्धेः प्रतिभा नाम मणिनायास्त्ववराया बुद्धेर्वारणा नाम । तत्र धारणा
बुद्धिः सर्वेषु चेतनेषु साधारणा । प्रतिभावबुद्धिस्तु समुग्रतज्ञानाधिकारिण्येवासाधारणा । प्र-
तिभा च महत्तत्त्वसाधिनी वारणा तु तैजमाहतरकार्यरूपेति ज्ञेयम् ।

॥ ३८ ॥ संशयोऽप्य विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्यु-
 च्यते बुद्धेर्लक्षणं सूचितं पूयम् ॥ ३९ ॥ तेजसानीन्द्रियाण्येव
 क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिः
 ॥ ४० ॥ तामसाश्च विकूर्वाणाद्गवदीर्यबोदितात् । शब्दमात्रम-
 मूक्षस्मान्नभः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥ ४१ ॥ अर्थाभयत्वं शब्दस्य ब्रह्म-
 लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नमसो लक्षणं कथया विदुः ॥
 ॥ ४२ ॥ मूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणोद्विषात्म-
 विष्यत्वं नमसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ नभसः शब्दतमात्रा-
 त्कालगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वहस्पर्शस्य च
 सग्रहः ॥ ४४ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शीत्यमुष्णत्वमेव च । एत-
 त्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नमस्वतः ॥ ४५ ॥ आहूतं ब्रह्म-
 इनं प्राप्तिर्नेतृत्वं ब्रह्मशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ वायोऽप्य स्पर्शतन्मात्राद्वर्पं देवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्भनम् ॥ ४७ ॥ ब्रह्माकृतित्वं
 गुणता व्यक्तिसंस्यात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्र-
 स्य वृक्षयः ॥ ४८ ॥ योतनं पचनं पानमर्दनं हिममर्दनम् । तेजसो
 वृक्षयस्त्वेताः शोषणं क्षुब्धेव च ॥ ४९ ॥ रूपमात्राद्विकूर्वा-
 णार्धमसो देवबोदितात् । रसमात्रममूक्षस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः
 ॥ ५० ॥ कपायो मधुरस्तिकः कटुम्ल इति त्रैकधा । भौति-
 कानां विकारेण रस एको विभिष्यते ॥ ५१ ॥ क्लेशं पिण्डं दृष्टिः
 प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो मूयस्त्वमम्भसो वृक्षयस्त्वि-
 माः ॥ ५२ ॥ रसमात्राद्विकूर्वाणादम्भसो देवबोदितात् । गन्ध-
 मात्रममूक्षस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ॥ ५३ ॥ करम्मपूतिसौ-
 रम्यशान्तोग्राम्लादिभिः पूयम् । ब्रह्मावयववैषम्याद्ब्रह्म एको-
 जिभिष्यते ॥ ५४ ॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सहिषोपगम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ५५ ॥ नमोऽगुणविशो-

षोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य त-
त्स्पर्शनं विदुः ॥ ५६ ॥ तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुस्-
च्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥ ५७ ॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मो
ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥ ५८ ॥ अतो विशेषो भावानां भूमावेवो-
पलक्ष्यते । एतान्यसंहृत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥ ५९ ॥
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्मेभ्यो
युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ॥ ६० ॥ उत्थितं तदिह प्रोक्ता तत्त्वस-

१ अत एव “स्थूलात् पचतन्मात्रस्य” इति साख्यदर्शनम् । स्थूलात् पचस्थूलभूतात्
कार्यात् सत्त्वरजस्तमोभेदेन शान्तिघोरमूढरूपात् पचतन्मात्रस्य ज्ञानम् । पच स्थूलभूतानि तु
पचीकृतानि । पचीकरणं तु आकाशादेः पचसु एकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु
मध्ये प्रायमिकान् पच भागान् प्रत्येकं चतुर्थां समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्व-
द्वितीयां भागं परित्यज्य भागान्तरेषु संयोजनम् । अत एव भूताणि पचीकृतापचीकृतभेदेन
द्विविधानि इति शेषम् । २ इति श्रीकपिलगोतायाम् । अत एव “ॐ सहनाववति इति
शान्तिः । ॐ अवाऽत पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायः शरीरम् । यत्कटिनं सा पृथिवी यद्भव
तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत्संस्पर्शं स वायुर्यत्सुषिरं तदाकाशम् । श्रोत्राऽदीनि ज्ञानेन्द्रियाणि ।
श्रोत्रमाकाशे वायौ च गन्धौ चक्षुः स्पर्शश्च पृथिव्यां घ्राणमिति । एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणाप्यत्रा । वाक्पाणिपादपायू-
पस्थाऽऽङ्गानि कर्मेन्द्रियाणि । तेषां क्रमेण वचनाऽऽदानगमनविसर्गाऽऽनन्दाश्चैते विषयाः ।
पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणाप्यत्रा । मनोबुद्धिरहकारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम् । तेषां क्रमेण
सकल्पविकल्पाऽभ्यवसायाऽभिमानाऽवधारणास्वरूपाश्चैते विषयाः । मनःस्थानं गलाऽन्तः सु-
हृद्वर्द्धनामहृद्गारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति । अस्थिचर्मनाडीरोममासाश्चैते पृथिव्यंश-
मु-
त्रश्लेष्मुरक्तशुक्लस्वेदा अश्वशः । क्षतृज्जाऽऽलस्यमोहमैयुनान्यग्ने । प्रचारणविलेखनस्थूलाऽष्टु-
न्मेषनिमेषाऽऽदि वायो । कामकोचलोममोहमयान्यान्नाशस्य । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथि-
विगुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः गुणाः । शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः । शब्दस्पर्शविति वायुगुणी ।
शब्दः एकः आकाशस्य । सात्त्विकराजसतामसलक्षणाणि त्रयो गुणाः “ अहिंसा सत्यमस्तेय-
ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः । अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौच सन्तोष आर्जवम् । अमानित्वमदम्भित्वमा-
स्तिकत्वमहिंसता । एते सर्वे गुणाः श्रेयास्सात्त्विकस्य विशेषतः । अहर्कताऽऽस्यह भोक्ताऽ-
स्यह वक्ताऽभिमानवान् । एते गुणा राजसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमै । निद्राऽऽलस्यमोहरागी
मैयुन चौर्यमेव च । एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ” । ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये राज-
सोऽधस्तामस इति । सत्यज्ञानं सात्त्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । तिमिराऽन्धतामसमिति ।

॥ ३८ ॥ संशयोऽयं विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्यु-
 प्यते बुद्धेर्लक्षणं घृषितः पृथक् ॥ ३९ ॥ तेजसानीन्द्रियाण्येव
 क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिः
 ॥ ४० ॥ तामसाश्च विकुर्वाणाद्भगवद्दीर्घबोदितात् । शब्दमात्रम-
 भूतस्मादभः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥ ४१ ॥ मर्माभयत्वं शब्दस्य द्रष्टु-
 र्छिन्नत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नमसो लक्षणं कवयो विदुः ॥
 ॥ ४२ ॥ मृतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणैर्वियात्म-
 विष्यत्वं नमसो वृत्तिस्त्रक्षणम् ॥ ४३ ॥ नभसः शब्दतन्मात्रा-
 त्काष्ठगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽभवच्चतो वायुस्त्वहस्पर्शस्य च
 समग्रः ॥ ४४ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एत-
 त्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नमस्वतः ॥ ४५ ॥ चालनं न्यू-
 हनं प्राप्तिर्नैवत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिस्त्रक्षणम् ॥ ४६ ॥ वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात्पुं देवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं ततस्तोज्ज्वलरूपोपलम्भनम् ॥ ४७ ॥ द्रव्याकृतित्वं
 गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्र-
 स्य वृक्षपः ॥ ४८ ॥ धोतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् । तेजसो
 वृक्षयस्त्वेताः शोषणं क्षुचुडेव च ॥ ४९ ॥ रूपमात्रादिकुर्वा-
 णात्तेजसो देवबोदितात् । रसमात्रमभूतस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः
 ॥ ५० ॥ कपायो मधुरस्तिक्तः कटुम्ल इति त्रैकधा । भोति-
 कानां विकारेण रस एको विभिष्यते ॥ ५१ ॥ केदं पिण्डनं वृत्तिः
 प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोद्यो मूयस्त्वमम्भसो वृक्षयस्त्वि-
 माः ॥ ५२ ॥ रसमात्रादिकुर्वाणादम्भसो देवबोदितात् । गन्ध-
 मात्रमभूतस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धमः ॥ ५३ ॥ करम्भपूतिसौ-
 रभ्यमान्तोग्राह्यादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्यात्स्व एको
 विभिष्यते ॥ ५४ ॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्दिशोषणम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्देवः पृथिवीवृत्तिस्त्रक्षणम् ॥ ५५ ॥ मभोगुणविशो

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसृतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तविद्यां स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्व व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ सस्यितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्त्योऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रेदं तत्र-अनर्वादादिमिदं तत्त्वार्थचामा बहुर एतत्तत्त्वार्थचामा सति पर
 तेषु सर्वेष्वपि आधिर्भौतिकाध्यात्मिकरूपस्यैव छष्टिगन्तव्यं विविधानुभववपादन निर्दि-
 श्यते । आधिर्भौतिकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु पञ्चम्योऽपि नेतीत्येव महती न्यूनता ।
 तस्यैव आधिर्भौतिकस्य प्रधानस्य त्रिविधं चामिन्नतयादर्शनं वेदिकेऽस्मिन्दर्शने सुहु क्रियत इ-
 तीयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वेदिक पथा । २ इति श्रीमत्पुण्यपादमगवत वेदव्यास-
 स्व । तस्मात्स्वलोकापरावृत्तधीच कृत इति चेत् तदुक्त “तर्पेच्छेदो न भवति पुरुषस्येह
 कल्मषात् । निवर्तते तदा तर्प पापमतगत यदा ॥ विषयेषु नृ मसर्गाच्छाश्वतस्य तु सश्व-
 यात् । मनसा चान्यथा काश्चन न प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण ।
 ययाऽऽदर्शने प्रत्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥ इति श्रीमद्भागवते मोक्षवर्धम् । ३ प्रकृ-
 ताविति । अतीतग्रहण सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यदास्मात् प्रकृती मरिचत
 लीन विव भासीत् । तस्मात् विश्वस्य प्रकृती सचरणात् प्राकृत अय महाप्रलय
 उच्यते । ४ अनादिमिति । तत् कारणालेते सर्गस्थित्यंतसंयमा सर्ग स्थिति च तदन्ते स-
 यम च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अधिरता । अत एव “अनादावयथावद्भावादविन्यदप्येव ।
 इदानीमिव सर्वत्र नान्यतोच्छेद” इत्यादि श्रीमत्पुण्यपादमगवत कविलस्य साख्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानभासतप्रस्था ।

छिस्त्वानये । ततो व्यष्टिस्वरूपेण सृष्टिर्बहुविधाप्यभूत् ॥ ६१ ॥
 योष्यास्मिकोऽयं पुरुष सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयनि-
 श्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥ ६२ ॥ एकमेकतराभावे यदा नोप-
 लभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ६३ ॥
 समष्टिरूपं विस्तारादन्तं प्रकृतीशयोः । व्यष्टिरूपं त्वनंतं स्या-
 त्संरपाधानं स्य तस्मयोः ॥ ६४ ॥ आविर्भावतिरोभावानुभयोर्देश-
 कालतः । परिच्छिन्नो यदा ज्ञातो तदा सचा तयोः पूर्णः ॥
 ॥ ६५ ॥ अत एवाधिदैवात् पुरुषादीशशब्दितात् । कूटस्थस्यापि
 यद्वस्य धृषक् सचा प्रेयीयते ॥ ६६ ॥ ब्रह्मविस्मिती ब्रह्म दिवा
 वेद्यतया स्मृतं । स्वरूपं च सटस्य च तच्चक्षुस्तनुसारतः ॥ ६७ ॥
 स्वस्वरूपस्थितौ भानं त्रयाणामेकमेव ह । स्यात्परं व्यष्टिसत्तायां
 तेषां भानं विरक्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पस्त-
 त्वविहरे । एष वैकारिक सर्गो गुणव्यतिहरात्मकः ॥ ६९ ॥
 ईशस्य मायागुणमप्यनेकधा विकल्पबुद्धिष्व गुणैर्विधत्ते । वैका-
 रिकस्त्रिविधोऽप्यात्ममेकमभाधिदैवमभिमूतमप्यत् ॥ ७० ॥ ह
 मूपमार्कं यपुरत्र रधे परस्पर सिध्यति यः स्वत स्वे । आत्मा
 यदेषामपरो य आशः स्वयाऽनुभूत्याऽतिलसिद्धसिद्धिः ॥ ७१ ॥

—अत्र स्वप्नसुषुप्तिरिति त्रिविधं कर्तुं भाव्यम् । ज्ञानेति ब्रह्मकर्मणि वाऽन्तःकरणचतुष्टयं व-
 र्णाकरणदुर्लभं ज्ञानम् । अन्तःकरणचतुष्टयेन संयुतस्वप्नः । त्रितयं करणचतुष्टयं ।
 केचन कश्चिन्पुत्रत्वेन तुरीयमिति । अन्तीति त्रिविधमन्तःकरणचतुष्टयपरमाऽऽत्मनोर्मध्यं जीवाऽन्त-
 र्देशक इति विज्ञायते । 'बुद्धिकर्मोत्थितप्राणपंचकर्मिणस्तथा भिया । कर्तुं सतदशमितुस्मं तानि-
 ह्ममुच्यते । मना बुद्धिरहंसा काऽन्तःकरणचतुष्टयमिति सू । एताः प्रकृत्यलङ्घनी विचारण्ये-
 रज्ञाऽपरे । अत्र त्वद् ब्रह्मण्ये निष्ठा प्राप्तं वैव तु पंचमम् । पापपत्नी कनी पत्नी वाङ्-
 वैव ब्रह्मणी मता । एतदस्त्वप्यस्य कर्म च रसा गन्धस्त्वयैव च । त्रयोर्विंशतिरिति तानि तानि
 प्रकृतानि तु । कर्तुं विंशतिरप्यस्य प्रमाणं पुरुष पर ।" इति सारमिश्रपत्रिका ।

१ अत एव अद्वैतसुतिविरोधो जातिपरत्वात् । अन्तःकरणचतुष्टयं पुरुषचतुष्टयं ।
 इत्यपि साक्ष्यदर्शनम् । तथा "तानां चर्चपदां कारण्यः परत्वात् इति भक्तिदर्शनम् । अ-
 पि च कूटस्थान्तिवद्वत् मेघप्रतीक्षा चक्षुष्ये पुरुषचतुष्टयं तदनुभवेन तामैव चर्चपदामिति सू-
 त्रोक्तं ब्रह्मचरितमन्तःकरणप्राप्तिदर्शनं च गार्गीकथासंज्ञातविरुद्धम् ।

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमायंतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्वं व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्तोऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रैव तत्र-जैनब्राह्मणदिसिद्धातेषु तत्त्वविचारा बहव एवोन्नताधिकारप्रापका सन्ति पर-
 तेषु सर्वेष्वपि आधिभौतिकाध्यात्मिकस्वरूपयोरेव स्पष्टिगतार्थेषु विविधानुभवसंपादनं निर्दि-
 श्यते । आधिदेविकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि नेतीयमेव महती न्यूनता ।
 तस्यैवाधिदेवस्य प्रधानस्य त्रिविधं चाभिन्नतयानुदर्शनं वेदिकेऽस्मिन्दर्शने तुहु कियत् इ-
 तीयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिक पथा । २ इति श्रीमत्पुण्यपादभगवत् वेदव्यास-
 स्य ३ तस्मात्स्वलोकात्परावृत्तधीत्वं कृत इति चेत् तदुक्तं “तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्थेह
 कल्मषात् । निवर्तते तदा तर्प पापमतगतं यदा ॥ विषयेषु तु ससर्गच्छाश्रितस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चान्यथा कांक्षन् न प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसा क्षयात्पापस्य कर्मण ।
 यथाऽऽदर्शितले प्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मानि” ॥ इति श्रीमहामास्ते मोक्षसंमर्षे । ३ प्रकृ-
 ताविति । अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यद्यस्मात् प्रकृतौ संस्थित
 लीनं विश्वं भासीत् । तस्मात् विश्वस्य प्रकृतौ सचरणात् प्राकृतं अथ महाप्रलय
 उच्यते । ४ अनादिरिति । तत् कारणदेते सर्गस्थित्यतसमया सर्गं स्थितिं च तदन्ते स-
 यमं च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अविरता । अत एव “अनादावयं यावद्वावाद्वादिष्यदयेव ।
 इदानीमिव सर्वत्र नात्यलोच्छेद” इत्यादि श्रीमत्पुण्यपादभगवत् कपिलस्य साख्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानमासतत्रस्था ।

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यायाश्रया-
 त्सर्वमाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्वं व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्त्योऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रेदं तन्त्र-जैनबौद्धादिमिह्यतेषु तन्त्रत्रिचारा बहव एवोक्तताधिकारप्रापका सन्ति पर-
 तेषु सर्वेष्वपि आधिभौतिकाध्यात्मिकस्वरूपयोरेव सृष्टिगतात्पुं विविधानुभवसंपादन निर्दि-
 श्यते । आधिदैविकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि नेतीयमेव महती न्यूनता ।
 नस्यैवाधिदैवस्य प्रधानस्य त्रिविधं चामिश्रतयानुदर्शनं वैदिकेऽस्मिन्दर्शने मुहुः क्रियत इ-
 तीयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिकः पथा । २ इति श्रीमत्पूज्यपादभगवत् वेदव्यास-
 स्थ । तस्मात्स्वलोकात्परावृत्तवीच्यं कुत इति चेत् तदुक्तं “तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्येह
 कल्मषात् । निवर्तते तदा तर्प पापमतगतं यदा ॥ विषयेषु तु ससर्गच्छाश्रितस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चान्यथा काश्चन न प्रतिपद्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसा भयात्पापस्य कर्मण ।
 यथाऽऽदर्शितले प्रक्ष्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि” ॥ इति श्रीमद्भागवते मोक्षार्थम् । ३ प्रकृ-
 ताविति । अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यद्यस्मात् प्रकृतौ संस्थित-
 लीन विश्व आसीत् । तस्मात् विद्यस्य प्रकृतौ सचरणात् प्राकृतं अथ महाप्रलय-
 उच्यते । ४ अनादिरिति । तत् कारणदेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः सर्गं स्थिति च तदन्ते सं-
 यमं च अव्युच्छिन्ना प्रवाहस्येण अविरता । अत एव “अनादावद्यं यावद्वाचाद्विष्यदप्येव ।
 हृदानीमिव सर्वत्र नाम्यतोच्छेद ” इत्यादि श्रीमत्पूज्यपादभगवत् कण्ठस्य साख्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानमाप्ततत्रया ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो वि-
सर्गः कर्मसंघित ॥ ८० ॥ अधिभूतं सरो भावः पुरुषभाभिदै-
वतम् । अभियज्ञं समेवात्र देहे विद्धि विदां वरे ॥ ८१ ॥ एतं
भावपूर्वं धीरो गृहीत्वा भक्तिमात्मनः । उग्राश्व निमग्नं
भावमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ८२ ॥ पुरुषः स परो देवि भक्त्या लभ्य
स्त्वनम्यया । यस्यास्तस्यानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८३ ॥
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बु-
द्धिर्बुद्धेरात्मा महाम्परः ॥ ८४ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तास्तु
रुपः परः । पुरुषात्परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ८५ ॥
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पान प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बु-
द्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ८६ ॥ साधिभूसाधिदैवं तं सा-
धियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि परं ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ८७ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां अध्यात्मरहस्यवर्णनं नामैकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कर्मयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । रहस्यं ज्ञानकाण्डस्य वदानां तत्त्वतोऽधुना । भु-
त्वाहं परमां तृप्तिं गता वेदविदां वर ॥ १ ॥ कर्मकाण्डस्य तत्त्वे-
न रहस्यं वर्णयन्परम् । इदानीं कुरु मे माय कल्याणं परमं
प्रभो ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । गुणानां परिणामेन सम्बन्धः
प्रकृतेर्यथा । कर्मभिश्च शरीरेण सम्बन्धोऽस्तीह तादृशः ॥ ३ ॥
न कर्मणा निवृत्तिः स्यात्स्थिते देहे कदा च न । कर्मनिष्ठान
प्रसिद्धे देहधम्मः प्रसीर्षितः ॥ ४ ॥ कृत्वापि कर्म यत्साधुरय-

१ श्रीमद्भगवद्गीता-विज्ञानम् । बुद्धेः च- मयम् आत्मा महत्तावत् इमरित्यर्थः भुक्त-
काण्ड-विज्ञानम् । २ श्रीमद्भगवद्गीता-विज्ञानम् ।

र्मत्वं प्रतीच्छति । कर्मयोगः स एवास्य माहात्म्यं लोकविश्वे-
 तम् ॥ ५ ॥ यथा कर्मप्रभावोऽयं सृक्षमात्सूक्ष्मतरो महान् । त-
 थैव कर्मयोगस्य महिमातीन्द्रियक्रमः ॥ ६ ॥ शुभं वाऽशुभमु-
 त्कृष्टं निकृष्टं वा बृहल्लघु । न नश्यति क्वचित्कर्म समये फल-
 ति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ यथेदं सात्त्विकं कर्म स्वर्गादिसुखकारणम् ।
 तथैव तामसं कर्म यातनादुःखकारणम् ॥ ८ ॥ इत्येवाध्यात्मत-
 त्वांशं विद्वद्भिर्ऋषिभिः स्मृतम् । तत्तत्फलोपभोगाय लोकानां
 कल्पना कृता ॥ ९ ॥ सप्तानामूर्ध्वलोकानामधस्तात्तावतामपि ॥
 कर्मैव कारण मन्ये बलस्येवेह भोजनम् ॥ १० ॥ एतत्संक्षेपरू-
 पेण विस्तरेणापि भूयसा । श्रुतिस्मृतिपुराणार्थैर्दर्शितं लोकवत्स-
 लैः ॥ ११ ॥ पठित्वा वा समाकर्ण्य तानि शास्त्राणि यत्नतः ।
 सदादेयमसद्देयं कर्मैव सुखमिच्छता ॥ १२ ॥ सकामकर्मणामेव
 पन्था निष्कण्टकः स्मृतः । निष्कामकर्मप्राशस्त्यं वक्तुमीशो न

१ समाधिर्वर्णनेनोपासनाकाण्डविज्ञानम्, ज्ञानयोगवर्णनेन च ज्ञानकाण्डविज्ञान प्रदर्श्य अ-
 ध्यायेऽस्मिन् कर्मयोगव्याख्यायां कर्मकाण्डस्य परमादृत विज्ञान प्रदर्श्यते । त्रयाणामेव वे-
 दकाण्डानामेकमेव लक्ष्य भवति भावत्रयाणान्तु तन्निष्ठाना स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्ररूपेणैव त्रीणि
 काण्डानि सविस्तरं वर्णितानि । अत एव “ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति के चिदात्मानमात्मना ।
 अन्ये साधनेन योगेन कर्मयोगेन चापरे” ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद् । २ “अथातो
 धर्मजिज्ञासा ।” इति कर्ममीमांसादर्शन वेदाध्ययनान्तर धर्मो जिज्ञासितव्य स हि
 नि श्रेयसेन पुरुष सयुगत्तीति प्रतिजानीमहे इति हि सुप्रमाण्यम् । “चोदनालक्ष्णोऽर्थो
 धर्मः” । क्रियाप्रवर्तक वचनेन भूतभवद्भविष्यत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट इत्येवमादिजाती-
 यकोऽर्थो लक्ष्यते सोऽर्थ पुरुष नि श्रेयसेन सयुगत्तीति प्रतिजानीमहे । चोदनेनैवमर्थे शक्नो-
 त्यवगमयितु नान्यत्रिक च नोदियम् इति एतमेवार्थं तर्कपाटेन प्रथमेन सूत्रयतिस्म भगवान्
 जैमिनि । ३ अत एव “ऊर्ध्वं गच्छति सन्वत्स्या मध्ये तिष्ठति राजस्ता । जवन्यगुणवृत्ति-
 स्या अधो गच्छति तामसा ” इति श्रीमद्गीतापनिषद् । एव यथा सत्कर्मधर्मण क्रमोन्नति-
 र्भवति तया सर्वमेव धर्मविज्ञानवर्णनाध्याये सविस्तरं प्रपञ्चितम् । ४ प्रकृते सप्तप्रकारत्वा-
 दूर्ध्वाधो लोका सप्त सप्तधैव सत्तत्तमोमया पुण्यपापसुखदुःखफला विराजि कल्पिता ।
 ५ “देहादिपञ्चन यन्त्र तदारोहोऽभिमानिता । विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमण भवेत् ॥ ”
 इति श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरा ।

कश्च न ॥ १३ ॥ निष्काममेव सत्कर्म मुक्तिं यच्छति कुर्व-
 भाम् । कर्तव्यमिति कुर्वन्तमनिच्छन्तं फलान्यपि ॥ १४ ॥ क-
 र्माणि नैव वधन्ति प्रमदा इव योगिनम् । फलान्यकांक्षमाणो
 योऽशुभं वा शुभमाचरेत् ॥ १५ ॥ सुखदुःखफलैः पाशैर्न सम्ब-
 ध्येत कश्चित् । सिद्धान्तैर्वेषु मूतेषु निम्दिता वर्जयन् क्रियाम्
 ॥ १६ ॥ केवल्यमपि संप्राप्तं हस्ते कृत्य सुखी भवेत् । इत्यादि
 सर्वशास्त्रेषु व्यासादिविविधर्षय ॥ १७ ॥ निष्कामकर्मयोगस्य
 फलानन्त्यमलं जगुः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः स्त्री वाच-
 का च न ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो वापि भिक्षु-
 क् ॥ वर्त्तमानः सदाचारे यथा वर्णं यथाश्रमम् ॥ १९ ॥ यथा-
 धिकारं निष्कामं स्वधर्मं चैव आश्रयेत् । सक्लपवज्रितं कर्मयो-
 गं सत्त्वाधनं विदुः ॥ २० ॥ चतुर्वर्गप्रदस्तस्य कर्मयज्ञ उदाहृतः ।
 नित्यनैमित्तिकत्वाम्यां काम्यरूपेण च त्रिधा ॥ २१ ॥ कर्माणि
 भेदतः प्रोक्तानि त्रिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । आधिदैविकमध्यात्ममनि-
 मूतं पुनस्त्रिधा ॥ २२ ॥ अतो हि कर्मकाण्डस्य विस्तारोऽनन्तः

१ विदुस्तत्त्वमर्थमर्थविवरणं सदाचारवर्जं निष्कामादिचतुर्विधं प्रथमं प्रपञ्चितमेव पूर्वं
 मिति । अत एव नित्यकर्मविषये कर्ममीमांसासंगतं अपि वाऽप्येकदेशेस्त्वान् प्रवृत्तेः स-
 र्वस्मिन्तुर्गुणमात्रमितरत्तत्त्वत्वात् अ ६ पा ३ सू २ विध्यपराधे च दर्शयन्त्यस्मात्
 ६ प्रावृत्तिविधानात् ७ तथा नैमित्तिकविषये च । नैमित्तिकं विकारत्वात् प्रवृत्तमन्व-
 रत्वात् अ ४ पा ३ अ १ । नैमित्तिकं अन्त्याय निश्चयं च प्रकृतं मन्वेन निमित्तेन
 संबध्यते यथा आत्मार्थं कृत्वा प्रणीयते ताव्यय पावीर्य गीयते उपसृज्यते च एवं निवे-
 द्योर्पूर्णमासौ ग्येदोह्यदिर्नैमित्तिकं तस्मिन् सुब्रह्मणे कञ्चपमन्त्रस्यान् कृत्वा निष्कामान्
 निरोधे सुखदायकं स्वर्गं । अयं निरोधे तन्नेमित्तिकं न मन्त्राणि तज्ज्ञानम् । काम्ये च
 काम्यानां यथोक्तप्रमाणप्रकारे कामा वा तत्त्वयोगेन चोद्यते वीर्यं च निबन्धनम्
 ८ । १ । अ. तथा काम्यानामीदृशमुपयुक्तप्रकारे योगमिद्विधां वस्तुतस्तस्य संवेदित-
 त् ८ । २ । १२ अ. इत्यदि । १ गृह्य कर्मणा गतिः " इति मातृशक्त्यर्थो
 विस्तारवाक्येऽपि तदधिकारिणां मत्तभेदेनापि पुनस्तद्वचः कर्मापिद्वयदिभेदतः मितः ।
 तत्राश्रयं यथा सोमयज्ञादि । अन्त्याय यथा जगति जीवहिताय कर्मज्ञानदिप्रवृत्तप्रवृत्त-
 रितम् । अविमृतं यथा ब्रह्मसत्ताजगति । दिव्यशान्तमुदाहृतं मुक्तिविक्रमम् ।

ईक्ष्यते । अत एव सुसंक्षिप्तं विज्ञानं वर्णयत्परम् ॥ २३ ॥ मी-
मासादर्शनं शास्त्रं सर्वतोऽत्यतिरिच्यते । अतश्चोत्कर्षमापन्नं
गीताशास्त्रं धरातले ॥ २४ ॥ यथोपनिषदः सन्ति वेदसारसमु-
ज्ज्वलाः । तथोपनिषदां सारं गीताशास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥
तस्यापि सारं ते कर्मयोगं देवि बुवेऽधुना । यमनुष्ठाय देवाश्च
ऋषयश्च परं गताः ॥ २६ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न
विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ २७ ॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह पतिवत्सले । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च
बुद्धयो व्यवसायिनाम् ॥ २८ ॥ योगस्या कुरु कर्माणि सङ्गं
त्यक्त्वा शुचिस्मिते । सिध्यसिध्योः समा भूत्वा समत्वं योग
उच्यते ॥ २९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति
यद्वात् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न का-
मकामी ॥ ३० ॥ न कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ३१ ॥ न हि कश्चि-
त्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्प्यते ह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ३२ ॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ३३ ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभते प्रिये । कर्मेन्द्रियैः कर्म-

१ बहिरन्तर्लक्ष्यभेदेन लक्ष्यन्तावद्विविधम् । बहिरलक्ष्यस्य प्रकृत्याश्रितत्वात्तदनन्तं भवति ।
अन्तर्लक्ष्यस्य तु केवलमाध्यात्मिकविज्ञानाश्रयेण निर्णयत्वात्तदेकमेव सम्भवति । सैव बुद्धि-
रन्तर्लक्ष्यविषया व्यवसायात्मिका प्रज्ञा परमस्या एकैव निश्चयते । २ यथा हि पूर्णो जल-
धिरसंख्यनदाप्रवाहाघातैरपि नैव चञ्चलता व्रजति, तथैव निष्कामभावावलम्बनेन पूर्णताप्राप्त-
साधकस्यान्तःकरणं नैव कर्मस्रोतसा प्रतिघातेश्चावलम्बते । एव च पूर्णताप्राप्त सावकान्त-
करणं सर्वावस्थायामेव स्थिरमवतिष्ठते । अपूर्णमेव हि वस्तु चञ्चल्यभिर्भवति पूर्णं तु न
कदापि परिवर्तनं भजते । तथा च कामनादिदूषितत्वादपूर्णभावलक्षितमेवान्न करणं वृत्ति-
चावत्यरूपेभिस्त्रिदापैराध्यात्मिकाधिदैविकाविभौतिकैरूपीडयते । निष्कामभावावलम्बनेन तु
पूर्णताप्राप्तमन्तःकरणं न कदापि चावत्यलेशास्पदं भवतीति निश्चितमेव ॥

योगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३४ ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कम्
 व्यापो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिष्येदकर्मतः
 ॥ ३५ ॥ यस्त्वात्मरतिरेष स्यादात्मतृप्तश्च मानव । आत्मन्येव
 च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विषते ॥ ३६ ॥ नेव तस्य कृतेनाहो
 नाकृतेनेह कश्च न । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिद्वर्षम्यपाम्भवा
 ॥ ३७ ॥ कर्मणेव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकाश्च
 ग्रहमेवापि पश्यन्ती कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठतत्त्वं
 देवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ३९ ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुब्जमिह शोभने । कुप्याहिर्वास्त-
 यासक्तश्चिक्वीर्बुल्लोकसंग्रहम् ॥ ४० ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
 कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविभूतात्मा कर्त्ताहमिति मन्मते ।
 ४१ ॥ तत्त्वविदु पतिप्राणे गुणकर्मविभागयो । गुणा गुणेषु
 वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ ४२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्र-
 कृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहं किं करिष्यति
 ॥ ४३ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्र
 कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽष्टमात् ॥ ४४ ॥ कर्मजो
 ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं ग-

१ अत एव 'कर्मण्येवेह कर्माणि जिजीविषेच्छते समा' इति सूति ॥ अतस्त्वानि
 वन्ति संगी सुखं विचर राक्षस । इयं शालक्यस्य राम सङ्गच्छता विचरन्ती' इति च महाभारत-
 याम् । एवं भूतिमुत्प्रेक्ष्यत्वान्वयतामी अस्मिन्नाद्ये निश्चयमकर्मण्येव कुर्वन् जिजीविषिष्येति
 ति । अत एव अ १ पा ४ अ १ 'वाक्यविक्रमेऽप्यासः कर्मकर्म प्रकरणात्' 'क-
 र्तुस्तु कर्मनिष्पन्नाः कर्माणि निमित्तं स्यात्' 'जीवने निमित्ते कर्मकर्तुर्मो निवमयोपल-
 इत्यपि प्रवर्त्तते' इति कर्ममीमांसादर्शनम् । १ कर्मबोधिः स्वच्छन्दैरदभेदवचनैश्च
 जगति बन्धनमत्तानां जीवनामसेवकत्वाच्च साधवन्तीति कर्मयोगस्य परमोपकारिता प्रसिद्धा
 जीवन्मुखा हि "शालयोगमात्रमुत्ता "कर्मयोगमात्रमुत्ता " चेति द्विभेदोक्तिः सन्नति ।
 जगत्प्रलयो महाभारतः कर्मयोगमात्रमुत्ता जीवन्मुत्ता अतस्तत् । वाक्येन जगत्प्रलयपरजगत्
 सृष्ट्यर्थं यत् सन्नति भावि च निमित्तमेव तस्मीकमुत्तैर्गुणैश्च सावितं साधते सार्थं
 च । इत्येव कर्मयोगस्य परमं भेदजनकमप्युक्तम् ॥

हना कर्मणो गतिः ॥ ४५ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि
 च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृतः ॥ ४६ ॥
 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्मा-
 णं तमाहुः पण्डितं बुधैः ॥ ४७ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं नि-
 त्यवृत्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति
 सः ॥ ४८ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ ४९ ॥ का-
 म्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
 त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ५० ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके
 कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चा-
 परे ॥ ५१ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
 कर्त्तव्यानीति मे देवि ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५२ ॥ नियतस्य
 तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः
 परिकीर्तितः ॥ ५३ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्य-
 जेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते प्रिये ! । त्यक्त्वा सङ्गं फ-
 लञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ५५ ॥ न द्वेष्टदुःखं कुशलं कर्म
 कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः
 ॥ ५६ ॥ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु
 कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥ अनिष्टमिष्टं

१ कर्मानुष्ठानस्य स्वभावसिद्धत्वाज्जीव कर्माकृत्वा क्षणमपि न शक्नोत्यवस्थातुम् । परन्तु
 कर्मावस्थायांमपि स्वान्त करणस्य भाववैलक्षण्यानुसारेण जीवो नरक स्वर्ग मुक्तिपदं वाप्ते से-
 छ्यते । अतश्च विलक्षणफलत्रयप्रदायकत्वात्कर्मणो भावत्रयस्य विलक्षणमेव नामत्रयं प्रदत्त-
 म् । भावत्रयस्यैतस्य द्वैतं भवति मर्मं वाचार्थम् । गहना हि कर्मणो गति सा योगविद्धिरेव
 परिज्ञातुं शक्यते । २ एतदेव कर्मयोगस्य विज्ञानम् । ३ एतदेव कर्मयोगिनो लक्षणम् ।
 ४ अत एव “एव त्वयि नान्यथास्ति न कर्म लिप्यते मे” । इति श्रुतिः । ५ कर्मणा
 प्राधान्यलक्षणं यथा “यैर्द्रव्यं न चिकित्स्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्”
 इति अ २ पा १ सू ७ कर्ममीमांसादर्शनम् ।

तिः ॥ ७१ ॥ विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः । प्र-
योगकाले योगाना दुःस्वमित्येव न त्यजेत् ॥ ७२ ॥ अन्यायाच-
रणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनं । अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्ततो-
त्कर्षसिद्धये ॥ ७३ ॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाचारे श्रौतं स्मार्त्तं परित्यजेत् ॥ ७४ ॥ न निषि-
द्धानि वर्त्तत पूर्णज्ञानफलेच्छया । निषिद्धवर्जन दांतः संतुष्टः कु-
रते सदा ॥ ७५ ॥ विषया विनिवर्त्तते निराहारस्य देहिनः । रस-
वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ७६ ॥ बुद्धिः कर्मगुणैर्ही-
ना यदा मनसि वर्त्तते । तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥
७७ ॥ अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनं । अघ्राणमवित-
र्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ ७८ ॥ मनस्याकृतयो मग्ना मन-
स्त्वभिगतं मतिं । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानं चाभिगतं परम् ॥
७९ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुद्ध्यते मनः । न बुद्धिर्बु-
द्ध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ ८० ॥ कर्मणां यस्य
निलयो निरयस्तस्य कीर्तितः । न देहिना ततः शक्यं त्यक्तु
कर्मण्यशेषतः । तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ८१ ॥

१ इति श्रीमत्पञ्चपादमहर्षिभरद्वाज । २ इति श्रीब्रह्मतर्क । ३ इति श्रीहरिवशे । ४ इति
श्रीपादो ५ एतत्परिहारार्थं निवृत्त धर्ममाह विषया इति । आहरणमाहरो विषयभोगस्तद्वर्जितस्य
विषया शब्दाद्यभिलाषा विनिवर्त्तते परन्तु रसो वासनात्मको न निवर्त्तते सोऽपि पर आ-
त्मान दृष्ट्वा अवाससकलकामस्य पुंसो निवर्त्तते । भोगेच्छा त्यक्त्वाऽऽत्मान पश्यतो विषय-
बधो निवर्त्तत इत्यर्थः । ६ कर्मगुणे कर्मणि गुणभूतानि येषां तैर्विषयसूत्रे मनसि मन-
प्रधाने त्वपदोरेऽस्मितामात्रे तदा । मनोऽपीति शेषः । ब्रह्मसंपद्यते कुत यतस्तत्रैव प्रलय
गत भवति । ७ मनमीति आकृतयो घटादिव्यक्तस्य, मन सकल्पकृतत्वात्तत्रैव मग्ना भव-
न्ति । तथा चाक्षपादाचार्यप्रणीत सूत्र । योपनिमित्त रूपादयो विषया सकल्पकृता इति । एवं
मनसो बुद्धी बुद्धेर्जावे तस्य ब्रह्मणि च लय इत्यर्थः ८ इति श्रीमत्पञ्चपादभगवान् वेदव्यास
श्रीनहामारते । ९ इति श्रीमत्पञ्चपादमहर्षिबार्हस्पत्य । अत एव “ पश्यन्नपीममात्मान
कुर्यात्कर्मोविचारयन् । यदात्मन तु निवर्त्तमानदोऽवैधं कर्तव्यमाप्नुयात् ॥ ” इति कौपारवधृति ।

स्वञ्चैव संत्यजन्तीह फलं कर्म समाचर । योगेन परमात्मानं
युक्त्वा त्यज कलेवरम् ॥ ८२ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु
कदा च न । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ८३ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां कर्मयोगवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः । वेदान्तवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ईशानुकम्पासंसिद्धो वैदिकं कर्म सु-
व्रते । उक्तं चोपासनं तद्विज्ञानं विज्ञानपूर्वकम् ॥ १ ॥ परं मूया-
प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां
सिद्धिमितो गताः ॥ २ ॥ प्रमाणोत्पादित्वा विद्या प्रमाणं प्रबलं
विना । न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानेमीसते ॥ ३ ॥ तस्मा
हेदान्तसंसिद्धं सदद्वैतं न बाध्यते । अतकालेऽप्यतो भूतविषे

१ अथ एवमधुसूदनेत्यादि । अपि च स्मर्यते । इति वेदान्तवर्णनम् । न तत्रास्मत्ते
सुखं न तदार्थो न पावकत्वज्ञाना न निवर्तते तद्वत्तम परमं मम । इति गीतावलिपः । एवं
वेदान्तवेद्यं अज्ञानमिति मन्त्रैव प्रकृत्युक्तं इत्यभिप्रेक्ष्यते । २ वेदान्तस्यैव ज्ञेयं इति मतो
न सिद्धिः । अत एव वेदान्त इति श्रेष्ठविज्ञानस्वापरं नाम । त्रिपुरीशोक्तोपासनात्मावे सवत्स-
रूपसिद्धिप्राप्तमात्रे विद्यायोगमात्रेण द्वैतसम्बन्धो निश्चितमेवावसिष्यते । फलतस्तु वेदान्तज्ञानं
सर्वत्रस्यासु अमोघकर्ममेव भवति । अत एव प्रथमाध्यायात्तदर्थं नृपुण्यकर्मकर्मविज्ञानं
तस्माद्विज्ञानिनः न केवलं वेदान्तभूताः तमा च पूर्वाध्यायात्ताः सर्वेष्वपदेसाद्विपुलमयातः कर-
वता सौख्येनैवाधिकारिण्यं परमादरेण भित्तरमनुष्ठेयम् । अत एव श्रीमत्पञ्चरत्नमालायादसमुप-
दिष्टं तोषानपक्वं सम्पूर्णं परिपूर्णम् । त द्विसप्तमोक्तानुष्ठानमंतराऽतसाध्यात्मनः परी केवलं
मनेनैव साधकतां गमिष्यतीत्यनधिकारीवर्गेण संतोष्यम् । अत एव । तदेव निर्भवं
अज्ञानात्मेकं समेततः । इत्यादि गी भूतिः । “ अमेदवर्त्म ज्ञानम् इत्यदि रई
अति । “ न्ययमुत्पद्यते ज्ञानम् सर्वं ज्ञानमन्तं अथ ” इत्यदि हि भूतिः । ‘तोऽ
विमुखं ज्ञानमाप्तं वो वै तदेव । इत्यदि ज्ञा भूतिः ।

कान्निवृत्तिः स्थिता ॥ ४ ॥ अनेन यत्पदं लभ्यं परब्रह्मादया-
त्मकम् । दर्शनेषु तदेवोक्तं मुनिभिर्नामभेदतः ॥ ५ ॥ निष्का-
मावस्थितिः कुत्र परा भक्तिश्च कुत्र चित् । ब्रह्मसद्भावमन्यत्र
सर्वं तद्ब्रह्म निर्गुणम् ॥ ६ ॥ तदेव सततं जीवन्मुक्तानां परमं
पदम् । परमार्थतया सर्ववेदवेदान्तचिद्रसम् ॥ ७ ॥ एवं ब्रह्म वेदैषु
ब्रह्मैव भवति स्वयम् । ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जा-
यते ॥ ८ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवेज्जनः । निर्द्वन्द्वो
नित्यसत्त्वस्यो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ९ ॥ यावानर्थं उदपाने
सर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ १० ॥
अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रवर्लीयते । संकल्पो विविधः कर्त्ता
विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ११ ॥ निःसरन्ति यथा लोहपिण्डान्त-
र्भात्स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥
॥ १२ ॥ चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःस-
त्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ १३ ॥ सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां
मायाविद्ये च ते मते । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ
ईश्वरः ॥ १४ ॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा-
कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ १५ ॥ तमःप्रधानप्रकृ-
तेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जैश्वरे ॥
॥ १६ ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः । तस्मादेतानि
ब्रह्मैव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥ १७ ॥ प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्त्वं

१ वैदिकोद्देशात्सद्भावे समुदिते ज्ञातृजेयत्वादिद्वैतभावपूर्णा वैदिकोपदेशा निष्पन्नप्रयो-
जना एव सम्पद्यन्ते । तत्रैवाद्द्वैतभावे जीवब्रह्मणोरैक्यसंस्थापनं भवति, स च भावो ब्रह्म-
पदसंख्दिदानन्दभावादिसंज्ञाभिः समभिधीयते । इति श्रीमद्भगवद्गीतास्य । २ श्रीमत्पूज्यपाद-
भगवतो महर्षेयोशिवत्वयस्य । ३ इदमेव सृष्टिविज्ञानस्य गूढतमं रहस्यम् । विशेषविवेचनं तु
वेदान्तदर्शने द्रष्टव्यम् । अत एव “ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ” । इति श्रुतिः ।
४ अत एव “ गतिमामान्यात् श्रुतत्वाच्च ” । इति वेदान्तदर्शनम् ।

प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसेमष्टिषा ॥ १८ ॥ सम
ष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावाच्चतोऽन्ये तु
कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥ १९ ॥ चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदश
य पुनः ॥ चिच्छाया लिङ्गदेहस्या तत्सद्यो जीव उच्यते ॥ २० ॥
माहेश्वरी तु या माया तस्या निर्माणशक्तिवत् । विपते मोह
शक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ २१ ॥ कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावि
त्येवं विज्ञातुर्विधा । घटाकाशमहाकाशो जलाकाशाव्रत्ते यथा ॥
॥ २२ ॥ शक्तिरस्थेश्वरी का चित्सर्ववस्तुनियामिका । आ-
नन्दमयमारम्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥ २३ ॥ वस्तुधर्मा नियम्येरत्
शक्त्या नैव यदा तदा । अयोन्मधर्मसाङ्गव्याद्विबुधैत आस्त
लु ॥ २४ ॥ चिच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा । तच्छ-
क्त्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मैवेश्वरतां व्रजेत् ॥ २५ ॥ बुद्धौ तिष्ठन्मातरो
ऽस्या धिया नीक्ष्यन् धीवपुः । वियमन्त्यमयतीत्येवं वेदेन
घोषितम् ॥ २६ ॥ तन्तुः पटे स्थितो यद्वस्त्रपादानवया तथा ।
सर्वोपादानरूपत्वात्सर्वत्रायमवस्थित ॥ २७ ॥ उपश्रमादिभि
र्लिङ्गेस्तात्पर्यस्य विवारणात् । असङ्गममयायी सृजत्येष
महेश्वरः ॥ २८ ॥ अहं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्च वि पञ्च ते ।
कोशास्तेरावृतः स्वात्मा चित्सृष्ट्या संश्रुतिं व्रजेत् ॥ २९ ॥ स्या
त्यञ्जीकृतमूर्तीत्यो देहः स्थूलोऽजसंश्रुतः । लिङ्गे तु राजतेः प्राणैः
प्राणः कर्मेन्द्रिये सह ॥ ३० ॥ सारिर्बैर्धात्रिभ्यः सार्क विपरी
त्मा मनोमयः । तैरेव सार्क विज्ञानमयोपीर्निष्कयात्मिका ॥ ३१ ॥
कारणे सत्त्वमानन्दमयोमोवादिबुद्धिभिः । तत्तत्कोशैस्तु तादा-
त्म्यादात्मा सत्त्वमयो भवेत् ॥ ३२ ॥ सत्त्वमीपरिपानासे कल-

[illegible]

पानिधनोद्धृताः । प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति ययासु-
खम् ॥ ३३ ॥ उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः । पञ्चकोश-
विवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥ ३४ ॥ संसारः परमार्थोऽयं
संलग्नः स्वात्मवस्तुनि । इति भ्रान्तिरविद्या स्याद्विद्येया निवर्तते
॥ ३५ ॥ आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः । इति
बाधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ३६ ॥ सदा विचार-
येत्तस्माज्जगज्जीवपरात्मनः । जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शि-
ष्यते ॥ ३७ ॥ जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः । तथा
जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥ ३८ ॥ अयं जीवो न
कूटस्थं विविनक्ति कदा च न । अनादिरविवेकोऽयं मूढा विद्येति
गम्यताम् ॥ ३९ ॥ विक्षेपावृत्तिरूपाभ्यां हि विद्या प्रकल्पिता ।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः ॥ ४० ॥ अविद्यावृत्त-
कूटस्थे देहद्वययुता चितिः । शुक्तौ रूप्यवदध्यस्ता विक्षेपा-
ध्यास एव हि ॥ ४१ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मित-
म् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो होकश्चिदात्मकः ॥ ४२ ॥
यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिं शुक्तौ वा रजतस्थितिम् । तद्वद्वक्ष्ये जीव-
त्वं वीक्ष्यमाणो न पश्यति ॥ ४३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके
कुण्डलाभिधा । शुक्तौ हि रजतरुयातिर्जीवसंज्ञा तथापरे ॥ ४४ ॥
यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले । पुरुषत्वं यथा स्थाणौ
तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ ४५ ॥ ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विवि-

१ “आमास एव च” । इति वेदान्तदर्शनम् । “तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताम-
न्योन्यधर्माश्चाप्यस्येतरेतगविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्वर्म्मार्थमिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तं सत्यावृ-
त्ते मित्युनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । ” “तमेतमेव लक्षणमध्यास
पडिता अविवेच्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैव सति यत्र
यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते । ” इति श्रीमत्पुण्यपा-
दभगवत शंकराचार्या । २ अत एव “उक्तमिष्यत् एव भानादित्यौ बुद्धौमि । अवशिष्टं ते
रिति काशकृत् । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टतानुपगोवात्” । इति वेदान्तदर्शनम् ।

ध्येते । विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ ४६ ॥ मा-
 यान्तु प्रकृतिं विषाम्मायिनन्तु महेश्वरम् । समायी सज्जतीत्याहुः
 श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ ४७ ॥ द्रवत्वमुदके बन्हावौष्ण्यं काठिन्य-
 मश्मति । मायाया बुर्धटस्वञ्च स्वसि सिध्यति नान्यथा ॥ ४८ ॥
 न वेत्ति मायिनं लोको यावद्यावच्चमत्कृतिम् । भवे मनसि पद्मासु
 मायेपेत्स्युपशाम्यति ॥ ४९ ॥ अन्वयव्यतिरेकाम्यां पञ्चकोशवि-
 वेकतः । स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ५० ॥ पराहं
 ब्रह्मविद्वान् शाब्दं देशिकपूर्वकम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृच्छ्रं द-
 हति बह्विवत् ॥ ५१ ॥ अपरोक्षरूपविद्वान् शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
 संसारकारणाज्ञानतमसभण्डभास्वरः ॥ ५२ ॥ अनिवृत्तेऽपीश-
 मृष्टे हेतौ तस्य मृपात्मताम् । बुद्ध्या ब्रह्म इयं बोद्धुं शक्यं बस्ते
 क्येवादिना ॥ ५३ ॥ प्रसूये तन्निवृत्तौ तु गुरुशास्त्रायमावतः ।
 विरोधि हेताभावेऽपि न शक्यं बोद्धुमहमम् ॥ ५४ ॥ एतयार्थिदु-
 पादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् । यथेव मृदुटादीनां विचारः सोऽ-
 यमीदृशः ॥ ५५ ॥ अहमेको हि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ।
 तदहं नात्र सन्देहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ५६ ॥ आत्मा वि-
 निष्कलो लोको देहो बहुभिरावृतः । तयोरेक्यं प्रपश्यन्ति किम्

१ अत एव अतः सिद्धिः सुकृतस्य कथं गुणं प्रविष्टी परमे परार्थे । एतद्वत्त-
 म्प्रमाणे वर्णितं पञ्चाम्यस्य मे च त्रिजातिभेदात् । इति स्मृतिः । तथा मुहूर्ध्वविष्टास्य
 मोहितदर्शनम् ॥ इति वर्णितदर्शनम् । २ अत एव “मायान्तु प्रकृतिं विषाम्मायिनन्तु
 महेश्वरम् ।” इति स्मृतिः । मायामात्रं तु कारस्म्येयमभिव्यक्तव्यवत्त्वम् इति वे-
 दान्तदर्शनम् । ३ तद्विज्ञानं तन्मयमभिव्यक्तव्यवत्त्वम् । एतदेकपरत्वं तन्मय-
 विदुर्गुणः । अतस्तेनैकवर्णितं दीपकान्तिरित्यतः । एतदेकवर्णितमभिव्यक्तव्यवत्त्वम्
 विज्ञानम् ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासहितविचारसंग्रहः । ४ अत एव विचारमभिव्यक्तव्य-
 वत्त्वम् मूर्तिरूपं सर्वं यथा न भवेत्तु लीलमभिव्यक्तव्यं तत्र तद्वत्त्वं विज्ञातं त्वम्
 इत्यतः अतः । “तद्वत्त्वमभिव्यक्तव्यवत्त्वम्” इति वर्णितदर्शनं च । एतदेकं परमा-
 त्मनो ज्ञानं त्वम् । मायामात्रम् ।

ज्ञानमतेः परम् ॥ ५७ ॥ देहोऽहमित्ययं मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
 ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्वदा ॥ ५८ ॥ ब्रह्मैवाहं समः
 शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते
 बुधैः ॥ ५९ ॥ निर्विकारो निराकारो निरवयोऽहमव्ययः ।
 नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ ६० ॥ अहं
 द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । ममायमिति निर्देशा-
 त्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६१ ॥ अहं विकारहीनस्तु देहो नित्यं
 विकारवान् । इति प्रतीयते साक्षात्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६२ ॥
 यस्मात्परमिति श्रुत्यापीदं पुरुषलक्षणम् । विनिर्णीतं विमूढेन कथं
 स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६३ ॥ सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते । अ-
 प्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६४ ॥ चैतन्यस्यैक-
 पत्वाद्देहो युक्तो न कर्हिचित् । जीवत्वञ्च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो

१ “तमेव लक्षणमन्यास पठितां अविद्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं
 विद्यामाह । तत्रैव सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणमात्रेणापि सन् स-
 म्व्यज्यते ।” इति श्रीमत्पूज्यपादभगवच्छंकराचार्या । २ अत एव “योऽयं विज्ञान-
 मयं प्राणेषु ह्यवन्तर्ज्यति पुरुष स समान सन्मयी लोकानुसञ्चरति ध्यायतीव क्लेशयताम्-
 स हि स्वप्नो भूतवेम लोकमतिक्रामति मृत्योरुपाणि पश्यति । स वा भयं पुरुष जायमानं
 शरीरममिसपद्यमानं पाप्मभिः सलज्यते । स उक्तामन्त्रियमाणं पाप्मनो विजहति । तस्य
 वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं
 तंस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानम् । अयं यथाक्रमोऽयं
 परलोकस्थाने भवति तमाक्रम्याक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दोक्षं पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य
 लोकस्य सर्वतो मात्रामुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्भर्मायं स्वेन भासा स्वेन ज्योतिष्य
 प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवाति । न तत्र रथानरथयोगानपन्थानो भवन्त्यथ रथान्
 रथयोगान् पथं स्रजते न तत्रानन्दा मुदं प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदं प्रमुदं स्रजते न
 तत्र वेशान्ता मुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् मुष्करिणी स्रजते स हि कर्ता ।”
 इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव “यस्मात्परमं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽ-
 स्ति किञ्चित् । शूश इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” ॥ इति श्रुतिः ।
 विमूढेनापि पुरुषलक्षणमिदं निर्णीतमतं कथं देहकः पुमान्स्यादित्यवयवः । ४ अत एव
 “पुरुष एवेदं सर्वम्” इति पुरुषसूक्तश्रुतिः ।

यथा ॥ ६५ ॥ स्वस्वज्ञाने क्षणेनेव यद्वज्रजुर्हि सर्पिणी । भावि
तद्व्यतिः साक्षादिह्माकारेण केवला ॥ ६६ ॥ उपादानं प्र-
जस्य ब्रह्मणोऽप्यस्य विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मेवास्ति
न चेत्तरत् ॥ ६७ ॥ व्याप्यव्यापकता मित्या सर्वमात्मेवि
शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ६८ ॥
श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वमुत्सेन हि । कथं भासो भेदस्या-
स्त्येते चाद्वयकारणे ॥ ६९ ॥ दोषोऽपि विदितं श्रुत्या श्रुत्योर्मु-
त्युं स गच्छति । इह पश्यति नानात्वं मायया वञ्चितो नरो
॥ ७० ॥ एवमात्मम्यविद्यातो देहाध्यासो हि जायते । स एवा-
त्मपरिष्ठानाद्धीयते च परात्मनि ॥ ७१ ॥ सर्वमात्मतया ज्ञानं
जगत्स्यावरजद्भ्रमम् । अभावात्सर्वभावानां वेहस्यानात्मता कुतः
॥ ७२ ॥ आत्मानमेव विद्याय कालं नय पवित्रते । भारम्भमतिर्ल

१ अत्रात्मनविद्यारेणैकमेव प्रपञ्चकारणत्वेन कारणज्ञानं प्रपञ्चमवकाशंस्तेन कर्तुं
शक्यं न भवति । यद्यपि विचारप्रतिभेदेन अकारण्युत्पत्त्यस्य कारणरूपस्य अस्तित्वं विवि-
क्येन वर्णनं विविधेषु साक्ष्येषु दृश्यते तथापि अकारणविद्यारेण सर्वकर्मोपकारकमवकाश-
कीत्येकमेव परं ब्रह्म कारणकारणभेदेन प्रकृतिपुरुषादर्थं भवति ॥ अत एव “अत्र हि ईश-
मिव भवति तद्वितर इतरं जिज्ञासि तद्वितर इतरं पश्यति तद्वितर इतरं सूक्ष्मेति तद्वितर
इतरमभिवर्तते तद्वितर इतरं श्रुते तद्वितर इतरं विज्ञानाति यत्र वा अस्तु सर्वज्ञाने
वासूत तत् क्व के गच्छेत्, केन के पश्येत्, क्व के शृणुयात्, केन क्वमभिवर्तेत्, केन
के भवति केन के विज्ञानीवात्, येनैवं सर्वं विज्ञानाति तं केन विज्ञानीवात्, विज्ञातारमे
केन विज्ञानीवात् । एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिभिरुक्तिः । २ अत एव “अतो
सं श्रुतमप्यस्ति च इह शब्देन प्राप्यति” इति श्रुतिः । ३ “विचारितमनुष्णमा
वक्ष्यामि” इत्युक्तं पञ्च । विचारारेण शब्देन लक्षणा इव व्यतिपाद्यः ॥ पुनश्च पुनश्च वि-
द्यामन्ताधिन्याम्यस्तेरेहिणाम् । कस्याप्येते पवित्रागामो बहुधा संसारमयी ॥ इति
श्रुत्यपारमार्थव्यतिरागः । “अथ प्रपञ्चो अस्त्येव मोक्षार्थं मोक्षितं जगत् । विरतं प्रपञ्च-
इत्यादौर्गतिं नास्त्येव सर्वथा” ॥ “नवे नमिष्ये ब्रह्म” एकमेवाद्वितीयम् “उपा-
ऽऽतां ब्रह्मस्य ब्रह्मणोऽप्यस्य विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मेवास्ति न चेत्तरत् ॥
अतएवकारणतया मित्या सर्वमात्मेति ज्ञानमात्रम् । इति ज्ञाते परे तत्वे भेदस्यावसरः कुतः
इत्यदि अर्थः ।

भोग्यं नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं
 नैव मुञ्चति । इति यच्छ्रूयते शास्त्राच्चन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ७४ ॥
 तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते । देहादीनामसत्त्वानु यथा
 स्वप्नो विबोधतः ॥ ७५ ॥ कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति
 कीर्तितम् । तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥ ७६ ॥
 स्वप्नदेहो यथाध्यासस्तथैवायं हि देहकः । अध्यस्तस्य कुतो जन्म
 जन्माभावे हि तत्कुतः ॥ ७७ ॥ तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यन्तु न स्थिरं
 जागरे स्थिरम् । तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥ ७८ ॥
 सुप्तोत्थितस्य सौप्ततमो बोधो भवेत्स्मृतिः । सा चावबुद्धविष-
 यावबुद्धं तत्तदा ततः ॥ ७९ ॥ स बोधो विषयाद्भिन्नो न बोधा-
 त्स्वप्नबोधवत् । एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्वद्दिनान्तरे ॥ ८० ॥
 मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा । नोदेति नास्तमेत्येका
 संविदेष्टा स्वयम्प्रभा ॥ ८१ ॥ परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनि-
 श्वयः । न जगद्विस्मृतिर्न चेर्जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥ ८२ ॥
 परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा । तत्रापरोक्षविद्याप्तौ
 विचारोऽयं समाप्यते ॥ ८३ ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद परोक्षज्ञान-
 मेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्देद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ८४ ॥
 तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायेद्ब्रह्म-
 ब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ८५ ॥ तत्त्वं बुधापि कामादी-
 निःशेषं न जहासि चेत् । यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्म शास्त्राति-

१ “नैकर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्ममि । न समाधानजयाभ्यां यस्य
 निर्वासनं मनः ॥” इति श्रीमत्पूज्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरा । २ “देहाद्यात्मत्ववि-
 भ्रातौ जाग्रत्या न ह्यप्युमान् । ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मन्दधी त्वतः ॥ अपरोक्षशि-
 क्षा बुद्धिर्न परोक्षेक्षता नुदेत् । प्रतिगादिषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते ॥” इति श्रीम-
 त्पूज्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरा । ३ “विचाराज्जायते बोधोऽनिच्छा य न निवर्तयेत् ।
 स्वोत्पत्तिमात्रास्तसारे दहत्यसिक्तसत्यताम् ॥ तावता कृतकृत्य सन्नित्यनुमिमुपागतः ।
 जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥” इति श्रीमत्पूज्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरा ।

लक्षितः ॥ ८६ ॥ बुद्धाद्वैतसत्त्वत्वस्य यथेष्टानरणं यदि । शुनो
तत्त्वदृशाश्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ८७ ॥ येनेक्षते शृणोतीह
जिघ्रति व्याकरोति च । स्वाहस्वाहू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदी-
रितम् ॥ ८८ ॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याभगवादिषु । चैतन्यमेकं
ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममप्यपि ॥ ८९ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्नेह
विषाधिकारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्महिमतीर्यते
॥ ९० ॥ तस्वत् पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः । अस्मीत्येक्य
परामर्शस्तेन ब्रह्म मवाप्यहम् ॥ ९१ ॥ एकमेवाद्वितीयं सत्त्वा-
रूपविवर्जितम् । सद्यः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते
॥ ९२ ॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वपदेरितम् । एकता गृह्य-
तऽसीति तदैक्यमनुमूयसाम् ॥ ९३ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमय
मित्युक्तितो मतम् । महद्भारादिदेहान्तात्प्रस्पगात्मैति गीयते ॥
॥ ९४ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन
तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपैकम् ॥ ९५ ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन्दृष्टे परावरे । बहुत्व तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं यतः स्फुटम्
॥ ९६ ॥ अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् । उदेति शुद्ध
विज्ञानां वृत्तिज्ञानं तव परम् ॥ ९७ ॥ कारणं व्यतिरेकेण पु

१ अत एव प्रज्ञाप्रमाणं ब्रह्म" इति ब्रह्मास्मि" "तत्त्वमसि" मयमात्रं ब्रह्म
इति महावाक्यत्रयमुच्यते । "एवं वाक्यवाक्यात् । इति केवस्तुतर्थात् ॥ १ ॥
राम्यबोधोपमाः सहास्यको परस्परम् । आयेण सह वर्तन्ते विमुक्त्यन्ते कश्चित् कश्चित् ॥
हेतुस्वरूपकर्मवर्तिनि मित्राभ्येष्टमसुहृदः । यथापहवगन्ताभ्यः सास्त्रार्थं प्रतिविचरता ॥ ये
पट्टिर्दिष्टासा च पुनर्मणिपदीना । असाधारणहेतुताया वीर्यवत्त्वं प्रबोध्यमी ॥ अत्र-
दि ब्रह्म तद्रूपतत्त्वमित्या विवचनम् । पुनर्मन्त्रमुखा वागम्येति प्रबो मताः ॥ कमा-
दिर्बलितोद्यम व्यवहारस्य संशयः । एतदेवासा उपरतेरित्यसहृद इति ॥ तन्मन्त्रोः प्र-
बोधिं स्वप्नसाधकमोक्षप्रदम् । बोधोपकारिणस्तेषां वीर्योपरममुदी ॥ प्रबोऽप्यतस्तपसा-
बोधाद्वैतस्तपसा कर्मम् । वृत्तिरेव कश्चिद्विचित् कवाचित्प्रतिबध्नेते ॥ वीर्योपरती पूर्ण
बोधस्तु प्रतिबध्नेतु । अत्र तस्य व मोक्षेऽस्ति पुनश्चैकस्तापोवत्कम् ॥ पूर्ण बोधे त-
दन्वी द्वी प्रतिबद्धो यदा तथा । मोक्षो निमित्ता विन्दु दृष्टुं न गच्छति ॥ इति श्री-
विद्यारम्भाभ्यामन्तराः ।

मानादौ विलोकयेत् । अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्यं नित्यं प्रपश्ये-
ति ॥ ९८ ॥ कार्यं हि कारणं पश्येत्यश्वात्कार्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां वेदान्तवर्णन नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनम् ।

देव्युवाच । सर्वतत्त्वस्वरूपाणि व्याख्यातानि जगद्गुरो । न
तृप्तिर्जायते श्रुत्वा तव वाचोऽमृतोपमाः ॥ १ ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि स्थितिं मायाविनिर्गताम् ॥ जीवन्मुक्तिमुपेतानां सा-
धूनां सुमहात्मनाम् ॥ २ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाविस्थस्य
बल्लभ । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ३ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । श्रूयतामधुना देवि कथयामि तवा-
ग्रतः । परमं शोभनं शुद्धं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ न जा-

१ “भावेचोपलब्धे” । “सन्वाचावरस्य” । इति वेदान्तदर्शनम् । २ “इद-
मेव वेदान्तविज्ञानस्य गूढतमं रहस्यम्” । इति श्रीमत्पुण्यपादशङ्कराचार्यभगव-
तः । ३ इमानि जीवन्मुक्तलक्षणानि श्रीमन्महाभारतमहारामायणतः संगृहीतानि । अत एव
“जीवन्मुक्ता भवन्ति ते” । “जीवन्मुक्तः स्वरूप स्यात्” । “जीवन्मुक्तस्तत्तन्मयः” ।
इत्यादि सु० श्रुतिः । “जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयो” । “जीवन्मुक्त्यादिलाभ” । इत्यादि
बी० श्रुतिः । “द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वैता धी स्थिरा भवेत् । स्थैर्यं तस्या पुमानेव
जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥” इति श्रीविद्यारण्यमुनिः । तथा च “पुरुषस्य कर्तृत्वमोक्तृत्वसु-
खदुःखादिभक्षणश्चित्तधर्मं क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति । तस्मिन्निरोध जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनि-
र्मुक्तपटाकाशवात्प्रारब्धस्याद्विदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोरष्टोत्तरशतौपनिषदः प्रमा-
णम् । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा निरयानन्दवाप्तिः प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं
भवति । यथा पुरुषकामेश्वरानां पुत्र, बाणिज्यादिना वित्तं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं, तथा पुरुषप्रय-
त्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसम्पत्तिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति । सर्ववास्तवाक्ष्यात्तल्लभ-
म् ।” इति मुक्तिश्रुतिः ।

मानादौ विलोकयेत् । अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्यं नित्यं प्रपश्ये-
ति ॥ ९८ ॥ कार्यं हि कारणं पश्येत्पश्चात्कार्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसाहितायां वेदांतवर्णन नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनम् ।

देव्युवाच । सर्वतत्त्वस्वरूपाणि व्याख्यातानि जगद्गुरो । न
तृप्तिर्जायते श्रुत्वा तव वाचोऽमृतोपमाः ॥ १ ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि स्थितिं मायाविनिर्गताम् ॥ जीवन्मुक्तिमुपेतानां सा-
धूनां सुमहात्मनाम् ॥ २ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाविस्थस्य
बल्लभ । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ३ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । श्रूयतामधुना देवि कथयामि तवा-
ग्रतः । परमं शोभनं शुद्धं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ न जा-

१ “भावेचोपलब्धे” । “सत्वाणावरस्य” । इति वेदान्तदर्शनम् । २ “इद-
मेव वेदान्तविज्ञानस्य गूढतमं रहस्यम् ।” इति श्रीमत्पुण्यपादशङ्कराचार्यभगव-
तः । ३ इमानि जीवन्मुक्तलक्षणानि श्रीमन्महाभारतमहारामायणतः संगृहीतानि । अत एव
“जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ।” “जीवन्मुक्त स्वरूप स्यात्” । “जीवन्मुक्तस्थितन्मय ।”
इत्यादि सु० श्रुतिः । “जीवन्मुक्तिविदेहमुख्यो” । “जीवन्मुक्त्यादिलाम्” । इत्यादि
बी० श्रुतिः । “द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वैता धी स्थिरा भवेत् । स्थैर्यं तस्या पुमानेव
जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥” इति श्रीविद्यारण्यमुनिः । तथा च “पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसु-
खदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति । तन्निरोध जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनि-
र्मुक्तघटाकाशवत्प्रारब्धकथाद्विदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुख्योरेष्टीतगशतोपनिषद् प्रमा-
णम् । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दानाप्तिः प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं
भवति । यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्र, वाणिज्यादिना वित्त, ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग, तथा पुरुषप्रय-
त्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमाधिना जीवन्मुक्त्यादिलभ्यो भवति । सर्ववासनाश्रयात्तुहा-
म ।” इति मुक्तिकश्रुतिः ।

गतिं न निद्राति नोन्मीलति न मीलति । अहो परदशा कापि
वर्तते मुक्तचेतसः ॥ ५ ॥ सुषुप्तवादिदं नित्यं पश्यत्यपगतै
पणः । असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्रासिलमात्मवान् ॥ ६ ॥ केव
ल्यमिव सम्प्राप्तं परिसुप्तमना इव । घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठ
त्यधिगतात्मदृक् ॥ ७ ॥ सर्वत्र दृश्यते स्वस्यः सर्वत्र निमग्न-
शयः । समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ८ ॥ नादश्च
मप्युपादत्ते पृथीतमपि पाणिना । अन्तर्मुखतयोदात्तरूपया स
मया धिया ॥ ९ ॥ बाष्पञ्च न विन्मथिलये न द्वेपस्तस्य च
स्थितौ । यथा जीविकया तस्माद्धन्य आस्ते यथासुखम् ॥ १० ॥
यन्त्रपुत्रकसञ्चार इतीमं जनताक्रमम् । अन्तःसंख्यीनया दृष्ट्वा
पश्यन्मसति शान्तधीः ॥ ११ ॥ नापेक्षते भविष्यश्च वर्तमाने न
विष्टति । न सस्मरत्यतीतं हि सर्वमेव करोति च ॥ १२ ॥
सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् । सर्वं कर्म करो-
त्यन्वर्तनं करोति च किञ्च न ॥ १३ ॥ कृतं देहेन कर्मदे न
मया शुद्धरूपिणा । इति चिन्त्वाऽनुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति
नै ॥ १४ ॥ अन्तः सर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेपणः । कुर्व
न्नपि बहिः कार्यं समयेवाऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥ बहिः प्रकृतसं
र्व्वहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः । स्वकर्मक्रमसंप्राप्तबन्धुकार्यानुव

चिमान् ॥ १६ ॥ निर्व्वसिनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।
 क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ १७ ॥ समग्रसुख-
 भोगात्मा सर्व्वाशास्विव संस्थितः । करोत्यखिलकर्मणि त्यक्त-
 कर्तृत्वविभ्रमः ॥ १८ ॥ न कदाचिज्जगत्यस्मिन्तत्त्वज्ञो देवि
 स्विद्यते । यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १९ ॥ उ-
 दासीनवदासीनः प्रकृतः कमकर्मसु । नाऽभिवाञ्छति न द्वेष्टि
 न शोचति न हृष्यति ॥ २० ॥ शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकला-
 नीन्द्रियाणि च । न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥ २१ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा । भक्ते भक्तसमाचारः शटे
 शठ इव स्थितः ॥ २२ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु वैर्य्य-
 वान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥ २३ ॥ प्रवृत्त-
 वाक् पुण्यकथो दैन्याह्वयपगताशयः । धीरधीरुदितानन्दः पे-
 शलः पुण्यकीर्तनः ॥ २४ ॥ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रति-
 भोदये । निरस्तस्वेददौर्गत्यः सर्व्वस्मिन् स्निग्धबान्धवः ॥ २५ ॥
 जीवः शिवः सर्व्व एव भूतेष्वेवं व्यवस्थितः । एवमेवाऽभिप-
 श्यन्हि जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ २६ ॥ उदारचरिताकारः समः
 सौम्यसुखोदधिः । सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः
 ॥ २७ ॥ न तस्य सुकृतेनाऽर्थो न भोगैर्न च कर्मभिः । न
 दुष्कृतेर्न भोगानां सन्त्यागेन न बन्धुभिः ॥ २८ ॥ न कार्य्य-
 कारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा । न बन्धेन न मोक्षेण न पाता-
 लेन नो दिवा ॥ २९ ॥ यथा वस्तु यथा दृष्टं जगदेकमयात्म-
 कम् । तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मेनः ॥ ३० ॥ न

१ “परीत्य मूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वां प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथम-
 जामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविशेत्” ॥ इति श्रुतिः ॥ २ “अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन
 स्वपिता तदा । न क्षिप्यति न कुप्येष्ट बाल प्रत्युतपालयेत् ॥ निन्दितः स्तूयमानो वा वि-
 द्वानज्ञैर्न निन्दति । न स्तौति किन्तु तेषां स्यादध्याबोधस्तथा चरेत् ॥” इति श्रीमत्पूज्यपाद-
 विद्यारण्यमुनीश्वरा ।

गतिं न निद्राति नोन्मीलति न मीलति । अहो परदशा कापि
वर्षते मुक्तचेतसः ॥ ५ ॥ सुपुत्रमविदं नित्यं पश्यत्यपगते
पणः । असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्रास्त्रिरुमात्मवान् ॥ ६ ॥ केन
त्यमिव सम्प्राप्तः परितुष्टमना इव । घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठ
त्यभिगतात्मदृक् ॥ ७ ॥ सर्वत्र दृश्यते स्वस्यः सर्वत्र विमला-
शयः । समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ८ ॥ नादस
मप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना । अन्तर्मुसतयोदात्तरूपया स
मया धिया ॥ ९ ॥ बाष्पं न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च
स्थितौ । यथा जीविकया तस्मादन्य आस्ते यथाशुभम् ॥ १० ॥
यन्त्रपुत्रकसञ्चार इतीमं जनताक्रमम् । अन्तःसंज्ञीनया दृष्ट्वा
पश्यन्वसति शान्तधीः ॥ ११ ॥ नापेक्षते भविष्यञ्च वर्तमाने न
विष्टति । न सस्मरत्यतीतं हि सर्वमेव करोति च ॥ १२ ॥
सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् । सर्वं कर्म करो-
त्यन्वर्तनं करोति च किञ्च न ॥ १३ ॥ कृतं देहेन कर्मदे न
मया शुद्धरूपिणा । इति चिन्ताऽनुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति
नै ॥ १४ ॥ अन्तः सर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेपणः । कुर्व-
न्नपि बहिः कार्यं सममेवाऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥ बहिः प्रकृतस
र्वज्ञो यथाप्राप्तक्रियोन्मुक्तः । स्वकर्मक्रमसंप्राप्तबन्धुकाम्यजिह्व

१ अत एव 'यथा सर्वे प्रमिषन्ते दृष्टवत्येव प्रत्ययः । अथ सर्वोऽप्युक्तो भवन्तान्
दृष्टासन्मम' इति कृतिः । २ 'प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा वेदेनैवमनोविबन्धम् । न विविचि
येक्यमस्त्वयामिनिबुद्धयोः ॥ वात्यभेदिवनोर्बेदपठपाठकृता भिदा । ननुमादापरिहृता मन्
सोऽयं न्यायोऽत्र बोध्यताम् ॥ न द्वेहि संप्रवृत्ताणि न निवृत्ताणि कर्तव्येति । उदासीनत्वात्
इति प्रविमिश्रण्ये ॥ अद्वितीयं विवेकभेदद्वयव्यवर्तता तदा । न साध्य इत्यत्र दे
हत्वा इति चेज्ज एव सः ॥ तत्त्वबोधं कृत्वापि सम्बन्धे नैव ग्राह्यः । तथैव प्रकृतनिबन्धा
किं तथैव बुद्धकं नर ॥ मगतावेवप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा । उक्तम् अद्विदम् इति विव
चिन्वन्नेवेन किं कृतिम् ॥ न बाह्यारादि नित्यञ्च मगतायाः स्थिता कृतिम् । बाह्याप्यप्यत्र
किमु सप्रमीता उदासते ।" इति श्रीविद्यारम्भमुनीश्वरः ।

त्तिमान् ॥ १६ ॥ निर्व्वीसनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।
 क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ १७ ॥ समग्रसुख-
 भोगात्मा सर्व्वाशास्विव संस्थितः । करोत्यखिलकर्म्मणि त्यक्त-
 कर्तृत्वविभ्रमः ॥ १८ ॥ न कदाचिज्जगत्यस्मिन्तत्त्वज्ञो देवि
 स्थिते । यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १९ ॥ उ-
 दासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्म्मसु । नाऽभिवाञ्छति न द्वेष्टि
 न शोचति न हृष्यति ॥ २० ॥ शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकला-
 नीन्द्रियाणि च । न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥ २१ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा । भक्ते भक्तसमाचारः शठे
 शठ इव स्थितः ॥ २२ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्य्य-
 वान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥ २३ ॥ प्रवृत्त-
 वाक् पुण्यकथो दैन्याद्वचपगताशयः । धीरधीरुदितानन्दः पे-
 शलः पुण्यकीर्तनः ॥ २४ ॥ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रति-
 भोदये । निरस्तस्वेददोर्गत्यः सर्वस्मिन् स्निग्धबान्धवः ॥ २५ ॥
 जीवः शिवः सर्व्व एव भूतेष्वेवं व्यवस्थितः । एवमेवाऽभिप-
 श्यन्हि जीवन्मुक्तः ॥ उच्यते ॥ २६ ॥ उदारचरिताकारः समः
 सौम्यसुखोदधिः । सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः
 ॥ २७ ॥ न तस्य सुकृतेनाऽर्थो न भोगैर्न च कर्म्मभिः । न
 दुष्कृतैर्न भोगानां सन्त्यागेन न बन्धुभिः ॥ २८ ॥ न कार्य्य-
 कारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा । न बन्धेन न मोक्षेण न पाता-
 लेन नो दिवा ॥ २९ ॥ यथा वस्तु यथा दृष्टं जगदेकमयात्म-
 कम् । तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मेनः ॥ ३० ॥ न

१ "परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वां प्रदिशो दिक्षश्च । उपस्थाय प्रथम-
 जामृतस्यामनात्मानमभिमनिवेश" ॥ इति श्रुतिः ॥ २ "अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन
 स्वपिता तदा । न क्षिप्र्यति न कुप्येच्च बाल प्रत्युत्पालयेत् ॥ निन्दितः स्तूयमानो वा वि-
 द्वान्ज्ञेन निन्दति । न स्तौति किन्तु तेषां स्यादथावोधस्तथा चरेत् ॥" इति श्रीमत्पुण्यपाद-
 विद्यारण्यमुनीश्वरा ।

जातु विषयाः केऽपि स्वाराग्यं हर्षयन्त्यमी । सङ्गकीपङ्गवप्रीव
 मिषेभं निम्बपङ्कजाः ॥ ३१ ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रक्ष-
 मन् गृह्णन् बध्न् घञन् । ईदितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशया
 ॥ ३२ ॥ सम्यग् ज्ञानाभिना यस्य दुग्धाः सन्देहजालिकाः ।
 निःशङ्कमलमृद्दीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ ३३ ॥ यस्य प्राप्ति-
 विनिर्मुक्त मनः समरसे स्थितम् । नास्तमेति न चोदेति व्यो-
 मवत्सर्व्वदृष्टिषु ॥ ३४ ॥ मञ्जुपायां निषण्णस्य यया बालस्य
 चेष्टितं । अङ्गनवल्यनुसन्धानवर्जितं ज्ञानिनस्तथा ॥ ३५ ॥ अये
 सोऽश्मयं नाऽश्मिति शीणा विकल्पनाः । सर्व्वमास्मेति निमित्त्य
 तूर्णोन्मूलस्य योगिनः ॥ ३६ ॥ न विसपो न चैकाग्र्यं नाऽति
 बोधो न मूढता । न सुप्तं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः
 ॥ ३७ ॥ पूर्णन् शीघ्रं इवाऽऽनन्दी मन्दीभूतपुनर्भवः । अनुपा-
 देयबुद्ध्या ह न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ३८ ॥ सर्व्वं सर्व्वप्रकृतेषु
 गृह्णाति च अहाति च । अनुपादेयसर्व्वार्थी बालवत्स दिचेष्टते
 ॥ ३९ ॥ स्वाराग्ये भैक्ष्यवृत्तो च छाभास्त्राभे जने वने । निर्व्वि-
 कल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ४० ॥ स तिष्ठन्नपि
 कार्य्येषु देशकालक्रियाक्रमैः । न कार्य्यसुखदुःखान्या मनागपि
 हि गृह्णते ॥ ४१ ॥ बहिः प्रकृतसर्व्वार्थोऽप्यन्तः पुनरनीहया ।
 न सचां योजयत्यर्थं न फलान्यनुधायति ॥ ४२ ॥ नोपेक्षते दुः-
 खदशा न सुखाशामपेक्षते । कार्य्योदये नैति मुदं कार्य्यनाशे न
 स्थिपते ॥ ४३ ॥ अपि शीतरुचावर्के सुसप्तेऽपीन्दुमण्डले । अ-
 प्यधः प्रसरत्यग्नौ विस्मयोऽस्य न जायते ॥ ४४ ॥ सिदात्मन
 इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्याः । इत्थस्याध्वर्ष्यजासेषु नाम्भु-
 देति कुतूहलं ॥ ४५ ॥ क्व धर्म्यं क्व च या कामाः क्व चाऽर्थः क्व
 विषेयिता । इदं कृतमिदं नैति इन्द्रेर्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४६ ॥
 कृत्यं किमपि नेवाऽस्ति न काऽपि हृदि रक्षणा । तथा जीवन

मेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४७ ॥ 'क मोहः क च वा विश्वं
 क तद्वचनं क मुक्तता । सर्वसङ्कल्पसीमायां विश्रान्तस्य महा-
 त्मनः ॥ ४८ ॥ न दया दैन्यमादत्ते न कौर्यमनुधावति । न ल-
 ज्जामनुसन्धत्ते नालज्जत्वं च गच्छति ॥ ४९ ॥ न कदा च न दी-
 नात्मा लोदृतात्मा कदा च न । न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नादिग्रो
 न च हर्षवान् ॥ ५० ॥ नास्य चेतसि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले ।
 कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः ॥ ५१ ॥ सानुरागां
 स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् । अविद्वलमनाः स्वस्थो मुक्त
 एव महाशयः ॥ ५२ ॥ सुखे दुःखे नो नाय्यां सम्पत्सु च विपत्सु च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥ ५३ ॥ विहरन्नपि संसारे
 जीवन्मुक्तमना मुनिः । आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः
 ॥ ५४ ॥ येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै । निर्वासनः
 किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५५ ॥ येन दृष्टं परं ब्रह्म
 सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् । किं चिन्तयति निश्चिन्तो द्वितीयं यो
 न पश्यति ॥ ५६ ॥ दृष्टो येनात्मविक्षेपो विरोधं कुरुते त्वसौ । उदा-
 रस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् ॥ ५७ ॥ न मुक्तो
 विषयद्वेष्टा न वा विषयलोलुपः । असंसक्तमना नित्यं प्राप्तप्राप्त-
 मुपाश्रुते ॥ ५८ ॥ समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः । शू-
 न्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव सस्थितः ॥ ५९ ॥ सर्वप्रकृ-
 तकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु । ध्येयं तं वासनात्यागमव-
 लम्ब्य व्यवस्थितः ॥ ६० ॥ सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपो-
 षकः । विवेकोद्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ॥ ६१ ॥ धीरो
 लोकविपर्यस्तो वर्त्तमानोऽपि लोकवत् । न समाधिं न विक्षेपं न
 लेपं स्वस्य पश्यति ॥ ६२ ॥ भावाभावविहीनोयस्तृप्तो निर्वासनो
 बुधः । नैव किञ्चित्कृतं तेन लोकदृष्ट्वा विकुर्वता ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः । यदा यत्कर्तुमायाति

तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् ॥ ६४ ॥ सर्व्यासीतपदात्मनी पूर्णेन्दु
 शिशिराशयः । नोदेगी न च दृष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ६५ ॥
 सर्वशत्रून् मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः । प्राप्तकर्मकरोऽप्याजो
 संसारे नावसीदति ॥ ६६ ॥ सर्वस्याभिमतं वक्ता बोधितः पेश-
 लोक्तिमान् । आशयश्च भूतानां संसारे नाऽवसीदति ॥ ६७ ॥
 असंसारस्य तु काऽपि न हर्षो न विषादिता । सशीतसमना
 नित्यं विदेह इव राजते ॥ ६८ ॥ युक्तायुक्तदृशा प्रस्तमाशोपह-
 तवेष्टितम् । जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरविल्वकृत् ॥ ६९ ॥
 परं पदमुपाकृजो भङ्गुरां जागतीं स्थितिम् । अन्तः शीतलया
 बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ७० ॥ अक्षप्रबोधान्नैवान्यत्कार्यम-
 त्स्यत्र तदिदं । कृतकृत्यतया नृप प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृ-
 प्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ७१ ॥ एवं विद्वान्
 कर्मणी हे हित्वात्मानं स्परेत्सदा । कृते च कर्मणी स्वात्मरू-
 पेर्जेर्वै पश्यति ॥ ७२ ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्देवि म-
 नोगतान् । आत्मन्येवात्मना दृष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ७३ ॥
 दुःखेष्वनुदिप्रमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । शीतरागभयक्रोधः
 स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ७४ ॥ यस्तत्सर्वज्ञानमिच्छेदस्तत्तत्प्राप्य
 शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७५ ॥
 जितचित्तो महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः । स्वभाव ईदृ-
 शस्तेषां कथितस्तत्र सुव्रते ॥ ७६ ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवन्ते
 विभावस्तु । शीर्षं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ७७ ॥
 निपज्जोन्मज्जतां घारे भवाभ्यो परमायणम् । सन्तो ब्रह्मविदः
 शांता नोर्हन्त्याप्सु यज्जताम् ॥ ७८ ॥ अर्क्षं हि प्राणिनां प्राज-
 भार्क्षानां शरणं शिवम् । धर्मी विसं नृणां प्रेत्य सन्तोर्षां वि

१ 'आपापुनःप्रमज्जतां घारे भवाभ्यो परमायणम्' इति तत्त्व-
 तन्मो वगैः ॥ इति श्रीश्रीगुरुपदादिधारणमुनीश्वराः ।

भ्यतो रणम् ॥ ७९ ॥ सन्तो दिशन्ति चक्षूषि बहिरर्कः समु-
त्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्तो ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ८० ॥
विच्छिन्नग्रन्थयस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसम्पताः । सर्वोपायेन संसे-
व्यास्ते ह्युपाया भवान्बुधौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

आत्मस्वरूपवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतस्ते कृपया नाथ कृपामय मयाऽधुना । ध-
र्मोपदेशनिचयो निश्चयो वेदवादिनाम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा च कृत-
कृत्याऽहं स्रस्तं हृदयबन्धनम् । संशयो धर्मवादिषु नास्त्येव मम
कश्चन ॥ २ ॥ अधुना वर्णयन् किञ्चित्स्वरूपं परमात्मनः । एक-
स्यैवाऽद्वितीयस्य सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ ३ ॥ जनयन्परमानन्दं
शाधि मां ब्रह्मचिन्तने । यथा लभेय कल्याणं तथा कुरु ममा-
शिषम् ॥ ४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । यदा साधनसम्पन्नः सा-
धकः पूर्णसिद्धिमान् । ब्रह्मसद्भावमभ्येत्य सर्वसिद्धेः परं फलम्
॥ ५ ॥ मेघवारीव पतितं जलधौ लयमागतम् । ब्रह्मवारान्निधौ
याति विलयं लीनभेदधीः ॥ ६ ॥ तदेव ब्रह्मरूपं स्वमात्मानं

१ त्रयोविंशोऽध्याये वर्णितं वेदान्तविज्ञानमेव तत्त्वतो ब्रह्मसद्भावस्वरूपम् । एतत्परमवि-
ज्ञानभावविरहितो हि महापुरुषो जीवन्मुक्तसङ्ग्यामिधीयते । तस्येव जीवन्मुक्तन्यालोकसा-
मान्यचरित्रमत्र वर्णितम् । जीवन्मुक्तावस्थाया द्वैतभावो नैव विद्यते । तदाहि जीवन्मुक्तो म-
हात्मा ब्रह्मभावे निमग्नो ब्रह्मकार्यमेव सम्पादयति । महर्षयस्त्रिकालदर्शिनो जगन्पूज्या सर्व एत-
दवस्थापन्ना महापुरुषा आसन् । यावदेव जगत्तात्माध्यात्मिककल्याणमाधनार्थं सत्पुरुषार्थजात
पुरा समनुशीयतेऽन्म भविष्यद्वा कान्ते तदनुष्ठास्यते, तद्विलम्बेव जीवन्मुक्तयोगेभि साधित
माच्यते माच्यञ्च नेतरी ते हि साक्षाद्ब्रह्मणि, न चास्ति सीमा काचित्तन्माहात्म्यानाम् ।

योगपारग । समर्थः स्यात्परिष्ठातुं परमानन्दसंस्थितः ॥ ७ ॥
 असङ्गोऽहमसङ्गोऽहमसन्देहः पुनः पुनः । सञ्चिदानन्दरूपोऽहम-
 हमेवाहमव्ययः ॥ ८ ॥ नित्यशुद्धो विमुक्तोऽहं निराकारोऽहम-
 व्ययः ॥ ९ ॥ नित्योऽहं निरवयोऽहं निराकारोहमक्षरः । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ १० ॥ शुद्धचैतन्यरूपोऽह-
 मात्मारामोऽहमेव च । असङ्गोऽहमनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहम-
 व्ययः ॥ ११ ॥ स्वयं प्रकाशरूपोऽहं चिन्मयोऽहं परोऽहमहम् ।
 अद्वैताऽहमनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ १२ ॥ शाश्वतोऽह-
 न्दरूपोऽहं शान्तोऽहं प्रकृतेः परः । प्रत्यक्षचैतन्यरूपोऽहमह-
 मेवाऽहमव्ययः ॥ १३ ॥ तत्त्वाऽतीतः परात्माहं मध्यातीतः पर-
 शिवः । मायासीतः परं व्योतिरहमेवाऽहमव्ययः ॥ १४ ॥ ना-
 मरूपव्यतीतोऽहं पिदाकारोऽहमच्युतः । सुखप्रकाशरूपोऽहम-
 हमेवाऽहमव्ययः ॥ १५ ॥ यदज्ञानतो भावि विश्वं समस्तं विना
 भवेत्तपदाऽहमप्रबोधः । मनोवागतीतं विष्टुद्ध विमुक्त परं ब्रह्म
 नित्यं तदेवाऽहमस्मि ॥ १६ ॥ अनन्तं विभुं सर्वयोनिं निर्मि-
 शिवं सङ्गहीनं यदोद्धारगम्यम् । निराकारमत्युज्ज्वलं सृष्ट्युहीनं
 परं ब्रह्म नित्यं तदेवाऽहमस्मि ॥ १७ ॥ यमभ्युप्यवश्रित्यवो
 धस्वरूपं मनश्चक्षुरादीन्यवोधात्मकानि । प्रवर्तन्ते आश्रित्य नि-
 प्कम्पमेकं स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १८ ॥ मुक्ताभा-
 सको दर्पणे दृश्यमानो मुखत्वात्पृथक्त्वेन नैवाऽस्ति वस्तु । पि-
 दाभासको धीशु जीवोऽपि तद्वत्स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ १९ ॥ मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः । म-
 नश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २० ॥

१ अत एव "स एव मेति गेयत्वाऽगुणो न हि शृणोतेऽस्तीर्षो न हि क्षीरं तेऽस्त्यं
 हि मज्जतेऽस्तिष्ठो न व्यचते न रिभवति विज्ञातामरे केन विजानीयते" ॥ "अद्वैत-
 इति शब्देन" ॥ अत्रापि श्रुतिः ॥ "मृतोत्पत्ते पुरा मुमा धिपुटी इत्यत्र" ॥ अत्रापि
 मरुणा विपुटी अत्रापि हि नो ॥ इति श्रीभूमिभूतनसंहितासु गीतः ।

यथाऽनेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
 अनेकाधियो यस्तथैकः प्रबोधः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ २१ ॥ माया तत्कार्यद्वेहादिर्मम नाऽस्त्येव सर्वदा । स्वप्रका-
 शैकरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २२ ॥ गुणत्रयव्यतीतोऽहं ब्र-
 ह्मादीनाञ्च साक्ष्यहं । अनन्ताऽऽनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २३ ॥ अन्तर्ग्यामिस्वरूपोऽहं कूटस्थः सर्वगोऽस्म्यहम् । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २४ ॥ इन्द्रादिसाक्षिरूपो-
 ऽहमचलोऽहं सदोदितः । सर्वरूपस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २५ ॥ निष्कलोऽहं निष्क्रियोऽहं सर्वात्मा च सनातनः ।
 अतोऽक्षयस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २६ ॥ अहं निर्वि-
 कल्पो निराकाररूपो विभुर्व्यापि सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणाम् । न
 वा बन्धनं नैव मुक्तिर्न भीतिश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्
 ॥ २७ ॥ मत्तो नान्यं किञ्चिदस्तीह विश्वं सत्यं बाह्यं वस्तु मा-
 योपकृतम् । आदर्शान्तर्भासमानस्य तुल्यं मय्यद्वैते भाति त-
 स्माच्छिवोऽहम् ॥ २८ ॥ प्रज्ञानघन एवाऽहं विज्ञानघन एव च ।
 अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २९ ॥ निराधारस्व-
 रूपोऽहं सर्वाधारोऽहमेव च । आत्मकामस्वरूपोऽहमहमेवाऽह-
 मव्ययः ॥ ३० ॥ तापत्रयवियुक्तोऽहं देहत्रयविलक्षणः । अव-
 स्थात्रयसाक्ष्यस्मि अहमेवाऽहमव्ययः ॥ ३१ ॥ अन्तर्ज्योतिर्वि-
 हिर्योतिः प्रत्यक्ज्योतिः परात्परः । ज्योतिर्ज्योतिःस्वयंज्यो-
 तिरात्मज्योतिः शिवोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥ अहमेव परं ब्रह्म साञ्चि-
 दानन्दरूपैकम् । अद्वितीयमिति ज्ञात्वा ब्रह्मैव ब्रह्मविद्भवेत्
 ॥ ३३ ॥ एवं तव हितार्थाय सर्वथा पतिवत्सले । सत्यधर्मप्र-

१ शब्दाभिव्याधिवैविकाधिभौतिकालयस्तापा स्थूलसूक्ष्मकारणभूतास्त्रयोदेहा जाग्रत्स-
 प्रतुप्तयस्तिष्ठोऽवस्था । २ अत एव “चित्तिन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौदुलोभि-
 दर्शयन्मैव प्रत्यक्षानुमाने ।” इत्यादि वेदान्तदर्शनम् । “तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं नि-
 व्वजनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते त्वम् ॥” इत्यादिश्रुतिः ।

धाराय मनुजेषु च सुवते ॥ ३४ ॥ मयेदं गदितं गूढं धर्मतत्त्वं
 सनातनम् । स्थूलतः सूक्ष्मतन्त्रेण यथैव श्रुतिबोदितम् ॥ ३५ ॥
 मूलधर्मास्तदाधारादारम्य स्थूलतो मया । व्याख्यातं सूक्ष्मतत्त्वं
 ते ब्रह्मसद्भानरूपकम् ॥ ३६ ॥ सहिताया य एतस्यास्तात्पर्यं
 वेत्ति सारवत् । संसारनारिधेः पारं स यायाल्लीलया नरः ॥ ३७ ॥
 यस्त्वेतच्छ्रावयेद्दिहाभित्यं भक्तिसमन्वितः । सर्वत्र सकृत् पारं
 सर्वं सद्यः प्रणश्यति ॥ ३८ ॥ शृणुयाच्च सकृदापि योगाख्या
 नमिदं नरः । अज्ञानजनितं पारं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ३९ ॥
 अनुसिद्ध्यन्ति ये नित्यं एतज्ज्ञानसमन्वितम् । नित्यकर्मणि वा
 नृद्धा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥ ४० ॥ तद्धि सर्वोत्तमं ज्ञानं येन
 संवेत्ति बुद्धिमान् । सूक्ष्मातिसूक्ष्मभावानां स्थूलधर्मेण चकृतम् ॥
 ४१ ॥ द्रव्येषु हि समस्तेषु भावेषु निस्त्रिलेषु च । सर्वत्र समं
 दृष्टित्वं तेनैव जायते नृणाम् ॥ ४२ ॥ सदेव श्रेष्ठविज्ञानं विल्यातं
 सार्वभौतिकम् । कारणब्रह्मणा कार्प्यब्रह्मणश्चेकता मतिः ॥ ४३ ॥
 समदृष्टिः समाप्नोति स्थैर्यं चित्तस्य चोत्तमम् । स्थैर्या मोक्षपदं
 ब्रह्माद्वैतभावविधायकम् ॥ ४४ ॥ विज्ञानदृष्ट्या यः पश्येद्धर्म-
 भावान्सदासिलान् । स ज्ञानी पुरुषश्रेष्ठो जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम् ॥
 ४५ ॥ इदं हि धर्मविज्ञानं परमं सार्वभौतिकम् । सिद्धा-
 न्तोऽयं प्रसिद्धोऽर्थो वेदानामौगमस्य च ॥ ४६ ॥ ज्ञानस्यैतस्य
 लोपाद्दि घोरे चाऽस्मिन्कलौ युगे । सत्यं स्वरूपं धर्मस्य न
 सम्पन्नं समनाशते ॥ ४७ ॥ कार्यं प्रीतोऽस्मि ते भद्रे तत्रैव प्र-
 मकर्मणा । इदानीं पापबहुले काले लोकशुभावहम् ॥ ४८ ॥

१ सूक्ष्मधर्मविज्ञानेन सह सम्मतमधर्मविज्ञानसंज्ञातमप्ययम्, धर्मस्य परमसर्वज्ञ-
 नताप्रदर्शनम् । अथवा ब्रह्मणा कारणब्रह्मणश्चेकवत्संपादनेन पारमार्थिकमप्ययं चित्तं वदन्मुक्तानां यदे-
 तन्निरूप्यम् । अर्थीयानुरोधेऽस्मिन्मार्गनां च मुख्यतमं अभ्यस्यम् । पूर्वोक्तमित्येतद्विज्ञानाद्विज्ञानाद्विज्ञाने
 प्रवर्तमानेन लोककालेनैव नृणां भवद्विषयशुभाशुभद्विषयकारणैश्च परमाश्रयतायाः सिद्धिनाम् । एतत्तदा-
 प्राप्नुम्येति ॥

सिद्धान्तरूपं वेदानां विज्ञानं सार्वलौकिकम् । प्रकाशं प्राप त-
ल्लोके शुद्धं परममश्रुतम् ॥ ४९ ॥ आशिषं ते प्रयच्छामि प्रीतोऽहं
तव भक्तितः । सुचिरं पुण्यचारित्र्ये भूयाः कल्याणभागिनी
॥ ५० ॥ धर्मे तव प्रवृत्तिश्च सर्वथैव दृढा भृशम् । सर्वलोको-
त्तरा सुभृ विस्मयं प्रकरोति मे ॥ ५१ ॥ अतस्ते गर्भे जायेत
धार्मिको रूपवान्सुतः । ब्रह्मनिष्ठो गुणाधारः सर्वलोकहिते रतः
॥ ५२ ॥ यथा श्रीशङ्करस्याऽन्ते जगत्पूज्यस्य धीमतः । आ-
विर्बभूव रक्षार्थं पदव्याः श्रीजगद्गुरोः ॥ ५३ ॥ श्रीमधुसूदना-
चार्यः साधुपूज्यो महामतिः । सरस्वतीपदाङ्कः श्रीसरस्वत्याश्च
बल्लभः ॥ ५४ ॥ तथा त्वेव पुण्याहं धर्मबुद्धेश्च कारणात् । अ-
पूर्वं पुत्ररत्नं ते भविष्यत्येव नाचिरात् ॥ ५५ ॥ आचार्यपदवीं
प्राप्य स पुत्रो बुद्धिमहारः । उपदेक्ष्यति लोकानां विज्ञानं परमं
महत् ॥ ५६ ॥ कालयोगाद्विलुप्तं वे धर्मतत्त्वं सनातनम् । पुनः
प्राप्स्यति विस्तारं तस्य शास्त्रविचारतः ॥ ५७ ॥ तस्य विज्ञा-
नप्रभया प्राचीनं सत्यरूपकम् । प्रकाशं प्राप्नुयाद्भूयो धर्मतत्त्वं
जगद्विदम् ॥ ५८ ॥ तथा धर्मविजिज्ञासुगणैः सर्वैरसंशयम् ।

१ श्रीमद्वेदोपवेदतदगतच्छिरोभागतद्विज्ञानोद्बोधकसप्तदर्शनपारावारीण-तदनुष्ठानसुशिक्षितदेव
मुनिमानव-वतुर्देशविधाचतु पट्टिकलादिसत्प्रमाणजातयावत्स्वरूपावतारभूमत-श्रीमद्वैतस-
त्सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य-श्रीजगद्गुरुपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवत संप्रदायजलधिजनितहिम-
रश्मय-अखिलदिग्महलविद्यामकसकलविद्वत्सामतवक्त्रबुद्धामणिरत्नाकरा, भावुकजीवन्मु-
क्तमुनिजनपरमहंसश्रितकल्पतरुरूपनिजकृपापात्रोचान्त पारिजाता, पतितपामरजनतोद्धार-
परायणा, श्रीकृष्णप्रेममक्तिपरिपूर्णस्वाचार्यसत्सिद्धान्तात्मभूतसद्वाक्यानेन श्रीमद्भगवद्गीता-
शास्त्रार्थवक्तार तथामृतश्रीमद्भगवतोत्तमव्याख्याकारा श्रीमद्वैतसिद्धिमणयनेन स्वाचार्यस-
त्सिद्धान्तसमुद्धारका, श्रीमद्भगवद्भक्तिरसायनाद्याविर्भवेणा विद्याप्रहस्तजगन्नासत्या, श्रीम-
न्मधुसूदनसरस्वत्याख्यान्वर्णनामानो, ये चागोपालाननसुप्रसिद्धा, इदानी यश शरीराविर्भा-
पन्ना, सति तत्सततिकमलवर्णीह्यैकसत्कारणास्तदनुगुणरूपनामानथेमे श्रीमन्मधुसूदनमुन-
यश्चेतसहिताप्रतिवक्तार, समभवधिति ज्ञेयम् ॥ तथोभावपीमौ समाननामानौ श्रीहर्षसत्कुल-
भूषणावित्यपि ज्ञेयम् ॥

तस्य धर्मविचाराश्च तस्य शास्त्रार्थवाचनात् ॥ ५९ ॥ दृश्येत ध-
र्ममार्गो यो दर्शितो मुनिभिः पुरा । त्रिकालदर्शिभिः पूज्यं
प्रान्तिशून्यैर्महात्मभिः ॥ ६० ॥ अद्यानाधतमोऽवृत्ते कस्मिन्
पापैकमुखाश्रये ज्ञानज्योतिरतीव दारि विमलं सर्वत्र विस्तार-
यन् । सर्वप्राणिहितं प्रगुप्तमवलं धर्मैकतत्त्वं परं संसारे परितः
प्रकाशममलं सनेप्यते ते सुतः ॥ ६१ ॥ सप्तानां दर्शनानां वि-
विधमतद्वयां चतुर्णां वेददृष्टो साम्यं सम्यक् प्रसाध्यातुलविम-
लधिया व्याकृतं शुद्धमाप्ये । योगाभेदैश्चतुर्धासिंहनरसाम्द-
र्शयन् गूढतत्त्वं व्याख्यायाऽसौ सृजन्मातिसुगमपथं साधनं साधु-
कुर्व्यात् ॥ ६२ ॥ मनसि वचसि काये पुण्यशीलो जितात्मा
निखिलभुवनलोकान् प्रीणयन् शास्त्रवादे । जगति तव स पुत्रः
सत्यविद्याप्रचारे नियतमवलकीर्तिः कारणं चारु भूषात् ॥ ६३ ॥
व्याख्यानेर्निर्गमागमांश्च कथनेर्धर्मश्च विस्तारयन्मिहैव शुभा-
लमान् अनिसुवः पुण्यालयान् कारयन् । आपान्सर्वगुणान्वि-
तानृषिजनान् कुर्वन् जपेस्सयुताम्पूज्यः पुण्यगुणाकरो जनग-
णेर्भूयाच्चिरं स्वत्सुतः ॥ ६४ ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे देवि
तिष्ठसि । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६५ ॥ ज-
टिने दंदिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कर्मदलुनिपङ्गाय तस्मै
ब्रह्मात्मने नमः ॥ ६६ ॥ चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवी-
तिने । विनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥ ६७ ॥ पञ्च-
भूतात्मभूताय भूतादिभिभनाय च । अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै
शान्तात्मने नमः ॥ ६८ ॥ संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं
जगत् । बासः स्वपिति यथैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ६९ ॥
युगेऽप्यावर्तते योगैर्मासैर्वयनहायनेः । सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै

कालात्मने नमः ॥ ७० ॥ परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरो
 हि यः । अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ७१ ॥
 यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति धिष्ठितः । इष्टानिष्टस्य च
 द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥ ७२ ॥ अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मका-
 र्यार्थमुद्यतम् । वैकुण्ठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ७३ ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः शान्ता दांता जितेन्द्रियाः । ज्योतिः प-
 श्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ७४ ॥ यस्मात्सर्वाः प्र-
 सूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने
 नमः ॥ ७५ ॥ यं व्यक्तिस्थितमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ७६ ॥ यं पृथग्धर्मच-
 रणाः पृथग्धर्मफलैर्षिणः । पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने
 नमः ॥ ७७ ॥ यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना । धर्मार्थं
 व्यवहारार्थं तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ७८ ॥ यं बृहत्तं बृहत्पुक्तं
 यमिनो यं महाध्वरे । यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः
 ॥ ७९ ॥ पदांगसंधिपर्वाणं स्वरव्यंजनभूषणम् । यमाहुश्चाक्षरं
 नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ८० ॥ अपुण्यपुण्योपरमे यं पुन-
 र्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः
 ॥ ८१ ॥ ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः । कर्ता हेतुः
 क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥ ८२ ॥ स्फुरन्ति शी-
 करा यस्मादानन्दस्याबरेऽवनो । सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दा-
 त्मने नमः ॥ ८३ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन मुञ्चते । तत्प्र-
 सादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ८४ ॥ इति ते
 ज्ञानमाख्यात गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि
 तथा कुरु ॥ ८५ ॥ एवं ते प्रोक्तवान् देवि यावद्वाचा प्रकथ्यते ।
 तथाऽनिर्वचनीयैस्तान् भावान् श्रीपरमात्मनः ॥ ८६ ॥ परं

१ अत एव “अवाहमनसगोचरः” । “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ।”
 इत्यादि श्रुतिः ।

शब्दविजानीहि पदं ब्रह्मसनातनम् । न गोचरं वास्त्वयसौ च
 र्वीतीर्तं विलक्षणम् ॥ ८७ ॥ एवमुक्त्वा मुनिभेदो योमी श्रीमन् ।
 धुसूदन । महाभारं प्रपद्याष्टु समाधौ सन्यविधत् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां आत्मस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

परिशिष्टम् ।

(निगमागमप्रामाण्यभिरूपणम्)

एतस्याः पञ्चविंशतिसंख्याकैरध्यायेर्विमल्कायाः श्रीश्रीमधुसू-
 दनसंहितायाः परिशिष्टद्वारेण संक्षेपतो निगमागमसिद्धान्तवस्तु-
 त्प्रामाण्यं च प्रदर्श्यते । तेन च स्वल्पप्राप्तौ पाठकानां भ्रमोत्त-
 नयोः सुगमता अभिप्यसीति । अथो हि भाषा ब्राह्मणेष्वन्य-
 पास्ते च त्रिपुटीति कथ्यन्ते । द्वेयं स्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, तत्र
 स्वरूपतद्वस्वेति छल्लक्षणद्वयवेषम् । कैश्चिदाचार्यैस्तदेव ब्रह्म का-
 रणब्रह्म कार्यब्रह्मेति रूपेण वर्णितम् । भवतु तत् ज्ञानद्वारेणैव
 केवलं ब्रह्म विज्ञायते इति तु निमित्तम् । ज्ञानमयस्तु वेदास्तैरे-
 व तु द्वेयं ब्रह्म भवति । अत एव वेदाः शब्दब्रह्मेति कथ्यन्ते ।
 विद्वाद्ब्रह्मनिष्पन्नस्य कारणवर्जितस्य वेदशब्दस्य ज्ञानकरणत्वं प्रसि-
 द्धमेव । प्रलयानस्यायां प्रपञ्चरूपे सप्तारे स्यमापन्नेऽपि कारण-
 रूपतया पूर्णज्ञानप्रकाशकत्वाद्देवानां नित्यता विज्ञानसिद्धा ।
 दर्शनादिशास्त्राणि च तथैव व्याकुर्वन्ति । अत एव च नित्यत्वम् ।
 समाननामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेष्व । इति वे-
 दान्तदर्शनम् । तथा “ युगावन्तेऽन्तर्हि तान् वेदान्तेति हासाम्भवे-
 य ” । सेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंमुखा ॥ इति स्मृतिः ।

ननु तत्काले एव वेदाविर्भावः कुतोऽभवत् इदानीं कस्मात् त-
 दाविर्भावो न भवतीति चेन्न । शब्दब्रह्मरूपा वेदाः साक्षात् ब्र-
 ह्मणो वाक्यानीति निश्चीयते । अभ्रान्तवेदोक्तविज्ञानानुसारेणा-
 दिसृष्टिकालेऽपि संसारसृष्टिः पूर्णशक्तियुक्तैवासीदिति । तत्र च
 विज्ञानसिद्धं प्रमाणमेवमुल्लिख्यते । आदिसृष्टावेव ब्रह्ममनःसृष्टस-
 नकादिमहात्मनां प्रादुर्भावान्नाग्रे पुनः सृष्टेः किमपि प्रयोजन-
 मासीत् । फलतस्तु तदेव सृष्टेरत्युच्चमावस्थायां विशिष्टज्ञानसप-
 न्नानासृषीणामंतःकरणेषु पूर्णज्ञानरूपिणां श्रुतिज्योतिषामावि-
 र्भावो विज्ञानसिद्ध एव प्रतिभाति स्म । वेदस्वरूपनिर्णयेच्छूना-
 स्मृतभावविकलमनीनां सम्भवति शंका संकुचितचित्तानां किं वा
 प्रामाण्यमपौरुषेयत्वे वेदानां कथं वा स्वीक्रियते भगवज्ज्ञानरू-
 पत्वं वेदविज्ञानस्येति । एवमादि शंकानिरासार्थमित्थमनुक्तव्यते ।
 प्रमाणानि त्रिवैव भवन्ति; प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवाक्यञ्चेति । तद-
 त्तिरिक्तप्रमाणानि दर्शनशास्त्रेषु विविधेषूल्लिखितान्येतेष्वेवान्तर्भ-
 वन्तीति मन्यते विदुधेः । यथा चैवाप्तप्रमाणादिद्वारेण पूर्वाचा-
 र्यैः सायनशबरादिभिः कृतमेतादृशीनां शंकानां समाधानं तद-
 न्न संक्षिप्य निर्दिश्यते । तत्रादौ पूर्वपक्षो यथा । ननु कोऽयं वे-
 दोनाम ? न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं चास्ति, न च तदुभयव्य-
 तिरेकेण किञ्चिदस्तु प्रसिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसि-
 द्धिरिति न्यायविदां मतं, प्रत्यक्षादिषु अन्तिमो वेद इति तल्ल-
 क्षणमिति चेन्मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः, मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्द-
 राशिर्वेद इति चेदथापि तदनिर्णयात्, तस्मान्नास्ति तल्लक्षणं ना-
 पि तद्भावे प्रमाणं पश्यामः । वाक्यप्रामाण्यं तावन्निर्दोषतया सं-
 भवति निर्दोषता च अपौरुषेयतया आसिंमूलतया च, तत्र वेद-
 स्य प्रमाणत्वे न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तस्य सत्संप्रयोगे पुरुष-
 स्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनात्

इति जेमिनीयसहस्रसूत्रेण धर्मप्रत्यक्षप्रामाण्यत्वस्य उच्यते तत्र
 तिपादकवेदम्यापि तत्सद्भावे प्रत्यक्ष प्रमाणं न भवितुमर्हतीति ।
 न चाप्यनुमानं, तस्याप्यापिवेदाननुकूलत्वेन यथेष्टं कर्तुं शक्य-
 त्वात् । वेदवाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवत् इत्या-
 दि । नाप्यागमः स्वाम्तःपातित्वेनात्माभयत्प्रसंगात् । न च
 स्मृतिः तस्यापि श्रुतिमूलत्वेनासाधकत्वात् । सार्वजनीना प्रसि-
 द्धिरपि न नीलनभोवद्भातत्वात्सर्वस्य । अपौरुषेय इति विशेषणे,
 तस्यापि सहस्रशीर्षापुरुषनिर्मितत्वं, कर्मफलरूपशरीरनिर्मित-
 त्वाभावेन तत्त्वमिति चेत् ऋग्वेद एवाग्रेऽजायतेति जीवेभ्यः त-
 दुत्पत्तिश्च अग्रेणापौरुषेयत्वेन प्रामाण्यम् । प्रत्युत वेदासिकं भा-
 रतं इति वत् काठक षोडशे इति शास्त्राकर्तृत्वेनाल्पावस्थात् । कि-
 मतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवत् । इति
 चानुमानम् नाप्यनादित्वं भेदानां, तत्रार्थाचीनराजकषोपलम्भम् ।
 नापि नित्यत्वं तत्प्रतिपादयेवादीनां सृष्टौ अनित्यत्वेन प्रकृते
 चाभावेन वाच्यार्थत्वाभावात् आनर्थक्येन लौकिकवाक्यवत् अ-
 नित्यत्वम् । न च सम्यक् अनुभवसाधनत्वेन तथा अनभिमत-
 र्थगन्तुत्वेन वा प्रामाण्यम् । अस्यक्सातइन्द्र इत्यादिमंत्राणां अ-
 बोधकत्वेनानुभवस्यैवाभावात् । अथ सिद्धासीदित्यादीनां सं-
 दिग्धतार्थत्वेनाप्रमाणत्वात् । ओषधे घ्रायस्वेत्यादिव्यचेतनानां स-
 म्वोधनं विपरीतार्थकमोषकमिति तदप्रामाण्यमेव । एको रुद्रः स-
 हस्रशो रुद्रा इति चर्मत्रा व्याघातबोधका इति तदप्रामाण्यम् ।
 अग्निर्हिमस्य भेषजं इति लोकसिद्धान्तानुवादकत्वात् अनभिगतार्-
 थगन्तुत्वं नास्ति । अग्निरसीतिमंत्रेणाभ्यादाने ब्राह्मणेन तां चतु-
 र्भिरग्निमादत्ते इति पुनर्बिधानात् अन्यतरवैयर्थ्यम् । द्विविधं हि
 ब्राह्मणं, विधिरप्यवाक्यं, विधिरपिद्विविधं अप्रबुधप्रवर्तनसंज्ञा-
 द्यापनं चेति, तत्र कर्मकाण्डविधयोऽप्रबुधप्रवर्तकाः, तेपि अ

नाहुतिर्वैर्जर्तिला इति आरुण्यतिलगोधूमाहुतिद्रव्यं निषिद्धं सत्
तस्यैव जर्तिलयवाग्वा वा जुह्यात् गवीषुकयवाग्वा वा जुहुया-
दिति तद्विधायकत्वेन अप्रामाण्यम् । अज्ञातज्ञापकेषु ब्राह्मणवि-
धिष्वपि, आत्माग्र आसीत् असदग्र आसीत् इति परस्परविरोधादप्रा-
माण्यम् । अर्थवादानां चानर्थक्यं, उक्तानां वेदलक्षणानां तेष्व-
भावात् काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणम् । मंत्रब्राह्मणयोः स्व-
रूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्च न प्रामाण्यम् । तस्मात् एवमादि-
परः सहस्रदोषैराकुलितत्वेन वेदो न प्रमाणं इत्यादि पूर्वपक्षः ॥

अस्ति कश्चित् ब्रह्माण्डमण्डले निर्दोषपूर्णगुणविग्रहः जगदी-
श्वर इवापरो वेदः । येषां नये त्वीश्वरसद्भावे यत्प्रमाणं यच्च त-
लक्षणं तच्छब्दमूर्तिधरस्य भगवतो वेदस्यापि । येषां नये ईश्वर
एव न तत्सिद्धान्ते धर्मस्वर्गापवर्गादिव्यवस्थाया अभावात्प्रयो-
जनाभावेन स्वतो व्याहृतत्वात् उपेक्ष्य एव सः न च दृष्टं धनादि
प्रयोजनं तदभावात् । न च धर्माद्यभावबोधनद्वारा लोकोपकारः,
परस्परहिंसादिना अपकारस्यैव प्राप्तेः, न चोपकारः स्वरूपतः
प्रयोजनं तेनापि प्रयोजनं वाच्यं, न तावददृष्टं तदनभ्युपगमात्
नापि दृष्टं कुवर्त्मना गच्छंतं लौकिकैरनादरणात्, अप्राप्ते शास्त्र-
मर्थवदिति न्यायात् । सम्यक्ज्ञानचारित्र्यैश्च प्रयोजनाभावे नापि-
कारिणां प्रत्याशाऽभावेन समयाभावात् तथाविधाविशेषदृशं
प्रतीश्वरेण वेदेन वा न किमपि क्रियत इति । किं चरेतोधात्वा-
द्यतीन्द्रियैः प्रमापकैरनुमानजीवेश्वरागमादृष्टादिसिद्धेर्न नास्तिक-
वादो युक्तः । ईश्वरसद्भाववादिनामवैदिकानां तत्तत्सत्त्वेन ताव-
त्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तन्मते केवलनिराकारस्येशस्याद्यापि कैरपि तेः
प्रत्यक्षीकृतत्वस्य तन्द्रयेष्वनुपलम्भात् । नाप्यनुमानं, तदभावेऽ-
पि यथेष्टं कर्तुं शक्यत्वात्, न च शब्दः, तस्य विवादास्पदत्वा-
त्, न च वैदिकैः यथा शब्देनेशादिसिद्धिः क्रियते तद्वदस्मा-

भिरपि कर्तुं शक्यत इति चेन्न, अवैदिकशाब्दानां, किं
 यत्त्वेन नित्यत्वेन वा प्रामाण्यं, सम्यक्वाप्यनभ्युपगमात् । न
 चाप्तो वक्ता, तदाप्तत्वे चावैदिकसामयिकानां
 द्वेददर्शनेनानवस्थितेः । न च वेदिकेषु तथा, तेषु वैदिकशास्त्र-
 भेदमिश्रत्वेऽपि परस्परं वेदप्रामाण्ये साम्याङ्गीकारात् । पञ्चभिः
 शतयध्याम्यामस्यां संहितायाश्चाग्यतरसाधनेषु वेदवाङ्मयसम्प्रा-
 दवादिनामप्यन्तर्भावोक्त्या न पक्षपातविहेषादयो वेदिकेषु । त-
 स्मात् अवैदिकैः केनापि प्रमाणेनेशादिसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वेन
 मूलशैथिल्यात् श्रद्धाभरमात्रविलसितं तन्मते नास्माकमीक्षसि-
 ध्यंशे तादृक् विरुद्धम् । वेदस्तु सलु सर्वथा प्रमाणमिति मात्र
 पक्षपातं किन्तु न्यायविदां समविधानां सहस्रदृशां यथार्थत्वं
 मनेन तत्प्रामाण्यं सर्वयाम्युपेतम् । तथा दिग्दर्शनम् ।

अयं वेद अपौरुषेय सर्वथा नित्य स्वतःप्रमाणप्रमित-
 सङ्गक्षणलक्षितः सम्यगनुभवसाधन अनधिगतार्थगन्तेत्यादिभु-
 षक संशयविपर्ययव्याघातानुवादादिदोषविधुर ईश्वरदेव-
 र्पिक्रमादादिर्मृतो धर्म्मार्थकाममोक्षफलप्रदः पूर्वसृष्टेरवधि
 सर्वजनप्रसिद्धः इति विश्वार्प्यते ।

सत्र वेदानां अपौरुषेयत्वमेव । अत एव वेदस्य श्रुति अनु-
 श्रवः इति नामद्वयम् । अम्बनु श्रूयत एष नत्स्यात्कः स्वोत्पत्ति-
 बालो वास्तीति अन्वर्थं नामद्वयं योऽन रूपा च गीर्वाणभाषा
 कोशादानुपसम्यते । सघेरावापुपदेगाभावे अग्निमपुरुषाणां आ-
 तिबधिराणां स्वावराणांभिव वा तद्वपवद्वाराभावेनेदानीमपि तद-
 भावोपलब्धिप्रसंगः स्यात् उपलभ्यते च वेदः । तत्पुस्तके च नि-
 र्मातुर्नाम नोपलभ्यते ननु चोक्तंकाठवादिशास्त्राकर्तृत्वेन तेषां
 मर्प्याणां कर्तृत्वम् । वेदस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वं कठादयश्च
 प्रवचनवन्तः तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिसंश्रितायप्रवर्तकाः ।

स्मर्यते च वैशंपायनः सर्वशाखाध्यायी कठः पुनरिमां केवलां
 शाखामध्यापयां बभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां सन्निधावेक-
 शाखाध्यायी अन्यां शाखामनधीयानः तस्यां प्रकृष्टत्वादसाधार-
 णमुपपद्यते विशेषणं काठकमिति । अत एव “ गोत्रचरणा-
 हुम् ” (४-३-१२६) “ चरणाद्धर्माग्राययोः ” इति वक्त-
 व्यम् । “ आख्याप्रवचनात् ” (१-१६०) इत्यादि शास्त्रं इति ।
 एवं मण्डलऋषीणां यानि शतर्च्यादिनामानि तानि चैतरेयके
 यथा महायोगविद्वद्ब्रह्मा ब्रह्मपराणि तथा तत्रैव द्रष्टव्यानि । ऋग्येक-
 कर्तृत्वे श्रुतिस्मृत्योर्भेदे बीजाभावेनाद्यावधिभिन्नतया महर्षिभि-
 रेव मर्यादाकरणस्य व्यर्थता स्यात् । एकस्य स्वप्रणीतग्रन्थस्य
 पूर्वं प्रामाण्यं ततोऽवरमपस्येत्यत्र कारणादर्शनात् । न चोक्त-
 दिशा अन्येषामपि भाषान्तराणा अपौरुषेयत्वमिति ध्रुवितव्य-
 म् । कर्तुराख्या देशाख्यानां च प्रसिद्धत्वात् । अस्यास्तु देवभा-
 षा इति लौकिकवाक्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् वेदे च कैमुत्यं, तदेव
 च अपौरुषेयत्वे साधकम् । न च ऋग्वेदोऽग्रेऽजायतेति जीवेभ्य
 उत्पत्तिश्रुतिः । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन तेषां संप्रदायप्रवर्तक-
 तया तद्वाक्यमुपचरितम् । पुरुषसृष्टिवाक्ये च “ तस्माद्यज्ञा-
 त्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ” इत्यादि पूर्वं तद्दर्शनात् तत्रैव
 चाग्रे “ मुखादिद्रश्वाग्निश्च ” इति अग्रेऽप्युत्पत्तिकथनात् । न
 चापौरुषत्वे चोपष्टम्भकमनुमानं, तस्य भूतभविष्यवर्तमानसूक्ष्म-
 व्यवहितविप्रकृष्टादि अदृष्टार्थबोधकत्वरूपोपाधेः, तथा अधिका-
 रिणां चात्युत्कटतपःपापाम्यां प्रत्यक्षतो वैदिककम्मनिष्ठानस्य
 फलदर्शनेन बाधसिद्धेरपौरुषेयो वेदः । एवं अपौरुषेयत्वेन स्वतः-
 प्रामाण्ये नित्यत्वे च सिद्धे पुनस्तदेव विचार्यते । तत्र औत्प-
 त्तिकस्तु शब्दस्मार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चा-
 र्थोऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं, बादरायणस्यानपेक्षत्वात् इति जै-

मिनिमूत्रे शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः औत्पत्तिको नित्यः अपेक्ष-
 पेयः प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्यादृष्टादेरुपदेशो विशिष्टशब्दोच्चा-
 रणं अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति,
 यथा विज्ञायते तथैव भवति, तस्माच्चत्प्रमाणं, न हि एव वति
 प्रत्ययान्तरं पुरुषान्तरं वा अपेक्षितव्यं, मादरायणस्य भीष्म-
 ह्येपायनस्यापीदं मतमिति सूत्रार्थः । तत्र च “ सिद्धे शब्दान्-
 सम्बन्धे ” इति च भगवान् स्वात्मायनो वार्तिककारः । नित्य-
 पर्यायवाची सिद्धशब्दः यत्कूटस्थेष्वविवालिषु भाषेपु वर्तते इति
 पार्वजलमहाभाष्यम् । भेदिकोऽपि- शब्दो जातिव्यक्तिस्कोट-
 त्मको नित्यः तथा जातिलक्षणोर्यः द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानां ज-
 सत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मणो वाच्यत्वात्प्रवाहरूपेण वार्धो नित्यः ।
 सम्बन्धोपि व्यवहारपरंपरया अनादिरिति सोपि नित्यः । इति
 तद्वार्तिकार्थनिरूपणाय श्रीमत्पतञ्जलिभाष्यतट्टीकाकैयटयोः प्र-
 वृत्तत्वाभित्या वेदाः । न च केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थे सह
 सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदा प्रणीता इति वाच्यम् । पुरुष-
 स्य सम्बन्धुरभावात् । कथं सम्बन्धो नास्ति, प्रत्यक्षत्वाभावात्
 विरवृत्तत्वात् अप्रत्यक्ष इदानींतनानामिति चेत्, न हि विर-
 वृत्तो न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपादिवदस्मरणं, पुरुष-
 वियोगो हि देशकुलोत्सादनेन तेषु । न च शब्दार्थव्यवहारनि-
 योगः पुरुषाणामस्ति, ननुसम्बन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं
 कर्तृस्मरणं अनाविद्यमाणा विस्मरेयुः । यदि हि पुरुषः कृत्वा सं-
 वन्धं व्यवहारयेत् स व्यवहारकाले अवश्यं स्पर्शम्यो भवति ।
 संप्रतिपक्षो हि कर्तृव्यवहारोऽर्थः सिध्यति न प्रतिपक्षो न हि वृ-
 द्दिशब्देन प्राणिनेर्व्यवहारत आर्देयः प्रसीयेत्प्रपाभिनिर्कृति
 मरुतुपन्यमानस्य च । न हि विस्मृते वृद्धिरादेर्न सूत्रस्य कर्तृ-
 वृद्धिर्यस्याधामादिरिति किञ्चित् प्रसीयेत् । तेन वेदे व्यवहारनि

स्वश्यं, स्मरणीयः सम्बन्धस्य कर्त्ता स्यात् व्यवहारस्य च । त-
स्मात् न कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारार्थं केन चिद्देहाः प्रणीताः । प्रमा-
णान्तरेण च सम्बन्धारं न प्रतिपद्येमाहे । तस्मादपौरुषेयः शब्द-
स्वार्थेन सम्बन्ध इति च शाबरभाष्यम् । पस्पशान्तिके च महा-
भाष्ये, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः तत्तुल्यं वेदज्ञवदेनेति वा-
र्तिके, “ शब्दप्रमाणका वयं, यच्छब्द आह तदस्माक प्रमाणं
शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह ” इत्युक्तम् ।

तत्र यदि वेदा अनित्याः तर्हि जगति प्रामाण्याभाव एव
स्यात् न च प्रत्यक्षं, रेतोधात्वादिमोक्षधर्मवचनसंगृहीतार्थेषु प्र-
माणकेषु सर्वविधेन्द्रियसन्निकर्षणापभावात् न च बोद्ध मानस वा
स्वपरिभाषितमेव स्वगोष्ठीषु प्रमाणतया संग्रहितं युक्तम् । ना-
प्यनुमानं, तस्य प्रत्यक्षोपजीव्यत्वेन स्वतत्रतया प्रमाणकत्वाभा-
वात् । न च आप्त ईश्वरः तन्निर्मितत्वात् वेदे प्रामाण्यम् । अ-
थावधि वेदिकेश्वरस्याभावात् । न चानुमितः सः । तथात्वेपि
तस्य सार्वज्ञादौ मानाभावेनास्य निश्चयात् । ईशसार्वज्ञं कस्य
चित् प्रत्यक्षं, प्रमेयत्वादित्यनुमानं मानमिति चेन्न । प्रमेयत्वेन
विप्रतिपन्नधर्मान्तरसाधनापातात् । न च विप्रतिपन्न सकर्तृकं
कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन जगत्कर्तारि सिद्धे तस्य सार्वज्ञा-
दिसिद्धिरिति चेन्न शरीरिजन्यत्वोपाधेः शरीरिजन्यत्वेन सत्प्र-
तिपक्षत्वाच्च । अस्तु वा सकर्तृकत्वं, कथं सार्वज्ञसिद्धिः बहुकर्तृ-
त्वेनाप्युत्पत्तेः । लाघवादेकाङ्गीकार इति चेत् न, बहुङ्गीकार-
स्य लोकानुकूल्येनामौरवात् । अतः सार्वज्ञसिद्धिः । अस्तु वा
आप्तिनिश्चयः तन्मूलत्वं कुतो वेदस्य । वेदः सार्वज्ञादिमता
प्रणीतः वेदत्वात् इति व्यतिरेक्यनुमानादिति चेन्न वेदत्वस्य
पामरप्रणीतत्वादौ साम्यात् । वेद आप्तप्रणीतः प्रमाणवाक्यत्वा-
दिति चेन्न वेदानित्यत्वे प्रामाण्यविवादात् । वेदस्याप्तप्रणीतत्वे

भूखप्रमाणेन भाव्यं, पौरुषेयस्य भूखप्रमाणसापेक्षतानिबन्धम् ।
 न च प्रत्यक्षे, अदृष्टादौ तदप्रवेशात् । नाप्यनुमानं
 दुष्टत्वात् । न हि लघुनादने पार्थिवज्ञेन पुण्यमित्थं श्रानुमान-
 सहस्रमपि साधकं स्यात् । अतो वाक्यमेव वक्तव्यं तदपि न पौ-
 रुषेयं, भूखान्तराम्बेक्षणेऽनवस्थानात् । अतस्तन्मित्यमेवार्थोक्ति-
 तम् । तथा च श्रुतिसिद्धमेव वेदनिस्त्यत्वं मगीकार्यम् । वाचा
 विक्रान्तित्ययेति हि शब्दः । “अनादिनिधना नित्या वास्तुस्थि-
 स्वर्यभूवः ” इति स्मृतिः । अत एव च नित्यत्वमिति च सूत्रम् ।
 ननु वेदस्य नित्यत्वेऽपि न प्रामाण्यम्, आप्तोक्तत्वाभावात् इति
 चेन्न । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणानपेक्षणात् । प्रामाण्यं वाच्यं,
 यथार्थज्ञानकरणत्वम् । न च याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तका-
 रणमपेक्षते । याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षं अवधार-
 यतातिरिक्तत्वे सति ज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यं न गु-
 णोत्पन्नं ज्ञानधर्मत्वात् आप्रामाण्यवत् इत्याद्यनुमानात् । यथा
 त्माऽनवस्थित्यादिदोषेभ्यः स्वप्रकाशोभ्युपगंतव्यस्तद्वद्वाक्यमपि
 स्वतः प्रमाणीभूतमवश्यमगीकार्यम् । तत्र नित्यमपौरुषेयं
 वदरूपमेव । त्रिविधा हि जीवा स्वभावसिद्धा शब्दप्रामाण्यम-
 तार । स्वतः प्रामाण्यं, परतः प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, पूर्वं स्व-
 तोऽप्रामाण्यमेव सति प्रामाण्यकारणे प्रामाण्यं चेति निश्चयस्वरू-
 पाः संति ॥ तत्र सात्त्विका भेदिकाः प्रायमिकाः । राजसास्ता-
 त्रिका द्वितीयाः । तामसा नास्तिकास्तृतीया इति । ननु चोक्तं
 वेदानां नित्यत्वेऽर्थाधीनराजकथानामनित्यदेवानां वाच्यार्थानां
 सद्भाव इति, नित्यस्य स्वतंत्रस्य वेदस्य न विषयसिद्धयधीना स्व-
 प्रवृत्तिः किं तु स्वप्रवृत्त्यधीना विषयसिद्धिः, यत ईश्वर एव वेदं
 दद्यात् तेभ्योऽस्ति जगन्निर्माणम् । भूतकालादिनिर्देशास्तु त्रैकाक्षि-
 कसर्ववदृष्ट्या सर्वेषामेव जातमायत्यादुपपद्यते । अनेकेषां वेदा

दिदेवानां स्वस्वविद्याकर्मभ्यां स्वस्वपदप्राप्त्या न कदाचिदपि दे-
 वपदानामभावः । अलये च वेदसमन्वयाध्यायदिशा ब्रह्मवाचक-
 त्वादप्राकृतेषु लोकेषु मुक्तदेवानां विद्यमानत्वाद्वा न कदाचिदपि
 वेदस्य स्वार्थराहित्येनानित्यत्वम् । ननु लौकिकानामपि शब्दा-
 नां वेदानुसारिन्येषु नित्यत्वमभ्युपगम्यत इति कथं वैदिकानां
 व्यावृत्तिरिति चेत्, स्वरवर्णपदवाक्यार्थानां ऋक्स्य प्रयोक्तेच्छा-
 धीनत्वाभावेन महाभेदस्य विद्यमानत्वात् । ननु तस्य वेदस्य ल-
 क्षणलक्षितत्वाभावात् अप्रामाण्यमिति चेन्न, अर्च्यते प्रशस्यते
 इति ऋक् । यजुर्वेदजतेः । मंत्रा मननात् । छदांसि छादनात् ।
 स्तोमः स्तवनात् । साम सांत्वनात् अयर्वा अरणात् । ब्राह्मणं
 बृंहणात् । उप ब्रह्मसमीपे नितरां सीदतीत्युपनिषद् । एवमादि
 व्युत्पत्तिदर्शनात् । मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदस्य लक्षणम् । न च त-
 योः स्वरूपाभिर्निर्य इति वाच्यम् । जैमिनीयधर्मजिज्ञासाहिती-
 याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाष्टमाभ्यामविकरणाभ्यां निर्णीत-
 त्वात् । तन्निष्कर्षश्च यथा—“ याज्ञिकानां समाख्यानां लक्षणं
 दोषवर्जितम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुज्यते ” । तथा च
 याज्ञिकसमाख्यातत्वं, अनुष्ठानस्मारकत्वं, स्तुतिरूपत्वं, त्वांत-
 त्वं, आमंत्रणोपेतत्वं, प्रैषरूपत्वं, विचाररूपत्वं, परिदेवनरूप-
 त्वं, प्रश्नोत्तररूपत्वादिकत्वं च येषु ते मंत्रा इति मंत्रलक्षणम् ।
 पादेनार्धर्चेन चोपेता वृत्तबद्धा मंत्रा ऋचः । गीतिरूपा मंत्राः सा-
 मानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्निष्ठपठिता मंत्रा यजुर्वीत्युक्ते न
 कापि लक्षणसंकरः । तदेवं त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षि-
 तम् । “ तेषामृग्मंत्रार्थवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या,
 शेषे यजुःशब्दः ” इति । एतमेव मंत्रावान्तरविशेषमुपजीव्य वे-
 दानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं सम्पन्नम् । लक्ष-
 णोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं

यान्ति पृथक्त्वशः । लक्षणैः तु सिद्धानामस्तं यान्ति विपश्चि-
तः । इति । तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं म-
न्त्रलक्षणम् । ब्राह्मणलक्षणं च । “ मंत्रावशिष्टवेदभागो ब्राह्म-
णं ” इति वल्लक्षणम्, स च “ हेतुर्निर्वचन निन्दा प्रशंसा संश-
यो विधि । परश्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनात् ” इति
बहुविधम् । तैत्तिरीयारण्यके द्वितीयाध्यायः, “ यद्वा ब्राह्मणी
तिहासपुराणानि कल्पान्गावा नाराशोषीः ” इति सृष्टीहानां
विप्रपरिवाजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवाम्तरभेदानामेवेतिहासादीनां
पृथगभिवानम् । वेदोपनिषदाश्च मंत्रैतराणां ब्राह्मणेष्वेवाग्न्यर्भा-
वात् मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तवेदभागानामभावात् सुस्थं द्रव्या-
त्मकं वेदस्येति, भगवान् आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायं “ मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयम् ” इति सूत्रपतिस्म । किं च सम्भगनुभक्त्या न
एव वेदः । यदुक्तं अम्यक्सात् इन्द्र इत्यादीनां अनुभव एव तेन
वन्निवृत्तग्रन्थपरिचयरहितानामेव दोषमाहति न मंत्राणाम् ।
नैव स्यान्नापराधो यदेनमन्त्रो न पश्यति पुरुषापराव स न
वतीति न कदाचित् कुत्रापि केनापि वेदे अननुभवात्तत्त्वं
वर्तुं शक्यम् । उपनिषदाश्च अनविगतपरब्रह्मार्थाविगम्यत्वं आ-
गोपालांगनप्रतिद्वयम् । अवःस्त्रिदासीदित्यादीनां न संदेहाय प्रवृ-
त्तिः, किं तर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोतिगभीरत्वं निश्चेत्, त-
दर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितेषु दुर्बोक्तमधःस्त्रिदित्यनया
वचो महत्प्रोपम्यस्तम् । स एवाभिप्रायः सपरित्वनेषु को अहो
वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तेष-
दभिमानिदेवसास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यते, वाच्य देवता भग-
वता यादराभ्येनाभिमानिभ्यपदेशस्तिष्ठति सूत्रेण सूत्रिताः ।
एवमपि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकारात् “ अजायमा-
नो बहुधा विजायते ” इति श्रुतेर्नास्ति परस्परं व्याघातः । असदि-

ति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति चोत्तरमीमांसासूत्रेणात्माग्रे असदग्रे-
इति श्रुत्योर्विषयव्यवस्थायाः स्वयमेवोक्तत्वात्तदन्तर्गतस्य तादृ-
शशङ्कोत्थितिः । उक्तञ्च तदधिकरणऽर्थोऽस्यां संहितायां ज्ञान-
योगाध्यायटिप्पण्याम् । एवमन्येषां शङ्काभासाना निराकरणं ऋ-
ग्भाष्यपीठिकायां श्रीसायनाचार्यैः कृतमिति सर्वं तत्तत्त एव द्रष्टव्य-
म् । विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्च्यते । अर्थवादानां विधिशेषत्वेन तदेक-
वाक्यतया सार्थक्यमिति सविस्तरं जैमिनिधर्ममीमांसाप्रथमा-
ध्याये द्वितीयपादे प्रपञ्चितमिति नानर्थक्यं तेषाम् ॥ अस्य वेद-
स्य मूलं बीजं प्रणवः तस्य च द्रष्टृब्रह्मेति वैदिकाः । तच्च ब्रह्म
न प्राकृतपुरुषाद्याकारविशिष्टमङ्गोक्तिपते वेदिकैः । ततश्च सर्व-
विशेषशून्यसर्वविशेषाधिष्ठानतया सर्वविशेषप्रत्यायकस्य ब्रह्मणो
वेदमूलप्रणवशब्दस्वरूपत्वम् । तच्च सर्वव्यापकं शब्दब्रह्म स्फो-
टात्मकं स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यादिशब्दप्रपञ्चस्य विवर्त्ताधि-
ष्ठानरूपतया क्रमशः स्वव्यापकत्वाव्ययत्वादिपारमार्थिकीं सत्ता-
मनपहायेव सर्वदा वर्तते । प्रणवे च यथा व्याहृतिगायत्र्यादि-
सर्ववेदसृष्टिस्तथा वैदिकग्रन्थेषु समुपलभ्यत इत्येवं आत्मस्वरूपे
ब्रह्मणि वेदस्थितिः । तच्च समन्वयात् इति च सूत्रम् । ततश्च त-
स्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपानतिरिक्तमायारूपशुद्धसत्त्वान्तः प्रतिवि-
म्बितस्य ईशशब्दवाच्यस्य सहस्रशीर्षापुरुषस्य सर्वजगन्मूलभूत-
स्य निश्वासगतशब्दात्मका वेदाः किञ्चिन्नित्यस्वरवर्णादिसमुद्भू-
तविशेषविशिष्टास्तिष्ठन्तीति जगद्बीजपुरुषे वेदस्थितिः । शास्त्र-
योनित्वादिति च सूत्रम् । ततश्च कार्यब्रह्म स्वयंभूहृदि परमपुरु-
षेण कृतो वेदाविर्भावः । ततश्चतुर्मुखतः शब्दराशिवेदानां सर्व-
ेषा प्रादुर्भावः । “यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणो-
ति तस्मै” इति च श्रुतिरिति । ततस्तपोबललब्धप्रकाशमयहृदये-
षु महर्षिषु चाविर्भाव इति । श्रूयते च तैत्तिरीयब्राह्मणे, इन्द्रेण

तपःप्रसन्नेन भरद्वाजाय महर्षये ऋगादिवेदेभ्यस्तजोराशिभ्यै-
 म्योऽनन्तेभ्यः कृपया दर्शितेभ्यः प्रतिवेदं मुष्टिमात्रवेदानम् । एवं
 ऐतरेयब्राह्मणाख्यायिका । एवमेव च तैत्तिरीयवाजसनेयिशास-
 योरतत्यायिका वैदिकानुसारिग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते । तथा च ऋ-
 षयोन्तःप्रकाशा इति श्रुतेस्तदन्तःप्रकाशमयहृदयेषु वेदप्रामुर्भा-
 वः । तदुक्तं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये उद्धव प्रति
 भगवद्वाक्यं । “ कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । यथा-
 दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्रा-
 य मनवे पूर्वजाय सा । ततो मृत्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥
 तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धमन्त्र-
 वाः सविषाधरचारणाः ॥ किंदेवाः किन्नरा नागा रक्ष किंपुरुषा-
 दयः । बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमो बुधः ॥ याभिर्मृता-
 नि भिषन्ते मृतानां मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वा-
 च स्मरन्ति हि ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्विषन्ते मतयो नृपाम् ।
 पारंपर्येण केषां चित्पातण्डमतयोऽपरे ॥ मय्यायामोदितभिः
 पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथावचि ”
 इति ॥ एवं, वेदस्य निर्दोषत्वे, पूर्णगुणकत्वे च, स्वयं वेदः, त-
 दंगानि षट्, सप्त दर्शनानि, पुराणेतिहासादीनि च, उपक्रमा-
 दितात्पर्यग्राहकपरःसहस्रनयेः सप्तद्वानि, प्रकाशमानानि, स-
 म्ति, तानि चिरकालेन वैदिकनियमानुसारेण श्रीमत्सद्गुरुतः सं-
 प्रदायानुमतेभ्यस्तानि यदा भवन्ति, तदैवास्तिकहृदये शब्दब्रह्म
 परब्रह्मणोः क्रमेण प्रादुर्भावो भवतीति । “ वेदोऽसिद्धो धर्म-
 मूलं ” इति मनुः “ धर्मादर्षश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ”
 इति भारतसावित्री, “ कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृती भ-
 वति धर्म्मार्थिकाममोक्षं च विंदति ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो वेदा

देव पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः । पूर्वसृष्टेरथावधि आर्ष्यजनास्तु वेद-
स्य प्रामाण्यमंगीकुर्वतीति तेषु च तत्प्रसिद्धिस्त्येव । परं च येऽपि
सर्वेऽनाप्यवैदिकजातिमंतस्तेषु च तत्तद्वन्धेषु वेदस्य प्राचीनत-
मत्वमंगीकुर्वतीति सर्वजनप्रसिद्धो वेदः ।

उन्नतपदमारूढा विचारशीला अपि जनाः प्रायशो भवन्ति
शब्दानुशासनस्यैवाधिकारिणः, बुद्धिश्च तेषां पूर्णतामप्राप्य बाहु-
ल्येनाप्तप्रमाणस्यैवानुशासनाधीनतया परिवर्तते। अत एवाप्तप्रमा-
णानामपि बाहुल्येनावलम्ब्य वेदानां प्रामाण्यं सिद्धतया प्रदर्श्य-
ते। सत्प्रमेयस्य तु सर्वप्रमाणगम्यत्वाद्देदानामपि प्रामाण्यं स्वत एव
प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणान्तरद्वयसिद्धमिति चास्ति निश्चयः। अ-
नुमानबलेन सुखसाध्येऽपि वेदप्रामाण्ये पूर्णतामापन्नायामेव बुद्धौ
तज्जिज्ञासूनामुपजायते शक्तिस्तादृगनुमानव्यापारकरणे । पूर्ण-
तासंपादनार्थं च बुद्धेः सम्यगालोचनीयाः शास्त्रविषया बहवो
हि भवन्ति । तत्र क्रियाविज्ञानरूपं कल्पशास्त्रम्, कालविज्ञा-
नात्मकं ज्योतिस्तत्त्वम्, स्वरादिविज्ञानप्रकाशकं शिक्षाशास्त्रम्,
छन्दोज्ञानप्रदं छन्दःशास्त्रम्, शब्दविज्ञानपूर्णं व्याकरणशास्त्रम्,
भगवद्भारहस्यविज्ञानरूपं वेदार्थबोधकं निरुक्तशास्त्रञ्च सम्यगध्य-
यनादिभिरवगन्तव्यम् । ततश्च सप्तविधज्ञानरहस्यविज्ञानात्म-
कानामाध्यात्मिकतत्तद्दर्शनसंपादकानां ज्ञानचक्षुरूपिणां दर्शन-
शास्त्राणां सप्तविधानां प्रकृतरहस्यसमालोचनेन गूढतत्त्वमवबो-
द्धव्यम् । तेनैव वेदार्थरहस्याधिगमो नान्यथेति । साधनचतुष्ट-
यसंपन्ना एव जिज्ञासवो ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारिणो भवन्ति
नान्ये इति सिद्धतया प्रदर्शितं दर्शनशास्त्रेषु । लौकिकबुद्धिव-
लेन भगवद्भवानुमानस्य संभवाभावात् । यदैव पूर्वोक्तषडंगा-
दिसर्वविज्ञानसमालोचनेन सप्तदर्शनरहस्यावगमेन च पूर्णज्ञान-
वतामभ्युदेति का चिदलौकिकी विचारशक्तिस्तदैव तादृगधि-

कारिणोऽनुमानबलेन वैदिकरहस्यमस्मिन् प्रभवन्ति समनमस्तुम् ।
 अलौकिकयोगबलेन समाधिद्वारेणैवेश्वरसाक्षात्कारः संभवतीति स-
 म्यक् प्रदर्शितं योगसारस्यवेदान्तादिदर्शनविचारप्रस्तावेषु । एक-
 श्वेश्वरसाक्षात्कारो यथासमाधिरूपं कमपि पुरुषार्थमलौकिकमपे-
 क्षते, तथैवेश्वरवाक्यरूपं वेदरहस्यमपि तदेवासाधारणं समाधि-
 बलं समपेक्षते येनैव हि तस्यावगमः संभवति । एवञ्च समाधि-
 क्रियाधिकारिणां सिद्धयोगिनामेव मनस्यनन्तवेगानामपौरुषेयत्वं
 प्रत्यक्षसिद्धवत् प्रतिभाति ॥ फलतस्त्वधिकारभेदानुसारेण वैदि-
 करहस्यमस्मिन् स्वतन्त्ररूपेण प्रमाणत्रयसाध्यमित्यत्र नास्ति क-
 चित् संशयः । श्रीभगवतः स्वरूपत्रयस्याध्यात्मिकाधिदैवाधिभू-
 तस्य यथार्थद्रष्टा योगिभ्रेष्ठ एव कीदृग्भ्रान्तविज्ञानपूर्णं शब्दब्रह्म-
 रूपं वेदरहस्यं भवतीति शक्नोति समवगन्तुम् । स्वरूपब्रह्मणः
 शब्दब्रह्मणश्च परस्परं कार्यकारणसम्बन्धेन संबद्धत्वात् । सुष्ठु
 पु न सर्वत्रैव परिदृश्यते विकाशः पूर्वोक्तस्वरूपभावत्रयस्य ।
 श्रुतीनां माहात्म्यस्यालौकिकत्वस्य चेतदेव गूढतमं रहस्यं, यत्प्र-
 तिश्रुतेरेव स्वतन्त्ररूपतया भावत्रयात्मकं त्रिविधमेव स्वरूपं प्र-
 तिपद्यते । ब्रह्मस्वरूपस्यादिरहितस्यानन्तत्वाज्ज्ञानमप्यनन्तमेव
 भवति । एवञ्च ज्ञानमया वेदा अनन्ता इति स्वतःसिद्धमेव ।
 तथापि कल्पेऽस्मिन् यावत्सर्वास्याका एव वेदाः प्राकल्पमायाताः
 श्रीवेदव्यासेनोद्भूतास्तएवात्र समुल्लिख्यन्ते, तदुक्तं स्कान्दे । “अ-
 बतीर्णा महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्ना भगवांश्चेदा-
 नुजहार हरिः स्वयम् ॥ प्रपद्यः सप्रपद्यमुद्धृत्य प्रावेदं कृतवा प्रभुः ।
 यद्भूवि निगदाश्चैव तथा सामानि सामतः ॥ चतुर्धा भ्यभजत्वा
 च चतुर्निशतिषा पुन । शतधा शैबधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
 कृष्णो हादृशाया चैव पुनस्तस्यार्थवितये । चरार ब्रह्मसूत्रा-
 नि येषां मृत्रत्वमजसा ॥ अथ वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽप्य

मेधसः । एवं च संकलनया १,१३७ वेदानां शाखाः तत्र कचि-
 त्सूतसंहितादिवचनेषु तथा पातञ्जलमहाभाष्ये च ऋचः शाखाः
 (२१) एकविंशतिसंख्याकाः, अथर्वणवेदस्य नव शाखा इति
 मतभेदो दृश्यते वचनानि तु संहितायामस्यां ज्ञानयोगाध्याये स-
 मुपन्यस्तानि टिप्पण्याम् । एवं "ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेक-
 विंशतिसंख्याकाः । नवाधिकशतं शाखा यजुषो मरुतात्मज । स-
 हस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परंतप । अथर्वस्य च शा-
 खाः स्युः पंचाशद्भेदतो हरे ।" इति मुक्तिकोपनिषच्छ्रुतौ ।
 तथा च "सर्वेषां चैव वेदानां शाखाभेदस्त्वशक्तिज" इति स्मृ-
 तेर्वास्तविकशाखाभेदस्य तादृग्विवक्षितत्वाभावादंतर्भावविभागा-
 त् महर्षिवचसां न कोऽपि विरोधः तत्र मंत्रब्राह्मणयोर्वेदानाम-
 त्पुनस्तुक्तलक्षणाद्यावंत्यो वेदसंहितास्तावन्त एव ब्राह्मणभा-
 गा इति बोध्यम् । ब्राह्मणमपि त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपं त-
 दुभयविलक्षणं च । तत्र शब्दभावनालिंगादिप्रयोगो विधिरिति
 प्राभाकराः इष्टसाधनताविधिरिति तार्किकादयः । सर्वोपि वि-
 धिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । प्राशस्त्य-
 निदान्यतरलक्षणं, यद्विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिवि-
 धोः गुणवादोलुवादोभूतार्थवादश्चेति । विध्यर्थवादोभयविलक्षं तु
 वेदांतवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न वि-
 धिः । स्वतः पुरुषार्थं परमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थं उपक-
 मोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिंगवक्ष्या स्वतः प्रमाणभूतं सर्वान-
 पि विधीनंतःकरणविशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापाद्य अन्यशेषत्वाभा-
 वाच्च नार्थवादः । एवं "एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्म-
 ता । तासामेकमृचं येन पठ्यते भक्तितो मयि ॥ स मत्सायुज्यपद-
 दीं प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम् ।" इति च मुक्तिकोपनिषद् । उपनिष-
 दां बहुत्वं बोध्यं कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखाना-

कारिणोऽनुमानबलेन वैदिकरहस्यमसिद्धं प्रभवन्ति संभवन्नुय ।
 अलौकिकयोगबलेन समाधिदारेणैवेन्धरसाम्नास्कारः संभवतीति स-
 म्यक् प्रदर्शितं योगसांख्यवेदा तादिदर्शनविचारप्रस्तावेषु । एव-
 ष्वेन्धरसाक्षात्कारो यथासमाधिरूप कमपि पुरुषार्थमलौकिकमपे-
 क्षते, तथैवेन्धरवाक्यरूपं वेदरहस्यमपि तदेवासाधारणं समाधि-
 बल समपेक्षते येनेव हि तस्यावगम संभवति । एवञ्च समाधि-
 क्रियाधिकारिणां सिद्धयोगिनामेव मनस्यनन्तबेगानामपौरुषेयत्वं
 प्रत्यक्षसिद्धवत् प्रतिभाति ॥ फलतस्त्वधिकारभेदानुसारेण वैदि-
 करहस्यमसिद्धं स्वतन्त्ररूपेण प्रमाणत्रयसाध्यमित्यत्र नास्ति क-
 श्चित् संशयः । श्रीभगवतः स्वरूपत्रयस्याप्यस्मिकाधिदेवाधिभू-
 तस्य यथार्थद्रष्टा योगिश्रेष्ठ एव कीदृगग्रान्तविज्ञानपूर्णं शब्दब्रह्म-
 रूपं वेदरहस्यं भवतीति शक्नोति समवगन्तुम् । स्वरूपब्रह्मणः
 शब्दब्रह्मणश्च परस्परं कार्यकारणसम्बन्धेन संबद्धत्वात् । श्रुति-
 पु च सर्वत्रैव परिदृश्यते विकाश पूर्वोक्तस्वरूपभावत्रयस्य ।
 श्रुतीनां माहात्म्यस्यालौकिकत्वस्य चैतदेव गूढतमं रहस्यं, यत्त्र-
 तिश्रुतेरेव स्वतन्त्ररूपतया भावत्रयात्मकं त्रिविधमेव स्वरूपं प्र-
 तिपद्यते । ब्रह्मस्वरूपस्यादिरहितस्यानन्तत्वाज्ज्ञानमप्यनन्तमेव
 भवति । एवञ्च ज्ञानमया वेदा अनन्तर इति स्वतःसिद्धमेव ।
 तथापि ब्रह्मेऽस्मिन् यावत्संस्थाका एव वेदाः प्राकट्यमायायाः
 श्रीवेदव्यासेनोद्भूतास्तपसात्र समुल्लिख्यन्ते, तदुक्तं स्कान्दे । “अ-
 वसीर्णो महायोनी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सृजान्भगवान्वेदान्-
 नुज्जहार हरिः स्वयम् ॥ अथः सप्तथमुद्भूत्य ऋग्वेदं कृतवान्प्रभुः ।
 यजुर्वेदं निगदाश्चैव तथा सामानि सामतः ॥ चतुर्थीं म्यर्भञ्जणा-
 म् चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा वैकधा चैव तथैव सहस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तत्स्यार्थविषये । चकार ब्रह्मसूत्रा-
 णि येषां मृत्त्वर्मजसा ॥ चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽज्ज-
 न-

युर्विधावसू रंभाऽर्चुनो नारदतुंबरू । आजनेयो मातृगुप्तो वारु-
णो नन्दिकेश्वरः । स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः । दु-
र्जयो नाम भूपालो हाहाहूश्च रावणः । परमन्दी च सोमेशो ज-
गदेकमहीपतिः । व्याख्यातारो भारतीये लोल्लठोद्भटशंकुकाः ।
भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः । अन्ये च बहवः पूर्वं ये
संगीतविशारदाः ।” तच्च “ मार्गदेशीयभेदेन द्विधा संगीतमुच्य-
ते । द्वेधा मार्गाख्यसंगीतं भरतायाब्रवीत्स्वयम् । ब्रह्मणोऽधीत्य
भरतः संगीतं मार्गसंज्ञि तत् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः शम्भोरग्रे
प्रयुक्तवान् ।” इति श्रीमतंगः । एवं च मार्गनाम्नि संगीते राग-
रागिणीना षोडशसहस्रसंख्याकानां षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतैस्तालै-
र्गानमिति गांधर्ववेदस्य कियान्विस्तार इति कः संख्यातुं समर्थः ।
तस्य च देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च परमं प्रयो-
जनम् । स्थापत्यवेदान्तर्गतमर्थशास्त्रं बहुविधं नीतिशास्त्रमश्व-
शास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चे-
ति विश्वकर्मादिभिस्तथा नाना मुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्व-
स्य लोकस्य लौकिकालौकिकतत्प्रयोजनभेदाद् भेदो द्रष्टव्यः ।
एवमुपवेदा निरूपिताः । तत्र वेदेषु ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरेव सुम-
हान् विस्तारः परिदृश्यते । स्थूलदृशैव यदा ज्ञानावगम्यं स्थूल-
जगदेवानन्तरूपतया प्रतिभाति तदा कारणरूपस्याऽध्यात्मज-
गत आनन्त्यानुभवो मनसि कीदृग् विस्मयमुत्पादयति तद्वीर-
पुरुषैरनुमेयम् । फलतस्तु तादृशानन्त्यवर्णनकारिणो वेदा निय-
तमनन्ता एवेति कः संदेहः । श्रुतिश्च कथयति “ अनन्ता वै वे-
दाः ” इति । यदा वेदा एवानन्तास्तदा वेदसंमतानां शास्त्रान्तरा-
णां संख्यानमसंभवमेव भवति ।

प्राचीनकाले वेदपङ्क्त्यानां स्वाध्यायप्रवचनसंप्रदायः पूर्णरूपे-
णासीत् । इदानीं वेदोक्तकर्मक्रमसूचकानां हस्तस्थानीयानां प्रति-

मेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति गतिसाम्यादितिसूत्रे स्पष्टम् ।
चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो यथा । तत्र च वेदा हि य
ज्ञार्थमभिप्रवृत्ता इत्यङ्गवाक्यापक्षिग्रहोत्प्रयोग आग्नेयेन, अथ
सुप्रयोगो यजुर्वेदेन, उद्गातृप्रयोगः सामवेदेन, ब्रह्मयजमान
प्रयोगो तत्रैवात्मर्तुतो, अथर्ववेदस्तु श्राविकपौष्टिकाभिषारि
कादियज्ञकर्मदेवतोपासनारहस्यज्ञानप्रतिपादकत्वेनात्यंतविरक्षण
प्रगानुकारी ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदा । आयुर्वेदो धनु
र्वेदो गांधर्ववेदः स्यात्स्यवेद इति । तत्रायुर्वेदस्थाष्टौ स्थानानि
भवन्ति सूत्रं शारीरयैत्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्प
सिद्धिश्चेति । ब्रह्मदत्तप्रजापत्यध्विनीकुमारधन्वतरिन्द्रभरद्वाजा
त्रिजमदभिविश्वाभिषादिभिरुपादिष्टध्वरकेण संक्षिप्तः । तत्रैव सु
श्रुतेन पंचस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिभि
रपि बहुविशेषः कृतस्तेन शास्त्रभेदः । वात्स्यायनेन पंचाध्याया
त्मकं कामशास्त्रं प्रणीतं तत्रायुर्वेदान्तर्भावमस्ति तत्रैव सुश्रुतेन
वाजीकरणाख्यकामशास्त्राभिधानात् । तस्य च विषयवेराग्यमेव
प्रयोजनं, शास्त्रोद्दीपितविषयभोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । एवं
धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मकः श्रीविश्वामित्रपरशुरामादिभ्यः प्रादु
र्भूतः तत्र प्रथमो दीक्षा द्वितीयः संग्रहस्तृतीयः सिद्धिः चतुर्थः
प्रयोगोपाद् इति । तत्र प्रथमे आयुधाधिकारिणो निर्णयः । द्वि
तीये गुरुसम्प्रदायसिद्धानामस्रशस्त्राणामभ्यासमंत्रदेवतासिद्धि
निरूपणम् । तृतीयेऽस्त्रप्रयोगः । चतुर्थे क्षत्रियाणां स्वधर्मयुद्धं
प्रजापालनमित्यादि निरूपितम् । गांधर्ववेदश्च श्रीसदाशिवादि
भ्यः प्रादुर्भूतः । तर्कं च संगीतरत्नाकरे । “ सदाशिवः शिष्यो
ब्रह्मा भारतः कश्यपो मुनिः । मतंग पार्थिगो दुर्गाशक्तिः शा
वृसकोदलो ॥ विशाखिलो दन्तिलब्ध बंबलोऽध्वतरस्तथा । ना

युर्विश्वावसू रंभाऽर्जुनो नारदतुंबरू । आंजनेयो मातृगुप्तो वारु-
णो नन्दिकेश्वरः । स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः । दु-
र्जयो नाम भूपालो हाहाहूहूश्च रावणः । परमन्दी च सोमेशो ज-
गदेकमहीपतिः । व्याख्यातारो भारतीये लोल्लोऽद्भुतशंकुकाः ।
भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः । अन्ये च बहवः पूर्वं ये
संगीतविशारदाः ।” तच्च “ मार्गदेशीयभेदेन द्विधा संगीतमुच्य-
ते । द्वेधा मार्गाख्यसंगीतं भरतायाब्रवीत्स्वयम् । ब्रह्मणोऽधीत्य
भरतः संगीतं मार्गसंज्ञि तत् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः शम्भोरग्रे
प्रयुक्तवान् ।” इति श्रीमतंगः । एवं च मार्गनाम्नि संगीते राग-
रागिणीनां षोडशसहस्रसंख्याकानां षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतैस्तालै-
र्गानमिति गांधर्ववेदस्य कियान्विस्तार इति कः संख्यातुं समर्थः ।
तस्य च देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च परमं प्रयो-
जनम् । स्थापत्यवेदान्तगतमर्थशास्त्रं बहुविधं नीतिशास्त्रमन्व-
शास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चे-
ति विश्वकर्मणादिभिस्तथा नाना मुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्व-
स्य लोकस्य लौकिकालौकिकतत्प्रयोजनभेदाद् भेदो द्रष्टव्यः ।
एवमुपवेदा निरूपिताः । तत्र वेदेषु ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरेव सुम-
हान् विस्तारः परिदृश्यते । स्थूलदृशैव यदा ज्ञानावगम्यं स्थूल-
जगदेवानन्तरूपतया प्रतिभाति तदा कारणरूपस्याऽध्यात्मज-
गत आनन्त्यानुभवो मनसि कीदृग् विस्मयमुत्पादयति तद्दीर्घ-
पुरुषैरनुमेयम् । फलतस्तु तादृशानन्त्यवर्णनकारिणो वेदा निय-
तमनन्ता एवेति कः संदेहः । श्रुतिश्च कथयति “ अनन्ता वै वे-
दाः ” इति । यदा वेदा एवानन्तास्तदा वेदसंमतानां शास्त्रान्तरा-
णां संख्यानमसंभवमेव भवति ।

प्राचीनकाले वेदपङ्क्त्यानां स्वाध्यायप्रवचनसंप्रदायः पूर्णरूपे-
णासीत् । इदानीं वेदोक्तकर्मक्रमसूचकानां हस्तस्थानीयानां प्रति-

शास्त्रं विभक्तानां फल्यमूत्राणां तिरोहितप्रायत्वाद् वेदिकसत्त्व
 र्मणामभावे एव जातः । एवं वेदिकवर्माङ्गकालज्ञानाय व्योतिर्
 तदपि “मूर्धं पितामहो न्यासवशिष्टान्निपराशराः । कश्यपो
 नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥ लोमशः वेलिशश्चैव प्यवनो
 यवनो गुरुः ॥ शौनकोऽष्टादशाश्चैव व्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ”
 इति सूर्यसिद्धान्तान्ताद् बहुविधम् । इदानीं पौरुषेयग्रथेराकुलितं
 लोकोपयोगिकलितार्थकथनाय भ्यवहित इति महाश्रुत्वावसर
 र । वेदश्रोत्रस्थानीयं निरुक्तमपि बहुविधं वेदिकमग्रपदार्थभावबो-
 धनात्मकमतीवावश्यकमिदानीं तदभावाद् वेदार्थ एव वृक्षम
 इति वेदबधिरत्वम् । यथा वेदानस्य तथैव निर्वचननिरुक्तनिधं
 दानस्यम् । तदभावादेव वेदादरे काश्यम् । शास्त्रेण वेदिकव
 र्णार्थस्वरवादयो याभिरिति शिक्षा वेदनासास्थानीयाः प्रतिशास्त्रं
 भुनिभिः प्रकाशितवर्णोच्चारणभेदरूपप्रातिशास्त्रनामापरप
 र्याया अपि बहुविधाः । तदभावादेवसाम्नां यथार्थगानशिक्षणा-
 भावेन प्रायो लोप एव दृश्यते । एवं वेदाङ्गानां ग्लानिरिति अ
 ङ्गिनो वेदस्यापि ग्लानिः स्फुटैव । अतो वेदतदङ्गत्वाभ्यायस-
 स्तप्रदायप्रवृत्तिरतीवावश्यकतीति । एवं वेदविज्ञानदर्शनरूपरा
 स्त्राणि बहुभेदमापन्नानीव दृश्यमानानि ज्ञातुमतिगभीराणीति
 सर्वत्र बध्नी हानिरस्ति, तदर्थं तदेकवाक्यतया तच्चद्विज्ञानमूढय
 संक्षेपतो निर्दिश्यते । “सर्वेण सौम्य इवमग्र आसीत्” “सत्यं ज्ञा
 नमनस्तं ब्रह्म” “तमेव विदित्वाऽसि मृत्युमेति” “नाऽन्यः पंथा
 विद्यतेऽयनाय” “एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म” “प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म”
 “भानन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्च विभेति कुतश्चन” “तमेवैकमात्मानं
 विजानथान्या वाचो विमुञ्चथ ” इत्यादिश्रुतिभ्योऽद्वितीयपरमा
 नन्दविद्वन्साक्षात्कारः परमपुरुषार्थ इत्यप्यवसितम् । तत्राऽद्वि
 तीयं ब्रह्म प्रमेयं तत्साक्षात्कारश्च प्रमा सा च प्रमाणाधीना इत्य

तो माननिरूपणार्थैव गौतमकणादाम्याम्महर्षिभ्यां षोडश सप्त
 पदार्थगर्भे न्यायवैशेषिकदर्शने प्रणीते, तथाच न पदार्थतद्दर्मा-
 णां वा निरूपणे तात्पर्यमपि तु प्रमाणनिरूपण एव । स्थू-
 लविज्ञानसहायेन सदस्तुनिरूपणे वैशेषिको न्यायश्चेति दर्शन-
 द्वयमेव परमोपयोगितया निर्धार्यते । ततो हि धर्मधर्मिणोर्द्वयोरेव
 सम्यग् विनिर्णयद्वारेण तत्त्वजिज्ञासूनां प्रभूतकल्याणमुपजाय-
 ते । “समे शुचौ बन्दिजलाग्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशया-
 दिभिः । मनोनुकूलेन तु चक्षुषीढने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजन-
 म्” । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्या-
 दिश्रुतिभ्यो निदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वेन श्रूयमा-
 णत्वात्त्वंपदलक्ष्यार्थाऽद्वितीयपरमात्मविषयकचित्तवृत्तिधारालक्ष-
 णनिदिध्यासनसमये विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधाय प्रधानप्रथ-
 मतत्त्वग्रामसांगयोगप्रपञ्चनार्थमथयोगानुशासनमित्यारभ्य योगदर्-
 शनं श्रीमन्महर्षिणा पतञ्जलिना प्रपञ्चितमित्यतो न प्रधानादि-
 निरूपणेन वा योगस्य स्वागम्यफलनिरूपणे तात्पर्यमपि तु
 अद्वितीयपरमात्माकारावच्छिन्नचित्तवृत्तिप्रवाहरूपनिदिध्यास-
 नाय विषयेभ्यश्चित्तवृत्त्येकाग्रतामात्र एव । अत एव सर्वसाधन-
 समूहानामुपासनाक्रियाणां च योग एवावसानभूमिः । “नावेदवि-
 न्मनुते तं दृहन्तं” “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यादि श्रुतिस्मृ-
 तिभ्यो ब्रह्मणो वेदप्रमाणैकगम्यत्वेन शब्दप्रमाणेन प्रमेयविचार-
 प्रवृत्तौ प्रमेयस्याद्वितीयब्रह्मणस्तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यीयतत्त्वं-
 पदलक्ष्यतया पदज्ञानस्य च शक्यार्थज्ञानद्वारा लक्ष्यार्थबोधक-
 त्वेन श्रीमद्भगवता कपिलेन प्रधानप्रमुखतत्त्वगर्भं सांख्यदर्शनं
 त्वंपदशक्यार्थनिरूपणाय प्रणीतमतो न प्रधानादिपदार्थनिरू-
 पणे, न वा प्रधानादीनामाविर्भावादिनिरूपणे तात्पर्यं किन्तु क-
 पिलस्य त्वंशब्दवाच्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिरूपण एव

तात्पर्यं भवतीति । एवं त्वंपदशक्यायनिर्णयानन्तरं प्रमेयस्या-
 द्वितीयपरमात्मनस्तत्पदस्यापि रुक्ष्यतया तत्पदशक्यायबोधः ।
 महावाक्यस्यैव त्वंपदार्थनिर्णयायैकं भवति सांख्यं योगइति द्वयमव-
 दर्शनम् । तत्र च योगदर्शनं तात्पर्यबुद्धिरूपिण्याः प्रज्ञायाः सम्प-
 न्ण विकास संजनयति सांख्यदर्शनं च त्वंपदार्थावबोधे सहायकता-
 मुपैति । चित्तेकाग्र्याय श्रीमद्भगवता पतञ्जलिना सांख्ययोगे प्रणी-
 ते सत्यनादिसंसारमृतानां कर्मणां बासनाभी रागद्वेषादिवृत्ति-
 तान्त्राकरणेन योगसाधनानां शमदमादीनामसंभवेन तत्संभवाय
 तमेव वेदानुवचनेन “ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन उपसा-
 नाशकेन ” “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वाणि भूतानि च
 यद्विशन्ति ” “ यदिच्छन्तो यदाचर्य्य चरन्ति तच्चे पदं सप्र-
 हेण ब्रवीम्योम् ” “ नित्यनेमिचित्तेरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ”
 इत्यादि श्रुतिस्मृतिव्योऽन्तःकरणमलानां कर्मभिः क्षयमा-
 णस्त्वश्रवणेनान्तःकरणपंकानां व्यवच्छेदाय परमर्षिर्मगवान् जै-
 मिनिराचार्य्योऽद्यातो धर्मप्रज्ञासेत्यारम्य द्वादशरुसर्णीं प्रणि-
 नाय । वेदस्य त्रिकांशविषयत्वाच्चदर्थप्रकाशकानि कर्ममीमांसा-
 भक्तिमीमांसाब्रह्ममीमांसेतिमीमांसात्रयदर्शनानि श्रीमज्जैमिनि
 शांडिल्यवेदव्यासप्रणीतानि । तेषु कर्मसु अधिकारिणां प्रा-
 म्यादत्पावश्यकत्वं श्रेष्ठं चास्तीति तस्यातीव विस्तारः । मम-
 न्तरा रुक्ष्यार्थानवबोधस्तं तत्पदशक्यार्थं निरूपयितुं शाण्डि-
 ल्यशीपपाशुपतप्रणेत्रादिमिर्महात्मभिर्मगवानेको वासुदेव पर-
 मार्यतत्त्वमित्येवमादिसगुणनिरूपणोदाहरणानि तेष्वीभक्तिमीमा-
 सादीनि प्रणीतानि इत्थं च रुषिषैश्चित्रमात्रतत्पदशक्यार्थो वासुदे-
 वोऽस्तु पशुपतिर्वा भवत्वित्यत्र न विशेषः । तथा च गुणत्वच्छिन्नं
 परात्मनो रूपमित्यादिनिरूपणं न तात्पर्यमपि तु तत्पदवा-
 च्यमायावच्छिन्नपैतृग्यनिरूपण एव महावाक्यस्य सत्वमिति

पदावबोधजननार्थं कर्ममीमांसाभक्तिमीमांसाचेति मीमांसाशास्त्र-
 द्वयं कार्यकारणरूपेण भूरि सहायकं भवति । अतोऽग्निहोत्र-
 चातुर्मास्यादीनां स्वर्गादावक्ष्यस्थित्यादिहेतुत्वनिरूपणे, न
 वा प्रपञ्चस्य सत्यत्वादिनिरूपणे तात्पर्यं किंतु योगाङ्गशमद-
 मादिसिद्धयेऽन्तःकरणमलानां विहितकर्मानुष्ठानैर्निवृत्तौ भग-
 वतो जैमिनेर्वाक् तात्पर्यवतीति परिचरितचरेण मार्गेणाक्षपाद-
 कणादकपिलशंडिलजफणिजैमिनीनां तात्पर्यविषयभूतानि पर-
 स्परमाविरुद्धानि प्रमाणानि त्वंपदशक्यतत्पदशक्यचित्तैकाग्र्या-
 न्तःकरणमलापाकरणानि दर्शयित्वा व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं च
 यथायथं वर्णयन्तिस्म । योगदर्शनविज्ञाने योगभूमिकासप्तकं, वेदा-
 तदर्शनविज्ञाने ज्ञानभूमिकासप्तकं येन क्रमेणास्ति तेनैव क्रमेण
 सोपानारोहणमिवोभयशास्त्रोक्तभूमिकासु समारोहत्यधिकारीति
 सुतरां शास्त्रैक्यमिति सप्तभूमिकासमारोहायैव सप्तदर्शनानीति
 गूढं रहस्यम् । तथा च क्रमप्राप्तसोपानारोहे तदुत्तरोत्तरभूमिस-
 मारोहणे सौलभ्यं भवतीति नार्थविज्ञाने विरोधगन्धः । ज्ञानदर्श-
 नसप्तभूमिकाविज्ञानरहस्यमेतद्व्यकारप्रणीतसप्तदर्शनसमन्वये द्र-
 ष्टव्यमिति । सप्तमं च दर्शनं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं ब्रह्मस्वरूपबो-
 धोत्पादकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु सप्तैव दर्शनान्ये-
 तानि मुक्तिपदस्यैवादितीयस्य निर्णायकानीति । तथाऽपि
 ज्ञानोत्कर्षस्य तारतम्यानुसारतो वेदान्ता एव वेदसिद्धान्ता इति
 प्रकीर्त्यन्ते । प्रत्यक्षानुमानशब्दादिप्रमाणैकवाक्यताप्रमितदृष्टा-
 दृष्टप्रपञ्चजातनिर्णायकचतुर्विंशतिमहर्षिप्रणीतसायनाचार्यादिधृ-
 तहादशलक्षसूत्रात्मकविद्युत्सौदामिनीकलाशास्त्रमतिविस्तृतंचेदा-
 नो भागशः क्वचित्कर्नाटकादावुपलभ्यते । ईदृशानां ग्रंथानां
 तिरोधानादेवेदानीं जनेषु धर्मकर्मादौ विवादोपस्थानं परिदृश्यते
 तथा च दर्शनेद्धारः परमावश्यक इति ज्ञेयम् ।

वेदा हि मूलमनादिरूपस्य अमाविदोषरहितस्य नितिलब्धन
 हितकारिण सनातनधर्मस्य । तदनु च स्मृतयस्तत्तच्च पुरा-
 णानि तत्तच्च तेषाणि क्रमशो भिन्नाधिकारप्रयोजनतया प्रमा-
 णरूपेण समाद्रियन्ते । अतएवमेव तद्वैदिकज्ञानविज्ञानसमूहानां
 संप्रकाशकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वेदब्रह्मणां महर्षीणां स्मृति-
 बलेन प्रकाशितानि शास्त्रजातानि स्मृतिशास्त्राणीति कथ्यन्ते ।
 वेदानां परममाननीयत्वे सिद्धे तदनुकूलस्मृतयोऽपि माननीया
 भवन्तीति च संदेह । तत्तच्च द्वितीयाधिकरणविषयाणां स्मृति-
 शास्त्राणां सम्बन्धे नास्ति का चिदपि शंका । वर्तमानसमये स्मृ-
 तयो नाम धर्मशास्त्राणि वक्ष्यमाणरीत्या भेदमापन्नानि तद्यथा-
 “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाङ्गवल्क्योशनोक्षिरा । यमापस्तंबसंवर्ता
 कात्यायनबृहस्पती । पराशरव्यासशतसहस्रिवा दक्षगौतमौ ।
 शातातपो बसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोगकाः ॥ १ ” अन्यानि देवल २
 गोभिल २ अमदग्नि ३ विश्वामित्र ४ प्रजापति ५ बृहदाश्रित्य ६
 पेठीनसि ७ आम्बलायन ८ पितामह ९ बौधायन १० छागलेय
 ११ आत्रालि १२ ऋषभ १३ मारीच १४ कश्यपा १५ दिमणी
 तानि उपस्मृतिरूपाणि आचारव्यवहारप्रायश्चित्तवर्णाश्रमधर्मवि-
 शेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि सन्ति निर्वहेषु तत्तद्वचनोपल-
 ष्ठिरपि भवति । एवं श्रीमहाभारते तथा वाल्मीकीये श्रीमद्रा-
 मायणे साक्षात् तथा आस्थानोपाख्यानादिपरंपरया धर्मस्यैव प्र-
 मृतिनिवृत्तिरक्षणस्योक्ततया इतिहासनाम्ना महाकाव्यनाम्ना च
 भिन्नमपि धर्मशास्त्रे स्मृतिष्वेव प्रमाणमुक्त्याग्रतया तद्व्यं निर्वि-
 वाद वरीवर्ति एवं सर्वदेवसाधारणं मन्त्रशास्त्रं शारदातिलका
 दिवांगिरकविपयातिरिक्तश्रुतिस्मृतिसिद्धसिद्धार्थांशबहुलं धर्मशा-
 स्त्रं पञ्चान्तर्भूतं हेयम् । स्मृतीनां प्राप्ताण्यं मनसि कृत्येव तत्र तत्र
 वेदान्तसूत्रेषु “ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति शेषाभ्यस्मृत्यनव

काशदोषप्रसंगात् ” । २-१-१ “ इतरेषां चानुपलब्धेः ” २-१-२ “ स्मृतेश्च ” इत्यादिमूत्राणि प्रणयतिस्म भगवान् वेदव्यासः । स्मृतीनां महर्षिसंस्कारजन्यविशुद्धज्ञानमयत्वेन तत्कृतं वेदविषयकमनुमानं तत्प्रामाण्य बोधयति इति स्मृतिप्रामाण्यसंप्रदायः । अत एव स्मर्यते मुनिभिश्चिन्त्यते सा स्मृतिः । चिन्तनं च यद्विषयिणी आर्षेक्षाबुद्धिरुत्पाप्योत्थिताकांक्षापुरस्कारेणोदेति तद्विषयस्यैव अन्यतरस्य वान्यमहर्षिकृतान्यतमरूपेण विशिष्टचिन्तनं न विरुध्यते । यस्य विषयस्य यत्र स्मार्तेऽर्थे स्थूलत्वं तत्र विज्ञानसिद्धार्थनिरूपणं दुर्बलं भवति यत्र च पदार्थसूक्ष्मत्वं तत्र वैज्ञानिकसिद्धान्तनिरूपणं प्रबलं भवतीति, पूर्वावस्थायां मुनिमतभेदसंभवोऽस्ति नोत्तरस्यामुक्तायामवस्थायाम् । यथा नारीधर्मेण “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” इत्यत्र पुरुषतंत्रप्रकृतिरिति विज्ञानसिद्धेऽर्थे न केवामपि मतभेदः किं तु विवाहकालनिर्णये दृष्टादृष्टरजस्करूपदैहिके स्थूलेऽर्थेऽस्ति कोऽपि मतभेद इति न स लक्ष्यनिर्णये विरोधापादक इति दिक् । यद्योत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यं भगवत्प्रसादमूलकविद्यातपोयोगसमाधिबलबुद्धिविज्ञानतरतमभावेन चिरन्तनैः स्मृतिहृदयाभिज्ञैरङ्गीक्रियत इति न विरोधमयः । अस्यां संहिताया वर्णाश्रमादिधर्मनिरूपणप्रस्तावेषु टिप्पण्यां बाहुल्येन स्मृतिरहस्यं वर्णितप्रायभिति तत्र तत्रैव बोधयितुमुपयुज्यते ।

भावतत्त्वतः शब्दतत्त्वस्य महदनन्तराद् यथा हि संभवति कश्चिद्भेदः शब्दभावान्मनोभावस्य, तथैव संभवो भवति भावभेदः कश्चिच् श्रुतिस्मृत्योर्नैव तद्दोषावहं भवति । श्रुतिस्मृतिरहस्यानां सर्वजीवगणेषु प्रचारणार्थं प्रकटितं तृतीयाधिकारविषयकं शास्त्रजातं पुराणनाम्ना प्रसिद्धम् । एवं श्रीमन्महाभारतं हरिवंशाखिलसहितं सपादलक्षसंख्याविशिष्टं पुराणलक्षणैक-

देशलक्षितग्रंथांशमहलं श्रोतेतिहासनामकं सर्वशिरोधार्यं पंचमके-
 दतया श्रुतिप्रसिद्धं वेदार्थोपबृंहक श्रीमद्भगवतो व्यासनारायणा-
 दाविर्भूतं प्रमाणपरभागतया प्रकाशमानमस्ति । महापुराणोप-
 पुराणान्यपि श्रुतीनां स्मृतीनामनुकूलानीति सदैव माननीयानि ।
 तेषां संख्या नामानि च साधारण्येन यथा— “ब्राह्मं दशसहस्र-
 णि पादं पञ्चोनपष्टि च । श्रीवेण्ववं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैव-
 कम् । दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशति । मार्कण्डेयं नव-
 वाम्बं तु दशपञ्च चतुःशतम् । चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च-
 शतानि च । दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं सिद्धमेकादशैव तु । चतुर्विंशति
 वाराहमेकाशीतिसहस्रकम् । स्वार्द्धं शतं तथा वैकं वामनं दश-
 कीर्तितम् । कौर्मै समदशाख्यातं मात्स्यं तच्च चतुर्दश । एको-
 नविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु । एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्षं सदा
 हृतः ।” इति श्रीमद्भगवते द्वादशस्कधे । कौर्मै पूर्वमहाप्रथ-
 माध्याये महापुराणान्युक्त्वा । तेषु बायवीयमधिकमुक्त्वा
 “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुरा-
 णानि बह्व्ये संक्षेपवो द्विजाः । आर्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः
 परम् । तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारणं तु भाषितम् । चतुर्थं शि-
 वधर्मस्य साक्षात्तन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्रम्यं नार-
 दीयमतः परम् । कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसरितम् । ब्र-
 ह्माण्डं वारुणञ्चैव कालिकाद्वययेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं
 सौरं सर्वार्यसञ्चयम् । पराशरोक्तं मारीचं तथैव भार्गवाद्वयम्”
 इति । तेषु स्कान्दं महापुराणोपपुराणेतिरूपेण द्विविधम् । श्रीमद्भ-
 गवता शङ्करेणोक्तं स्वदाय महापुराणं श्रीस्कन्दभगवता कुमारेण
 मुनीन् प्रति कथितं तदुपपुराणम् । शिवधर्माख्यमुपपुराणं

१—तत्राष्टादशपुराणानि त्रिंशत्पुराणानि नाम महापुराणम् । द्विंशत्
 पुराणानि त्रिंशत्पुराणानि नाम उपपुराणम् । त्रिंशत्पुराणानि त्रिंशत्पुराणानि नाम उपपुराणम् ।

नन्दीपुराणम् । अन्यत्र तूपपुराणेषु वामनस्थाने भानवं स्काद-
 स्थाने नन्दीपुराणं शिवधर्माल्ख्यं च भिन्नं दृश्यते । नारदीयं
 नारदमिति भेदेन महापुराणोपपुराणरूपेण द्विधा द्विधा ज्ञेयम् ।
 अन्यतरस्य कौर्मवचनाद् वायवीयता वा बोध्येति, “ततो
 वासिष्ठलैंगाल्ख्यम्” इत्यपि कुत्रचित्पाठो दृश्यत इति न विरो-
 धः । श्रुतिषु चेतिहासः पुराणमिति । य इतिहासः प्रसिद्धस्तत्रैव
 श्रीमद्रामायणं षट्कांडानि तथोत्तरमितिसप्तकांडात्मकं योगवा-
 सिष्ठापरपर्यायमहारायणोत्तरखिलसहितं च । “वेदवेद्ये परे
 पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासत्तिसाक्षाम्रायणा-
 त्मना” इत्यभियुक्तोक्त्या वेद इवापरं ब्रह्मवरलब्धश्रीवाल्मीकि-
 मुनेः प्रादुर्भूतं पुराणमिव प्रमाणपदवीं गतं बोध्यम् । उपपुरा-
 णानां चाष्टादशानामन्यान्युपपुराणानि च सन्ति तन्नामनिर्देशो
 विस्तरभयान्न क्रियते । के च न पुराणभागाः भरद्वाजसंहिता-
 वेदव्याससंहितेत्यादिपुराणसंहितानाम्ना रहस्यनाम्ना तांत्रि-
 का इवोपलब्धा भवन्ति । गणेशपुराणं मुद्गलपुराणमादिपुराण-
 मादित्यपुराणमेवमादिनाम्नापि प्रसिद्धानि कानिचित्पुराणानि नि-
 बंधधृतवचनानि समुपलभ्यन्ते तत्र महापुराणमारभ्यादित्यपुरा-
 णपर्यंतपुराणेषु चार्षानार्षग्रन्थनिरसनप्रक्षेपादिर्महान् प्रपञ्चः का-
 लमहिम्ना प्रस्तुत इति महदनिष्टम् । अविर्भावश्चैतेषां तत्तद्विभ्यो
 भवति नतूत्पत्तिः तत्र स्वरवर्णपदवाच्यादीनां वेदवन्न क्रमनि-
 त्यत्वं नापि तदर्थक्रमनित्यत्वं किं तु प्रतिपाद्यार्थमात्रगतं
 नित्यत्वमिति तदाविर्भाव एव कृतानीति व्यवहारस्तु शब्दक्रमं
 पुरस्कृत्येति तत्त्वम् ननु तर्हि शब्दानां नित्यत्वेन लौकि-
 कवाक्यस्याप्याविर्भावो वाच्य इति चेन्न लौकिकशब्दानां
 नित्यत्वेऽप्यर्थस्योपनिबध्यमानस्य यादृच्छिकतयाऽनित्यत्वे-
 नाविर्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात्पर्यायानां श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रति-

पादितानां लौकिकशब्दैरुपनिबद्धत्वेन पौरुषेयत्वेऽपि तेषु पुण्यो-
पपद्य श्रौत । साधुशब्दापभ्रंशमृतेषु भाषांशेषूपनिबद्धानां
तथामृतानामर्यामां ततोऽप्यवरतया न पुण्योपपद्य । अत एव
सत्काव्यालापानां विषयशब्दसमसत्काव्यालापानां निषेधश्च स्मर्य
ते । “प्राकृते संस्कृते चापि” इति प्रसादावाक्येन प्राकृता अपि
वैदिकानुकूलशब्दार्था एव कल्याणप्रदा अभ्येषां च न म्लेच्छित्तवै-
नापभाषितवै इति वैदिकनिषेधविषयत्वमेवेति सूतेपः । ब्राह्मादिपु-
राणानामष्टसु प्रमाणेषु ऐतिह्यस्य पुरामृतत्वाद् एकप्रवृत्तिनिमि-
तत्वेन पुराणशब्दवाच्यतया प्रमाणरूपत्वं तत्र तेषां पुराणानां
विषयशब्दार्थान्तर्भावसिक्कालक्षणेन योगिना याज्ञवल्क्येन आ-
चाराध्याये तृतीयश्लोक उक्तः “पुराणव्यायमीमांसा धर्मशा-
स्त्रांगमिश्रिता । वेदाः स्थानानि विषयानां धर्मस्य च चतुर्दश”
इति । तथा च विषयशब्दार्थचतुर्दशप्रकारान्तर्गततत्तुगमार्थबोधक-
त्वनिर्वधनचतुर्गणफलप्रदत्वसत्त्विकचतुर्गणधिकारित्वादियुक्त-
मिप्रायतो योगियाज्ञवल्क्यप्रथमाभिगणितपुराणशब्दार्थकथनपूर्-
वकं तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते तथा हि पूर्वकालार्थकपुराणशब्दात्
तत्र भव इत्यर्थे सायं चरमिति सूत्रेण दृष्टप्रत्यये तस्य अनादेशे
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेऽपि सूत्रे पुराणशब्दनिपातनबो-
धिततद्भागमभावे महता यत्नन पुराणशब्दः साधितो व्याकरणे
मुनिभिः स च ब्राह्मादिषु योगरूढेषां शक्तः पदार्थबोधनाय प-
दान्युच्चार्यते तदभावे तत्साधुत्वबोधनं वृथास्यादिति तेष्वामु-
निबन्धकल्पनं निर्मूलम् । तथा च व्याकरणमहाभाष्ये वाको वा-
क्यमितिहासः पुराणं वेषकमिति गणनम् । यस्तुर्वेदीयब्राह्मणे
सविस्तार इतिहासपुराणं च प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । छान्दोग्योप-
निषदि इतिहासपुराणं पश्यन् वेदानां वेदमित्युक्तम् । बृहदार-
ण्यकापनिषदि पतस्य महतो भूतस्य निश्चितमित्युक्त्वा इति

हासः पुराणं श्लोको व्याख्यानानीत्याद्युक्तम् । तथा तत्रैव इतिहास-
पुराणं विद्या उपनिषद् इत्युक्तं मनुस्मृतौ अ० ३ श्लोके २३२ पु-
राणानि खिलानि चेति श्राद्धे पुराणपठनमुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ
अ० १ श्लोके ३५ वाको वाक्यं पुराणं चेति । तथा श्लोके ४३ वेदार्थ-
पुराणानीत्युक्तम् । हारीतस्मृतौ अ० ४ इतिहासपुराणाभ्यामित्युक्त-
म् । कात्यायनस्मृतौ प्रपा० २ खण्डे १४ वाको वाक्यं पुराणानि इति-
हासानि चान्वहमिति । व्यासस्मृतौ “श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेद-
ध्यापने क्षमः” ॥ अ० ३ “इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः” ॥
अ० ४ “इतिहासपुराणानि स भवेद्देदपारगः” । महाभारते स्वर्गपर्व-
णि अ० ६ “अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् ।” आनुशा०
पर्व० अ० ९० पांक्त्यब्राह्मणनिरूपणे “ये च भाष्यविदः केचित्
ये च व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणानि धर्मशास्त्राण्यथापि
च” इत्युक्तम् । विराटपर्व० अ० ५० “वेदान्ताश्च पुराणानि” ।
तथा आदिपर्वणि उपक्रमणिकाध्याये “इतिहासपुराणानामुन्मेषं
निर्मितं च यत्” । इत्याद्युक्तमिति प्रामाण्यविचारः । न च मिथो
विरुद्धानीति वाच्यं तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वाच्च तत्र प्रणेतुः श्रीवेदव्यासस्य
स्वर्यं भगवदवतारत्वेन प्रमादादिदोषशून्यत्वादाप्ततमत्वेन “स्त्री-
शूद्रद्विजबन्धूना त्रयी न श्रुतिगोचरा ।” इति वेदार्थोपबृंहकम् ।
तच्च दुपासकानामुपास्यदेवताद्वारा यथाधिकारं परमात्माधिगमः
पुराणानां वैयासिकानामर्थः । यथा वेदानां सर्वेषामुपास्य प्राणादि-
द्वारा परमात्माधिगमोऽर्थः । यतः सर्वेष्वपि पुराणेषु जगत्कारण-
मेकमेव परमार्थतोऽविभक्तनामरूपगुणकर्मात्मकं ब्रह्म प्रतिपा-
द्यते यथा वेदेः— “अष्टादशपुराणानां वक्ता सत्यवती सुत” एवेति
सम्पत्तिस्तु सर्वेषामास्तिकानाम्, परन्तु तेषु तत्र तत्र एकस्य स्मृति-
रन्यस्य निन्दा कथं प्रतिपादितेति प्राप्ते ब्रूमः । यत्पाद्रे विष्णुनिर्मा-
ल्यग्रहणं, देवतांतरनिर्माल्यग्रहणं चाडालत्वं च ध्वनितं तच्च

स्वेष्टदेवतामाहात्म्यविष्टुष्टयं विधेयस्तुतिसूचनार्थं वाऽस्तीति न देवतांतरनिर्माल्यनिन्दनायेति विवेचनीयम् । न हि पुराणा-
 षन्तर्घटिकीमृता निन्दा निन्दितमिन्दति, अपि तु विधेयं स्तौति,
 अथ च तेषु गुणभेदादधिकारिभेदाद्वा यत्र कुत्रापि निन्दनायेति
 छम्यते—तत्त्वर्थवादमाश्रित्य स्वेष्टप्रतिपादनार्थमेव दृश्यतीति शा-
 स्त्रविदा रहस्यं न कश्चिदज्ञो जानाति । एवमेव स्वत्वर्यवादस्य वे-
 देषु चरितार्थत्वाच्च कस्मिंश्चित्पुराणवाक्ये भास्तिकानां शङ्काऽव-
 सर । “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पः” इति श्रीमत्पूज्यपाद-
 न्यायसूत्रकारगोतमोक्तार्थवादलक्षणस्य जागरूकत्वात् । ततः स-
 मानार्थकत्वेन समानप्रयोजनकत्वेन च प्रमाणानीति प्रवितानि
 पुराणानि । भाषात्रयकोविदेषु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेक-
 एवार्थ इति विरोधाभावेन पञ्चलक्षणं द्वालयलक्षणमपि वा पुराणं
 प्रमाणतमम् । अवांतरविरोधपरिहाररीतय कल्पभेदभौतव-
 क्तृभेदप्रसंगभेदादिरूपास्तु पुराणवचनेरेव पौराणिकैर्ज्ञायत इति
 तदव्ययनतो ज्ञातव्यम् । तेषु सर्वेष्वपि सास्त्रिनांशो नि-
 प्कामवर्त्ममोक्षयोः साधकः अर्थकामसाधको च राजसत्तामसां
 शाबिति त्रैगुण्यविषयत्वं वेदबोधो बोध्यम् ।

श्रीमद्वन्तो महर्षयः प्राचीनाः सर्व एव स्वसिद्धांतेषु विज्ञा-
 नपरिपूर्णेषु प्रकृतिं त्रिधा सप्तधा वा संविभक्ष्य प्रदर्शितवतः ।
 वस्तुतस्तु सृष्टिविधया प्रकृतेरेवमिधविभागरीतिद्वयेन सम्पूर्णं
 नमस्मान्तसिद्धान्ततया कृतं ब्रूधेः । वेदाश्च तथैव व्याकुर्वते । “यि ते
 पाशा वरुण सप्त सप्त त्रेधा सिद्धान्ति विशता रुशन्तः ॥ सिनन्द
 सर्वे अतृते वदन्त यः सत्यवाचति तं सृजन्तु ।” इति यजुःश्रुतिः ।
 कारणान्वेषणप्रस्तावेषु यथा प्रकृतेर्भाग्यमनुसृत्य शास्त्रेषु प्र-
 वर्तते विचारः मुख्यतयैव कार्प्यविचारस्थलेषु तस्याः सप्तधा-
 त्वमवलम्ब्य विषयस्वरूपमनवधार्यते । एवं च शास्त्रविज्ञानस्य

सौक्ष्म्यानुसारतः कार्य्यजातस्य तत्सम्बन्धिनो नियमवद्वतया प्रदर्शनार्थमेव पुरा सप्तस्वरमयस्य संगीतशास्त्रस्य प्रादुर्भावोऽभवत् । ऊर्ध्वसप्तलोकानामधःसप्तलोकानां च विचारप्रस्तावेषु युक्तिमार्गोऽनुस्त्रियते तथा च चतुर्दशभुवनविचारप्रस्तावोऽपि पूर्वोक्तसिद्धान्तानुसारीति सुविदितम् । अज्ञानभूमिसप्तकं ज्ञानभूमिसप्तकं च तत्सिद्धान्तानुसारत एव संनिर्णीयते । ज्ञानस्वरूपभेदानां सप्तधात्वमनुसन्धायैव सप्तदर्शनशास्त्राणामाविर्भावः समभवदिति वैदिकविज्ञानस्य भ्रमहीनत्व संसाधयतीति नास्ति संशयलेशः । त्रिधाविभक्तविषयवर्णनप्रस्तावेषु त्रिगुणविभागविज्ञानं सर्वोत्कृष्टतया सर्वशास्त्रव्यापितया च परिकीर्त्यते । तथा चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति त्रिविधं वैज्ञानिकसिद्धान्तसम्मतं गूढरहस्यं पुरा समाविष्कृतमभूत् । तच्च भावत्रैविध्यं निगमागमग्रन्थेषु सर्वत्रैव सर्वविचारमूलकतया विन्यस्तमभिवर्तते । एवं च वेदेषु पुराणतन्त्रादिषु च नैव किमपि भावान्तरम् त्रिगुणविभागभावत्रयमन्तरेणोपनिबद्धं परिलक्ष्यते । एतद्विज्ञानानुसारतया कर्मोपासनाज्ञानमिति त्रिकाण्डभेदतो वेदानां संप्रकाशोऽभूद् वेदेषु च त्रिविधा एव श्रुतयः परिदृश्यन्ते । ताश्च वक्ष्यमाणरूपेण सुप्रसिद्धाः । अत एव “यथा दुग्धं च भक्तं च शर्करा च सुमिश्रितम् । कल्पितं देवभोगाय परमान्न सुधोपमम् ॥ तथा त्रैविद्यमापन्नः श्रुतिभेदः सुखात्मकः । नयते ब्राह्मणान् नित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् । ” इति स्मृतिः । अध्यात्मादित्रिविधरहस्यं संहितायामस्यामध्यात्परहस्यवर्णनाध्याये प्रपञ्चितं तत एव द्रष्टव्यं, श्रुतिवत्पूर्वोक्तभेदत्रैविध्यमनुसृत्य श्रीभगवद्भिः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः पुराणादिशास्त्रेषु च समाधिर्लौकिकपरकीयेतिरूपं भाषात्रैविध्यं समुपनिबद्धम् तथा च तेषां ग्रन्था यथैवाध्यात्मिकादिभावत्रयगर्भितास्त्वयैव ते समाध्यादिभाषात्रयोपनिबद्धाश्च परिदृ-

श्यंते । अत एव न कोपि शब्दस्तेषां ग्रन्थेषु प्रयुक्तः समाध्यादि
 त्रिविधभाषावहिर्भूतः समभिलक्ष्यते । तथा च "समाधिभाषा प्र
 यमा लौकिकीति तथा परा । तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा
 त्रिधा स्मृता ॥ गुप्तमेतद्ब्रह्मस्य वै भाषातत्त्वं महर्षयः । सम्यक् ज्ञा-
 त्वा प्रवर्तन्ते शास्त्रपाठेषु संयताः ॥ समाधिभाषा जीवानां योग-
 बुद्धिप्रदीपिका । नयते नितरामेतान् परमामृतमभ्ययम् ॥ सुर-
 म्या लौकिकी भाषा लोकबुद्धिप्रसाधिका । परमानन्दमोगान्त्सा
 प्रदत्ते नात्र संशयः ॥ परकीया तथा भाषा शास्त्रोक्ता पापना-
 शिनी । जीवांस्तु पुण्यलोकानां कुरुते अधिकारिणः ॥" इत्यादि
 श्रीभरद्वाजपुराणसंहितायाम् । त्रिगुणभागानुसारता जीवानां बु-
 द्धिरपि साधारण्येन त्रेविध्यमवलम्ब्य समुत्पद्यते । त्रिविधाश्च बु-
 द्धिभेदाः प्रधानसम्बद्धाधिकारानुसारतस्त्रिविधानुशासनान्तर्गत-
 रूपेण प्रसिद्धाः । सप्तदर्शनसम्प्रदास्तु योगानुशासनान्तर्गतत्वाद्
 आन्तर्बुद्धेरेवाधिकारविषया इति निश्चीयते । स्मृत्यादिशास्त्रद्व-
 रेण महर्षयः श्रीभगवतः शब्दानुशासनं राजानुशासनञ्चेत्पनुशा-
 सनद्वयं स्फुटतया व्याख्यातवत् , श्रीभगवता वेदव्यासेन च शा-
 न्तिपर्वणि विभागत्रेविध्यमेव संनिबद्धम् । त्रिविधवृत्तीनां क्रमोन्-
 त्रिविधानेन त्रिविधाधिकारिणां तुल्यरूपेण कल्याणसाधनार्थं
 महर्षिभिरिदं कालौर्भाषात्रेविध्यं स्वशास्त्रेषु सम्प्रकटितम् । यथा हि
 भाषया तत्त्वं च स्वरूपतत्त्वाप्यात्मिकभावो ग्रन्थेषु व्याक्रियते सा
 समाधिभाषेति संवक्ष्यते । तथा च श्रीमद्भगवद्गीतासु श्रीभगवद्वा-
 क्यानि प्रायशः समाधिभाषाभाषितानीति ज्ञातव्यम् यथा "सर्व-
 त्रियगुणाभास सर्वत्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभूतैश्च निर्गुणं गुण-
 भोक्तुं च ॥ बहिरतश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वाच्च द्रविशेयं ह-
 रस्यं संहारिणं च तत् ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमित्यं च स्थि-
 तम् । भूतभर्तुं च तज्ज्ञेयं प्रसिष्णु प्रमविष्णु च ॥ व्योमिषामपि

तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि-
 ष्टितम् ॥” इत्यादि संबोधनपदान्यपहाय सर्वाण्येव भगवद्वाक्या-
 नि समाधिभाषोपनिबद्धानि नार्जुनप्रश्नवाक्यानि । मुमुक्षूणां बु-
 द्धेः परिशोधनार्थं चित्तस्य च तेषां परमानन्दाभिमुख्यसम्पादनार्-
 थं समाधिगम्या एव विषया यथा भाषया लौकिकभावेनेव व्या-
 क्रियन्ते सा लौकिकी भाषेति प्रसिद्धम् पुराणादिषु प्रायो लौकि-
 कभाषा, बाहुल्येन प्रयुक्ता परिदृश्यते यथा “ तदोद्दुराजः क-
 कुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः । स चर्षणीना-
 मुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ दृष्ट्वा कुमुदन्त-
 मखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् । वनं च तत्कौम-
 लगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशा मनोहरम् ॥ निशम्य गीतं
 तदनद्भवर्धनं ब्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः । आजगमुरन्योन्य-
 मलक्षितौघमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ दुहन्त्योभि-
 ययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः । पयोधिश्चित्य संयावयन्तु-
 द्वास्यापरा ययुः ॥ परिवेयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून्पयः ।
 शुश्रूषन्त्यः पत्नीन्काश्चिदश्रन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ लिप-
 न्त्यः प्रमृजन्त्यन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने । व्यत्यस्तवस्त्रा-
 भरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥” इत्यादि, अत्रेदं तत्त्वं पर-
 मानन्दपारावारमयानां श्रीकृष्णतत्प्रियतद्दामतत्समयनामवाक्म-
 नोगोचराणां परमादिव्याना तद्रसप्रायसंस्कृतश्रीवेदव्यासश्रीशु-
 काचार्यैर्वेणनात्सर्वपुराणभारतादिभ्य उत्तरं प्रादुर्भाविनात् स-
 र्वोपि श्रीमद्भागवतार्थः प्रायः समाधिभाषार्थ एव । परमुक्तप्रका-
 रकभगवद्भाषस्य न सर्वेण्यधिकारिणो यतोऽतस्तपसा जनाना-
 मेव बाहुल्यात् करुणावशतया ताँल्लोकान् भगवत्संमुखान्कर्तुं
 यथा तत्तत्त्व्यवहृतया भाषया यः सोऽर्थो वर्णित उपनिबद्धः सैव
 भाषा लौकिकीत्यभिप्रायो महर्षीणाम् तदुक्तमुपसंहारे “ मृषा

गिरस्ता द्वासती रसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ।
तदेव सत्यं तद्दु हेम मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवत्पुणोदयम् ॥ तदेव
रम्यं रुचिरं नव नव तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् । तदेव शोका
र्णवशोपणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ यत्र च प्राची
नगाथापवर्लवनेन समाधिगम्यरहस्यानां धर्म्मानुकूलभावानां वा
दृढतया पुष्टिरानीयते तदर्थमेव प्रयुक्ता भाषा परकीयभाषे
ति संनिगण्यते । पुराणतंत्रशास्त्रादयस्तपेतिहासगाथाप्रभृतय
श्च परकीयभाषया बाहुल्येनोपनिबद्धा दृश्यन्ते । उन्नताधि-
कारिणां पक्षे भाषात्रयमेव पूर्वोक्त परमानन्ददायकत्वेन धर्म्मा-
त्साहचर्यकत्वेन च परमोपकारीति समान्वियते । निम्नाधिकार
वर्तिनान्दु जिज्ञासूनां पक्षे शेषोक्तमेव भाषाद्वयं विशिष्टमुपकारं स
ञ्जनयति । उदाहरणार्थं गाथादि यथा—यातिव्रत्यधर्ममाहात्म्यार्थं
सत्यवत्सावित्रीगाथा, सत्यरत्नार्थं हरिश्चन्द्रविश्वामित्रगाथादि श्री
भारते, दुर्वासावरीपगाथा, रंतिदेवगाथा, भरतचरितं, इत्यादि
श्रीभागवतोद्दिष्टी जीवबुद्धहारिणी भाषा परकीयभाषा तस्या
एव बाहुल्यात्पुराणं स्मृतिम्यो विभक्तम् । जनसाधारण्येन भग
वद्भक्तिवैराग्यादिप्रवृत्त्यर्थं पुराणेषु निबद्धा येऽर्थास्तेषु शिरःशु
त्येकवाक्यतामापादयन्भगवौष्णीमत्पुष्पपादः कृष्णद्वैपायनवेद
व्यासः परमात्मानं प्रार्थयते सत्र तत्र “रूप रूपविर्वर्जितस्य भ
वतो ध्यानेन यत्कल्पितं स्तुत्या निर्वचनीयताऽसिलगुरो व्री
कृता यमया । म्यापिस्त्वं च निराकृत भगवतो यदीर्ययात्रादिना
संतर्प्य जगदीश । तद्विफलसा दोषत्रयं मत्कृतम् ॥ ” एवं च
समाधिभाषायां न पुत्र पितु विरोधः किं तु लोभिकपराधीयभा
षाम्यां वर्णितोऽर्थ एव कथिच्छेदो भवितुमर्हतीति पुराणेषु च न
विरोधाशः । आप्यातियवत्तत्त्वस्य पूर्वोक्तरीत्या त्रिधा सप्तधा वा
विभागप्रकारं सम्पन्नास्त्येष धर्माध्यायैर्धर्मापिदेशाः प्रदातव्या
इति महर्षिभिः सर्वे श्रीभगवद्भिः समादिष्टम् ॥

अगणितसंख्यारूपेणापि प्राकट्यमाग्रातानां तंत्रशास्त्राणा-
मधुना बहव एवोत्कृष्टग्रन्था लोपं गता इति सिद्धं प्रमाणैर्बहुविधैः ।
यथा हि ब्राह्मणग्रन्था वैदिकानां कर्मोपासनाकाण्डानां मुख्यस-
हायकरूपतया परिगण्यन्ते तथैव स्मृतिसिद्धकर्मकाण्डानां पौ-
राणिकोपासनाविधीनां निर्व्वहेऽपि तन्त्राणां सहायकत्वमवश्य-
मेवापेक्षणीयम् । फलतस्तु सर्व्वजीवहितकारिणोऽभ्रान्तसिद्धान्तपू-
र्णस्य सनातनधर्मविज्ञानस्यानुसारेण निगमागमप्रभृतीनि सर्व्व-
ण्येव शास्त्राणि स्वस्वाधिकारविषयेषु सर्व्वथैव माननीयानि भ-
वन्ति । एतदेव हि विज्ञानमहत्त्वम् । पूर्व्वोक्तलक्षणोपेतानि त्रिवि-
धभाषामयानि वेदानुकूलपुराणशास्त्राणि जीवगणानामाधुनिकानां
परमोपकारं संसाधयन्ति । तदनन्तरञ्च भवन्ति चतुर्थाधिकारविष-
यकाणि तन्त्रशास्त्राणि । तत्र च पुराणरीत्या विद्यमानेऽपि
भाषावैचित्र्ये अधिकारभेदस्योपरि विलक्षणमेव लक्ष्यं परिगणितम् ।
अतश्च गुणत्रयभेदानुसारेण तन्त्रेष्वपि त्रिविधमधिकाराः परिदृश्य-
न्ते । विज्ञानभाष्यतंत्रे च मध्यमोत्तमाधिमात्रनामभिरधिकारा उक्ताः
तथा महानिर्वाणतंत्रे च वीराचारपश्याचारदिव्याचारनाम्नाऽऽचा-
रत्रैविध्यं चोक्तं तत् त्रिगुणाधिकारपरतथैवोक्तम् । अत एव तंत्राणा-
मपि त्रैविध्यमुक्तं श्रीशिववाक्यं यथा—“यदुक्तं ते मया तन्त्रं त्रि-
विधं त्रिगुणात्मकम् । तामसं कुत्र संप्रोक्तं राजसं चापि कुत्र
चित् । सात्त्विकं तत्र कुत्रापि धीमान् तस्मात्तदुद्धरेत् । तामसं
नरकायैव स्वर्गीयं राजसं प्रिये । सात्त्विकं मोक्षदं प्राहुस्तुरीयं नि-
ष्कलं शिवे । ” इति । तानि च तंत्राणि आगमनाम्ना प्रसिद्धानि
तदुक्तं शिवसारतंत्रे—“आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मतं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते । ” इति । यथपि वेदे निगम-
शब्दः वेदानुकूलेषु सर्व्वेष्वपि शास्त्रेषु आगमशब्दो रूढश्च व्यवहृतो
दृश्यते तथापि तंत्रेष्वपि तत्तत्प्रवर्तकाचार्यैर्व्यवहियतोऽप्येवं शास्त्रे-

म्वपि तंत्रशब्दन्यवहारः पूर्वतंत्रं पाणिनीयतंत्रं इत्यादि । तथा च
 संसृष्टप्रवर्तकाचार्येभ्यो विस्तारमापन्नं कर्मोपासाधानानुशासनक
 र्त्तुं यत्किमपि तदेव तंत्रमुच्यते । उक्तं च रुद्रयामले—“आगमं निगमं
 चैव तंत्रशास्त्रं द्विधा मत्समाहेश्वरेण यत्प्रोक्तमागमं सन्निगमते ॥
 देवीप्रोक्तं महातंत्रं निगमं तद्विदुर्मुखाः” इति । किं च महर्षिप्र
 णीतानि यानि यानि तंत्राणि सान्युपतंत्रनाम्ना प्रसिद्धानि । सर्वा
 तंत्राणां नामादिदिग्वर्शनमात्रं यथा—“सिद्धीश्वरं महातंत्रं का-
 लीतंत्रं कुलार्णवमूढानार्णवं नीलतंत्रं फेत्कारीतंत्रमुत्तममूढेभ्यो
 गमं उत्तराख्यं श्रीकमं सिद्धियामलम् । मत्स्यमूकं सिद्धसारं
 सिद्धिसारस्वतं तथा । वाराहीतंत्रं देवेशि योगिनीतंत्रमुत्तमम् ।
 गणेशविमर्षिणीतंत्रं नित्यरात्रं विष्णुममम् । कपुड्यारख्यं महे-
 शानि मुण्डमालाख्यतंत्रकम् । हंसमाहेश्वरं तंत्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ।
 कुलप्रकाशकं देवि कल्पे गाम्भर्वकं शिवे । क्रियासारं निबन्धा-
 ख्यं स्वतंत्रं तंत्रमुत्तमम् । सम्मोहने तंत्रराजं छलिवाख्यं तथा
 शिवोपाधाख्यं मालिनीतंत्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । वृहद्गीकमतंत्रञ्च
 शबासं सुकुमुदिनी । विश्वेश्वरतंत्रञ्च मालिनीविजयं तथा । सम-
 याचारतंत्रञ्च भैरवीतंत्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तंत्रं भैरवं पर-
 मेश्वरि । सनत्कुमारकं तंत्रं योनितंत्रं प्रकीर्तितम् । तंत्रान्तरञ्च
 देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणिं तंत्रं भास्वचूडामणीयकम् ।
 मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कायधेनुः कुमारी च
 भूतहामरसङ्गकम् । मालिनीविजयं तंत्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ।
 निम्बसारं महातंत्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्देशं कुम्भिका-
 ख्यं तन्त्रं चिन्तामणीयकम् ।” इति सिद्धसारस्वत । एवं उप-
 तंत्राणि यथा—“सिद्धोक्तान्युपतंत्राणि कापिलोकानि यानि च ।
 अल्पसूतानि चैतानि जैमिण्युक्तानि यानि च । वसिष्ठः कापि
 लम्बेव नारदो गर्ग एव च । पुण्डस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो

भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । ” इति वाराहीतंत्रे । अथान्येषामपि तंत्राणां नामानि यथा— पंचरात्रा-
 गमः, श्रीभागवततंत्रम्, पुरुषोत्तमतंत्रम्, वासुदेवाध्यात्म, ना-
 रायणाध्यात्म, प्रवृत्त, सत्तत्त्वविवेकः, ब्रह्मतर्कः, वायुप्रोक्तः, प्रकाश-
 संहिता, विष्णुरहस्य, नामरहस्य, उपासनारहस्य, कालीसारतंत्र,
 विद्यावैभव, दशावतारचन्द्रिका, कला, महिषमर्दिनी, मातृका,
 महानिर्वाण, महालील, महाकालसंहिता, मेरु, दामर, वीरभद्र,
 विजयचिंतामणि, एकजटिका, निर्वाण, त्रिपुरा, कालीविलास,
 वरदा, वासुदेवरहस्य, आदित्यरहस्य, दुर्गारहस्य, गणपति-
 रहस्य, सदाशिवरहस्य, बृहद्गौतमीय, वर्णोद्धृत, बृहन्नील,
 बृहद्योनीरहस्य, ब्रह्मज्ञान, अद्वैतवर्णविलास, पुरश्चरणचन्द्रिका,
 रसोल्लास, पञ्चदशी, पिच्छिला, प्रपञ्चसार, परमेश्वर, हंसाद्य,
 नित्य, लील, नारायणी, नारदीय, नागार्जुन, दक्षिणामूर्ति,
 संहिता, दत्तात्रेय, अष्टावक्र, यक्षिणी, योगसारार्णव, अनूत्तम,
 योगेश्वर, यामलभैरव, राजराजेश्वरी, रेवती, रामार्चनचन्द्रिका,
 शिवार्चनचन्द्रिका, दुर्गार्चनचन्द्रिका, स्वरोदय, इन्द्रजाल,
 कालीतन्त्र, कालीकुलसर्वस्व, कुमारी, कृकलासदीपिका, कंका-
 लमालिनी, कालोत्तर, कल्पसूत्र, गौरीतन्त्र, गन्धर्वतन्त्र, श्रीग-
 णेश, श्रीसूर्य, विमर्षिणी, गुरुतंत्र, गायत्री, गवाक्ष, गवाक्षसं-
 हिता, ज्ञानभाष्य, अन्नकल्प, उत्पत्ति, उत्तर, उद्धृष्ट, यक्षडामर,
 सरस्वती, लक्ष्मी, शारदा, शक्तिसगम, आगमसर्वस्व, चीनाचार,
 तारारहस्य, श्रीश्यामारहस्य, स्कंदयामल, निगमकल्पद्रुमलता,
 लतासार, ऊर्ध्वाग्राय, शिवसारतंत्र, शिवसंहिता, विज्ञान-
 भाष्य, कुंडलिनी, बृहत्संहिता, मायावैभव, सनत्कुमाररहस्य,
 गर्गसंहिता, नारदोक्त, वाल्मीकिसंहिता, पुलस्त्यसंहिता,
 इत्यादि । तथा योगिनीजालशम्बरं तंत्रं योगिनीजालदर्शनो-

स्वपि तंत्रशाब्दव्यवहार पूर्वतंत्रं पाणिनीयतंत्रं इत्यादि । तथा च
 तंत्रप्रवर्तकाचार्येभ्यो विस्तारमापन्न कर्मोपासाज्ञानानुशासनक-
 र्त्तं यत्किमपि तदेव तंत्रमुच्यते । उक्तं च रुद्रयामले—“आगमं निगमं
 चैव तंत्रशास्त्रं द्विधा मत्समाहेश्वरेण यत्प्रोक्तमागमं तन्निगमं ॥
 द्वेष्टीप्रोक्तं महातंत्रं निगमं तद्विदुर्मुखाः” इति । किं च महर्षिप्र-
 णीतानि यानि यानि तंत्राणि तान्युपतंत्रानाम्ना प्रसिद्धानि । तेषां
 तंत्राणां नामविदिग्दर्शनमात्रं यथा—“सिद्धीश्वरं महातंत्रं का-
 लीतंत्रं कुलार्णवमाज्ञानार्णवं नीलतंत्रं केत्कारीतंत्रमुचमम् । देव्या-
 गमं उचराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं
 सिद्धिसारस्वतं तथा । वाराहीतंत्रं देवेशि योगिनीतंत्रमुचमम् ।
 गणेशविमर्षिणीतंत्रं नित्यातंत्रं शिवागमम् । चामुण्डाख्यं महेश्वर-
 णानि मुण्डमालाख्यतंत्रकम् । हंसमाहेश्वरं तंत्रं निरुचरमनुचमम् ।
 कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गाम्भर्वकं शिवे । क्रियासारं निबन्धा-
 ख्यं स्वतंत्रं तंत्रमुचमम् । सम्मोहनं तंत्रराजं छलिताख्यं तथा ।
 शिवेराधाख्यं मालिनीतंत्रं रुद्रयामलमुचमम् । बृहद्गीकमतंत्रञ्च
 गवाक्षं सुकुम्भदिनी । विष्णुदेवश्वरतंत्रञ्च मालिनीविजयं तथा । सम-
 याचारतंत्रञ्च भैरवीतंत्रमुचमम् । योगिनीहृदयं तंत्रं भैरवं पर-
 मेश्वरं । सनत्कुमारकं तंत्रं योनितंत्रं प्रकीर्तितम् । तंत्रान्तरञ्च
 देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणिं तंत्रं भास्वचूडामणीयकम् ।
 मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुः कुमारी च
 भूतढामरसद्वक्त्रम् । मालिनीविजयं तंत्रं यामलं वज्रयामलम् ।
 निबन्धसारं महातंत्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्गोरां कुम्भिका-
 ख्यं तन्त्रं चिन्तामणीयकम् ।” इति सिद्धसारस्वते । एवं तत्र
 तंत्राणि यथा—“सिद्धोक्तान्युपतंत्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अत्यद्भुतानि चैतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वसिष्ठः कापि-
 सन्धेव मारदो गर्गण्वच । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो यादवस्कयो

प्रदर्शकम् । त्रोटतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् । त्रोट-
लोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । पञ्चामृततन्त्रं ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं । कापालिक-
तन्त्रम् । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । सर्व-
ज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशि दिगम्बरमताचार-
प्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादि देवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशि-
क्षणकमताचारप्रदर्शकम् । तन्त्रेष्वपि संहितानाम्ना प्रसिद्धो भा-
गोऽस्ति सोऽपि यथा वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु संहितानामकस्तथे-
ति बोध्यम् । यथा शिवसंहिता कपिलसंहिता वसिष्ठसंहितेत्यादि ।
एवमादि निगमागमशब्दवाच्या वेदिकाः प्रमाणग्रन्था बहुकोटि-
संख्याकाः पूर्वं प्रादुर्भूता आसन् ते च कालमहिम्नाऽदर्शनं गता
इदानीं कतमोऽपि तेषां नोपलभ्यत इति यथालाभं संतोष्य-
म् । एवमादि बहूनि तन्त्राणि सन्ति तेषां वचनानि पञ्चसप्रदायप्र-
वर्तकाचार्याणां निबन्धादिषु संगृहीतानि समुपलभ्यन्ते । तेषां च
युगमाहात्म्यानुसारेणाङ्गीकारो यथा “कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्
त्रैताया स्मृतिसंभवः । हापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः ”
इति ताराप्रदीपम् । अपि च “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या
युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ न हि
देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ” । इति विष्णुयामलम् ।
तथा “अशुद्धाः शुद्रकर्माणो ब्राह्मणाः कलिसम्भवाः । तेषामा-
गममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्त्मना ” । इति विज्ञानभाष्यतन्त्रम् ।
नन्वेवं तमोबहुलानि अधर्मपापदुःस्वफलानि तन्त्राणि किमर्थमा-
विर्भूतानीति चेत्सत्यम् । सर्वविधविद्याऽविद्याज्ञानाज्ञानधर्माधर्म-
पुण्यपापसुखदुःखादिपरस्परं विरुद्धा गतयो यथैकस्मिन्नद्वितीये
कार्यकारणात्मके ब्रह्मणि सर्वदा व्यवहारदशायां सुप्रतीताः परि-
स्फुरन्ति ता एव च पुनस्तस्मिन् परमार्थदशायामप्रतीता बाधि-

पायप्रतिपादकम् । तत्त्वशम्भरतन्त्रमिन्द्रजालविषाविशेष , पृषि
 व्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् सिद्धभैरवतन्त्रम्,
 मायिकभैरवतन्त्रम्, कङ्कालभैरवतन्त्रम्, कालाग्रिभैरवतन्त्र
 म्, शक्तिभैरवतन्त्रम्, योगिनीभैरवतन्त्रम्, महाभैरवतन्त्रम्,
 भैरवनाथतन्त्रम्, भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम्,
 बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम्,
 यया ब्रह्माणीतन्त्रम्, इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम्, माहेश्वरीतन्त्रम्, कौ
 मारीतन्त्रम्, वैष्णवीतन्त्रम्, इन्द्राणीतन्त्रम्, वामुण्डातन्त्रम्, शि
 वदूतीतन्त्रं चेति ब्रह्मपाष्टकमिदं प्राधान्येन तत्तद्देवताप्रतिपाद
 कम् यामला नाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामला-
 दीन्यष्टौ । यया रुद्रयामलम्, शिवयामलम्, विष्णुयामलम्,
 ब्रह्मयामलम्, देवीयामलम्, आदियामलम्, गणेशयामलम्
 आदित्ययामलम्, शाक्ततन्त्रतया चतुःपष्टितन्त्राणामपि यामल-
 तया व्यवहारः । चन्द्रज्ञानतन्त्रम् कामेश्वर्यादियोऽष्टौ नित्याप्र-
 तिपादक, कापालिकमतदर्शकं च तिथिनामधेयं नित्येति ।
 श्रीमहासंमोहनतन्त्रं जाग्रतामपिनिद्रितोपायप्रतिपादकम् । वा-
 मल्लं वामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते । महादेवमहा-
 देवीविष्णुदेवआदित्यदेवगणपतिदेवतन्त्राणि, पञ्चकुलाचारप्रद-
 र्शकम् । वातुलम्, वातुलोत्तरम्, कामिकं चेति । त्रीण्येतानि च
 तन्त्राणि क्षेत्रकर्पणादिविधिप्रतिपादकानि । इन्द्रेतन्त्रम् कापालि-
 काचारप्रदर्शकम् । तन्त्रभेदगुणतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा प
 रकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः । कालावाकं
 कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् । कालासार रूपादिवृद्धपुपायप्र-
 तिपादकम् । कुण्डिकामतं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिका पान
 पत्रम् पल्लोत्तरं तन्त्रं रससिद्धिप्रदर्शकम् । 'चीणातन्त्रम्' । 'चीणाना-
 म यागिनीसंभोगयसिणीत्यस्यानामान्तरम् । तस्याः साधनोपाय-

प्रदर्शकम् । त्रैलोक्यतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् । त्रैल-
लोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । पञ्चामृततन्त्रं ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं । कापालिक-
तन्त्रम् । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । सर्व-
ज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तकदेशि दिगम्बरमताचार-
प्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादि देवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरेकदेशि-
क्षणकमताचारप्रदर्शकम् । तन्त्रेष्वपि संहितानाम्ना प्रसिद्धो भा-
गोऽस्ति सोऽपि यथा वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु संहितानामकस्तथे-
ति बोध्यम् यथा शिवसंहिता कपिलसंहिता वसिष्ठसंहितेत्यादि ।
एवमादि निगमागमशब्दवाच्या वैदिकाः प्रमाणग्रन्था बहुकोटि-
संख्याकाः पूर्वं प्रादुर्भूता आसन् ते च कालमाहिम्नाऽदर्शनं गता
इदानीं कतमोऽपि तेषां नोपलभ्यत इति यथालाभं संतोष्य-
म् । एवमादि बहूनि तन्त्राणि सन्ति तेषां वचनानि पञ्चसप्रदायप्र-
वर्तकाचार्याणां निबन्धादिषु संगृहीतानि समुपलभ्यते । तेषां च
युगमाहात्म्यानुसारेणागीकारो यथा “कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्
त्रेताया स्मृतिसंभवः । ङापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः ”
इति ताराप्रदीपम् । अपि च “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या
युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ न हि
देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ” । इति विष्णुयामलम् ।
तथा “अशुद्धाः शुद्रकर्माणो ब्राह्मणाः कलिसम्भवाः । तेषामा-
गममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्त्मना ” । इति विज्ञानभाष्यतन्त्रम् ।
नन्वेवं तमोबहुलानि अधर्मपापदुःस्वफलानि तन्त्राणि किमर्थमा-
विर्भूतानीति चेत्सत्यम् । सर्वविधविद्याऽविद्याज्ञानाज्ञानधर्माधर्म-
पुण्यपापसुखदुःखादिपरस्परं विरुद्धा गतयो यथैकस्मिन्नद्वितीये
कार्यकारणात्मके ब्रह्मणि सर्वदा व्यवहारदशायां सुप्रतीताः परि-
स्फुरन्ति ता एव च पुनस्तस्मिन् परमार्थदशायामप्रतीता बाधि-

ता भवंत्येवमेव किल शब्दब्रह्मणि प्रवृत्तिदशायामानुलोम्येन ।
 त्रिगुणमयाधिकारिणां गुणत्रयात्मकास्तच्चद्रूपा उपदेशाः परि-
 स्फुरन्ति । निवृत्तिदशायां च प्रातिलोम्येन तेषामेव त एवोपदे-
 शावेषरीत्येन परिस्फुरन्ति । तद्यथा “ त्रैगुण्यविषया वेदाः ”
 “ अपामसोमममता वमूष ” “ वयं स्याम पतयो रयीणाम् । ”
 “ अभिचरं छेदेन यजेत ” ईदृशानां विभक्ताधिकारिविषया-
 णां वेदानां “ लोके व्यवयामिषमपसेवा नित्याऽस्य जंतोर्न
 हि तत्र चोदनाव्यवस्थितिस्तत्र विवाहयज्ञसुराग्रहेरासु निवृत्तिरि-
 ट्ठा ” इति स्मृते । “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य-
 ति ” इति श्रुतिसंचरितः पंचामस्तस्वमस्यापेक्ष्यसीमानमवगाहते ।
 एवं श्रुतेरपि स्मृतयोऽप्यनुगच्छति । पुराणान्यपि च त्रैगुण्यं
 भजते निस्त्रैगुण्ये च पर्यवसानं प्राप्नुवन्ति । तथैव तंत्राण्यपि,
 “ तंत्रं सात्त्वतमानष्टे भैष्णव्यं कर्मणां यतः । वैदिकस्तांत्रिकौ मि-
 श्र इति मे त्रिविधो मत्त्व ” “ वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा ” “ ह-
 भाम्यां वेदतंत्राम्याम् ” इत्यादि सत्र तत्र श्रीमद्भागवतादिषु
 सात्त्विकागमैर्निवृत्तेरेवोक्तत्वाद्दुष्प्रसक्तसात्त्विकाधिकारिपराण्यपि तं
 त्राणि । एवं राजसतामसान्यपि । उपासाद्यैविष्यं च स्वयं श्री-
 भगवतोक्तम् “ अतस्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवा-
 न् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ” इत्युक्त्या भगवद्-
 पासाभैष्ठ्यमभ्यदेवाद्युपासायास्त्रिगुणमयस्य चोक्तं परं च, “ ये
 चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति सान्नि-
 द्धि न त्वहं तेषु ते मयाऽभ्यर्जते सात्त्विका देवान् यसरक्षांसि रा-
 जसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजते तामसा जनाः ” इति च
 धनाद्राजसतामसभाषयोराविर्भावोऽपि प्रपञ्चस्य प्रवाहनित्यतया
 मापृष्टः । गुणत्रयविषयकविज्ञानविचारेषु हि प्राकृतिकेऽस्मिन्
 प्रपञ्चे भावानां प्राकृष्टिष्य प्रतीयते । जडताश्रयाः, क्रियाश्रयाः,

ज्ञानाश्रयाः, विज्ञानाश्रयाश्च यथाक्रमं उद्भिदाः स्वेदजाः अंडजाः
जरायुजा इति । यथा ते च तमःप्रधाना रजःप्रधाना रजःसत्त्वप्र-
धानाः सत्त्वप्रधाना इति मनुष्येष्वपि चतुर्भावापन्नेषु प्रातिलोभ्ये-
न गुणत्रयसंध्यतिक्रमणार्थं रजस्तमोमयप्रकृतीनाधिकृत्य तथा त-
थोपासनाविधीनामावश्यकत्वात्तदाविर्भावः । अकरणान्मदकरणं
श्रेय इति वचनादधिभूतमात्रपरदृष्टीनामतिनास्तिकजडानां कुत्र
चिदधिदैवे समाकर्षणे नास्तिकाधमत्वं संपादयितुं तदावश्यकत्व-
म् । यदि गृहे निवसेत्तत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरायते । यज्ज्ञानात्साध-
काः सर्वे सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥ सारात्सारतरं तत्रं सर्वसारस्वतप्रदम् ॥
इति बृहन्नीलतन्त्रम् । “तथा समस्तशास्त्राणां तंत्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥”
इति मत्स्यसूक्तं । “स ज्ञानी ब्रह्मवित्साधुर्यस्तंत्रं वेत्ति कालिके”
इति महानिर्वाणतंत्रम् । इत्यादितंत्रवचनैर्यन्माहात्म्यमुच्यते तथा
“स्त्रीशूद्रादिजबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता । एकदेशे परोक्ते तु न तु
ग्रंथपुरःसरः” इत्यधिकारिनिर्णायकभागवततंत्रादिवचनैर्योऽसा-
वधिकारो ब्रह्मज्ञानेपि स्त्रीशूद्रादीनामुक्तः स सर्वोप्यनुग्रहस्तंत्रा-
णामेवेति सार्वजनीनता तंत्राणां भूषणं न तु दूषणम् । किं च तं-
त्राणामुत्तमत्वं बहुत्रदृष्टचरं यत अधिभूतादिभावत्रयाणां अध्या-
त्मरहस्याध्यायोक्तानां विज्ञानविस्तरस्तथा चतुर्दशानां विद्या-
नामुपवेदसहितानामष्टादशानां वा विद्यानां विज्ञानविस्तरः परि-
पूर्णस्तंत्रेषु कृतो दृश्यते । अत एव सर्वविधजीवहितकारित्वं तं-
त्राणाम् । अधिकारिणामनिर्णयादेव तंत्रेष्वतंकापंकप्रक्षेपः क्रियते
जनैरिति । श्रुतिस्मृतिपुराणरहस्यमेव तंत्रेषूच्यते नान्यत् । देश-
कालमहिम्ना तु पुराणवत्तंत्रेष्वपि मूलग्रंथोच्छेदनृतनग्रंथप्रक्षेपादि-
रूपः प्रपञ्चोऽस्त्येवेत्येवमादिकारणैर्मुह्यते जनस्तंत्रमहोदधौ । अपि
च यथा हि वेदत्रयेण सहाऽथर्ववेदस्य विद्यते विलक्षणः सम्बन्ध-
स्तथैव शास्त्रांतरैः सह तंत्राणामपि वर्तते विशिष्टसम्बन्ध इति मा-

ननीयम् । अधिकारविषयत्वेऽपि यथाऽयर्ववेदानां परमोपकारि
त्वं माननीयत्वं च समवधार्यते, तथैव तंत्रशास्त्रसमुद्धानामपि सर्व
जनीनतया परमोपकारित्वं माननीयत्वं चास्तीत्यत्र नास्ति संशय
लेश । एवमधिकारविषयवेषिभ्यात् ब्रह्मिकाखेन च तमःपरिणाम
कालेन च ब्रह्मत्वात् तंत्राणि बहुधा शिष्याक्यरूपेण प्रसिद्धानि ।

अनेतशास्त्रं बहु वदितव्यं स्वरूपञ्च काशो ब्रह्मविद्वाः । य
त्सारभूतं तदुपासितव्यं ईसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥ इमां
भगवदाद्यां तु इदि कृत्य जगद्धितम् । विचार्य सगृहीतेयं मधुसूद
नसंहिता ॥ टिप्पणीपरिशिष्टाम्यां संहिता प्रमिता हिता । अनया
विश्वहितकृत्प्रीणा तु मधुसूदनः ॥ एष सद्धर्मसिद्धांतः पूर्वेव नि
रूपित । तद्यन्त्रतस्तु संक्षिप्तसारत्वात् भगवत्प्रायता ॥ धर्मदृढब्रह्मूढो
वेदस्कन्धः पुराणशास्त्रादयः । ऋतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपाद
पो अयति । योऽस्त्योस्त्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सद्देवमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ता । यं संपद्य ज
हात्यजामनुशयी सुप्तः कुल्लायं यथा तं केवल्यनिरस्त्रयोनिममयं
ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ तस्य श्रीगुरुदेवस्य पदाब्जे तु समर्पिता ।
संहितामालिका सेय तत्कृपागुणगुंफिता । ज्ञानविज्ञानपूजाय
विविधाव्ययरूपिणे । शाश्वताय नमस्कुर्मि वेदाय च भवाय
च ॥ येरिमे गुरुभिः पूर्वं ऋषिरूपेण मानवः । म्याख्याताः सर्व
सिद्धांतास्तामित्यं ग्रणमाम्यहम् ॥ तदेवदृष्टाप्युक्तम् । त
द्विष्णोः परमं पदं सदा पश्याति सुरयः । दिवीव च भुराततम् ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ तत् सत् ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहिता समाप्ता ॥

श्रीनिगमागममण्डली कार्यालय

एव

निगमागमपुस्तकालय का

पता,—

श्रीमथुरापुरी।उत्तर-पश्चिम प्रदेश।

श्रीनिगमागममण्डली प्रकाशित नाना अपूर्व

ग्रन्थरत्नों का सूचीपत्र प्रार्थना करनेपर विना

किसी व्ययके भेजा जाता है ।

पुस्तक मिलनेका पता,

पं०श्रीधर शिवलाल
ज्ञानसागर छापाखाना
मुबई।

पं०श्रीधर शिवलाल
अजमेर, नयाबाजार.